

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՔՐԻՍՏՈՍԻՅ ԱՌԱՋ

ԵՐՐՈՐԴԻ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ

(ԸՍՏ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԵՅՈՒՐՆԵՐԻ)

947. 925

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԺՐԻՍՏՈՍԻՑ ԱՌԱՋ
ԵՐՐՈՐԴ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ
(ԸՍՏ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԵՅՈՒՐՆԵՐԻ)

A II
90604

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱՍՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 2005

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Մ 917

Գիրքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գլխավոր խմբիչի նախագահությամբ

Գրքի հրատարակությանն օժանդակելու համար հեղինակը շնորհակալություն է
հայտնում իր ամերիկարենակ թարեկամներին, մասնավորապես,
«Միլիտոր» հասարակական-մշակութային կազմակերպությանն՝
ի դեմս Արթուր Արմինի,

և

Հարություն Աղասարգյանին:

ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ա. Ե.

Մ 917 «Հայաստանը Զրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ
գրավոր աղբյուրների)» - Եր., Երևանի համալսարանի հրատ.,
2005, 176 էջ:

Մենագրությունը Հայաստանի Քա. երրորդ հազարամյակի պատմության ամբողջական վերականգնման փորձ է, որը կատարվում է բացառապես ըստ գրավոր աղբյուրների: Ներկայացվում են խնդրին վերաբերող սկզբնաղբյուրները, ճշգրտվում է Քա. երրորդ հազարամյակի Հայաստանի աշխարհագրական պատկերը, ուրվագծվում է դարաշրջանի քաղաքական պատմությունը, տրվում են հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, մշակութային-քաղաքակրթական իրավիճակների բնութագրերը:

Վերջում, որպես հավելված, բերված են Հայաստանի Քա. երրորդ հազարամյակի պատմությունը լուսարանող քառասուն բնագրեր, որոնց մեծագույն մասն առաջին անգամ է ներկայացվում հայերեն թարգմանությամբ:

Աշխատանքը կարող է օգտակար լինել հայագետներին, արևելագետներին և հայագիտությանը և ՀՀ Արևելքի պատմությանը հետաքրքրվող ընթերցողներին:

Գրքի կազմին՝ ղեցարանական էակի արժան կուսակալական դարաշրջանի Միջազգային:

0503020913

Մ----- 2005թ.

704 (02) 2005

ISBN 5-8084-0643-9

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

© ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Ա. Ե., 2005 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայերի ոչ տեղաբնիկության մասին XIX դարի երկրորդ կեսին ստեղծված ու տարածում գտած տեսությունը, հիմնովին սխալ լինելուց բացի, հայագիտությանը հասցրեց մի շարք վնասներ: Հայաստանի և հայերի հետ կապված Զ.ա. III-II հազարամյակների բազմաթիվ կարևոր տեղեկություններ արհեստականորեն օտարվեցին մեր պատմությունից, ներկայացվեցին սխալ մեկնաբանություններով:

Դժբախտաբար, այդ տեսակետի քննադատությունից (որը սկսվեց 1970-1980-ական թթ.) հետո ևս շատ բան չփոխվեց: 1987 թվականին, երբ Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում առաջին անգամ գեկուցում ներկայացրեցինք Արատտա երկրի տեղորոշման մասին, ներկաներից մեկը (որը հիմա պատասխանատու պաշտոն է զբաղեցնում և առիթը բաց չի բողոքում ազգասիրական պաթոսով ելույթներ ունենալու) մեզ մեղադրեց... «արմենոֆիլության» («հայամոլության») մեջ: Ընդ որում, դա միայն ժամանակի ոգով արված մի հայտարարություն չէր. կարծրացած մտայնություններն այսօր էլ մեծ համառությամբ են ձգտում պաշտպանվել ...

Ուսումնասիրելով Հնագույն Հայաստանի պատմության ու մշակույթի տարբեր հարցերը և հրատարակելով դրանց մասին առանձին աշխատանքներ, միշտ էլ նպատակ ենք ունեցել հասնելու խնդիրների լուծման ամբողջական մի պատկերի, որում արտացոլված լինեն ժամանակի գիտության նվաճումները: Սակայն երբևէ չենք շտապել՝ «ունքը սարքելու փոխարեն աչքը չփչացնելու» մտահոգությամբ:

2004 թվականին ՀՀ կառավարության մեկենասությամբ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտը սկսեց աշխատանքները Հայոց պատմության

նոր քառահատորյակ կազմելու ուղղությամբ, որում ներգրավվեցին Հայաստանի բոլոր գիտա-կրթական հիմնարկների աշխատակիցները: Մեզ առաջարկվեց գրել «Հայաստանը Զ.ա. III հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների)» բաժինը, որը սիրով հանձն առանք: Աշխատանքի հենց սկզբում, երբ կազմեցինք սկզբնաղբյուր-արձանագրությունների ցանկը, մեզ համար էլ անսպասելի, պարզվեց, որ դրանց թիվն անցնում է հարյուրից, այն դեպքում, երբ հայագիտության մեջ շրջանառվածների թիվը չի անցնում մեկ տասնյակից...

Ակադեմիական քառահատորյակի բաժինը գրվեց և ունեցավ մի քանի անգամ ավելի մեծ ծավալ, քան նախատեսված էր: Ուստի որոշեցինք սեղմ տարբերակով ներկայացնել նյութը քառահատորյակի խմբագրակազմին, իսկ աշխատանքն ամբողջությամբ ընթերցողին ներկայացնել առանձին գրքով, որպես հավելված կցելով դարաշրջանի պատմությունը լուսաբանող քառասուն սկզբնաղբյուրներ, որոնց մեծագույն մասը հայերեն ներկայացվում է առաջին անգամ:

Այսպես ստեղծվեց այս գիրքը, որը փորձ է (ըստ գրավոր աղբյուրների) Հայաստանի պատմության հազարամյա մի դարաշրջանի պատկերի ամբողջական վերականգնման, ինչը պետք է համապատասխանի այսօրվա գիտության ձեռքբերումների մակարդակին: Հասկանալիորեն, այն չի հավակնում անթերիության, և մենք սիրով կընդունենք գրքում արժարժված հարցերի վերաբերյալ դիտողությունները և քննարկումների առաջարկները:

Գլուխ Ա

ՍԿԶԲՆԱԳՔՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Հայաստանի հնագույն պատմության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներ են հայտնաբերվել ինչպես բուն լեռնաշխարհի տարածքում, այնպես էլ հին Առաջավոր Ասիայի գրեթե բոլոր գիր ունեցած երկրներում, ինչը խոսում է հնագույն ժամանակներում մեր երկրի՝ տարածաշրջանում ունեցած կարևոր դերակատարման մասին:

Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. III հազարամյակի պատմության սկզբնաղբյուրները կարելի է բաժանել մի քանի հիմնական խմբի.

1. արձանագրություններ՝ գրված դեպքերի կատարման ժամանակաշրջանում,

2. հնագույն բնագրերի պատճեններ,

3. նախորդ դարաշրջանների բնագրերի հիմամբ ստեղծված պատմական երկեր,

4. պատմա-գեղարվեստական (հատկապես վիպական) բնույթի ստեղծագործությունները, որոնք գրի են առնվել պատմվող իրադարձություններից դարեր հետո, այդուհանդերձ կարևոր պատմական սկզբնաղբյուրներ են,

5. գուտ դիցաբանական երկեր,

6. տնտեսական նշանակության բնագրեր,

7. աշխարհագրական, վարչական և այլ բնույթի բնագրեր:

ա) Միջագետքյան սկզբնաղբյուրներ: Հայաստանի պատմության մասին ամենահին տեղեկությունները հաղորդում են Միջագետքի հարավարևել շումերները, որոնց թողած սեպագիր արձանագրությունները վերաբերում են Ք.ա. III հազարամյակի սկզբից մինչև II հազարամյակի սկիզբը

ընկած ժամանակահատվածի պատմական իրադարձություններին: Ժամանակագրական հերթականությամբ միջագետքյան սկզբնաղբյուրների հաջորդ խումբը աքադական բնագրերն են, որոնք Հայկական լեռնաշխարհի մասին տեղեկություններ են հաղորդում սկսած Ք.ա. XXIV դարից: Ընդ որում, Ք.ա. III հազարամյակի և II-ի սկզբի մի շարք բնագրեր զուգահեռաբար գրված են և՛ շումերերեն, և՛ աքադերեն:

Ք.ա. III հազարամյակի վերջին դարերում Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների վերաբերյալ առանձին տեղեկություններ են պահպանել հյուսիսային Միջագետքից գտնված խուռիերեն արձանագրությունները, որոնք հիմնականում կրոնական և վարչական բնույթի են¹:

Առաջին և երկրորդ խմբերի բնագրերը ներկայացված են Ք.ա. XXV-XXIV դդ. շումերական արքաների, աքադական և կուտիական տիրակալների, Միջագետքի կուտիական կառավարիչ Գուդեայի, Ուրուկի արքա Ութուխեգալի, Ուրի III հարստության արքաների ու նրանց ձուլված արձանագրություններով և դրանց՝ հետագա (հատկապես հինբաբելոնյան) դարաշրջաններում կատարված պատճեններով²:

Երրորդ խմբի սկզբնաղբյուրներից հատկապես կարևոր է «Շումերական արքայացանկը», որը կազմվել է Ուրի III հարստության օրոք (Ք.ա. 2112-2004/3 թթ.), ընդգրկում է շումերական գահակալների անունները, գահակալման ժամկետները, նշանավոր գործերն ու այլ տեղեկություններ: Հետագայում մախնական բնագիրը լրացվել ու շարունակվել է մեզ է հասել մի քանի խմբագրումներով³: Նույն խմբին են

¹ Дьяконов, 1967, էջ 443-445; Diakonoff, 1971, էջ 110; Wilhelm, 1982, էջ 15-16; Wilhelm, 1998, էջ 119-121; Ivanov, 2002, էջ 92 (և հղված գրականությունը):

² Այս արձանագրությունների Հայաստանին վերաբերող հաղորդումները՝ գրականության հղումներով, տե՛ս սույն գրքի Գ զլխում:

³ RISA, էջ 340-355; Kramer, 1963, էջ 328-331; ANET, էջ 265-266 և այլն: Արքայացանկի հանգամանալի ուսումնասիրությունը կատարել է Թ. Ջակոբսենը (SKL): Մինչ այժմ հայտնի տարբերակներից կազմված

պատկանում ուշ շրջանում կազմված ժամանակագրությունները և գուշակությունների բնագրերը¹:

Պատմա-գեղարվեստական բնույթի ստեղծագործությունների մեջ առանձնակի ուշադրության են արժանի շումերական դյուցազնավեպը, «Պատերազմի արքան»² և «Աբադի նգովումը» վիպասը³, «Ուրի անկման ողբը»⁴, «Շումերի և Ուրի անկման ողբը»⁵:

Հայաստանի պատմությանը վերաբերող միջագետքյան սկբնադրյուրների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում շումերական դյուցազնավեպը, որի վիպերգերից հինգը տեղեկություններ են պարունակում Արատտա երկրի և շումեր-արատտական հարաբերությունների մասին: Դրանց բնագրերը գտնվել են շումերների պաշտամունքային կենտրոն Նիպպուրում (այնտեղ պաշտվում էր շումերների աստվածահայր Էնիլը):

Դյուցազնավեպի առաջին պատումը «Էնմերքարը և Արատտայի տիրակալը» («Էնմերքարը և Արատտայի գերագույն քուրմը») վիպերգն է՝ բաղկացած 637 տողից⁶: Երկրոր-

համահավաք բնագիրը տե՛ս ETCSL, 2.1.1 (աղբյուրների և գրականության մանրամասն հղումներով): Հայերեն թարգմ.՝ Հավելված, N 1:

¹ King, 1907, II, էջ 3-14, 36-38, 43-45; Дьяконов, 1959, էջ 211-215; ANET, էջ 266-267 և այլն: Դրանցից մեկի Ջ.ա. III հազարամյակին վերաբերող հատվածի հայերեն թարգմանությունը (գիտական գրականության մեջ հայտնի «Սարգոնյան ժամանակագրություն» կամ «Ժամանակագրություն "K"» անվամբ) տե՛ս Հավելված, N 8:

² Weidner, 1922, էջ 62-71 (հայերեն թարգմ.՝ Հավելված, N 7):

³ ANET, էջ 646-651; Attinger, 1984, էջ 99-121; ETCSL, 2.1.5:

⁴ ANET, էջ 455-463; էջ ETCSL, 2.2.2:

⁵ ANET, էջ 611-619; էջ ETCSL, 2.2.3:

⁶ Այն շուրջ 20 լիով ու բեկորներով պահպանված սալիկներից վերականգնել և վերծանել է Ս. Ն. Քրամերը (Kramer, 1952, էջ 1-55): Վիպերգի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են բազմաթիվ շումերագետներ, որոնց ուսումնասիրություններն ի մի բերելով՝ Ի. Տ. Կանեսան (Kanesa, 1964, N 4, էջ 191-220) և Ս. Քոհենը (Cohen, 1973, էջ 112-143) հրատարակել են լրացված բնագիրը: Դյուցազնավեպի ինչպես այս, այնպես էլ մյուս վիպերգերը կարելի է գտնել համացանցում (ինտերնետում) տեղակայված «Շումերական գրականության էլեկտրոնային կոդալուսում (դիվա-

ըը «Էնմերքարը և Էնսուխքեշդաննան» (սկզբնապես հայտնի էր «Էնմերքարը և Էնսուքուշսիրաննան» վերնագրով) վիպերգն է¹:

«Լուգալքանդան և Խուռում լեռը» կամ «Լուգալքանդան լեռների խավարում» վիպերգը մեզ է հասել առանց վերջին հատվածի և կազմում է 500 տողից ավելի: Վիպերգի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Ս. Ն. Քրամերը, Մ. Լամբերը, Ք. Վիլքեն և ուրիշներ: «Լուգալքանդան և Էնմերքարը» կամ «Լուգալքանդան» վիպերգի բնագիրը հրատարակել է Ք. Վիլքեն, որի կարծիքով այս վիպերգը մախտրդի հետ կարող է կազմել միասնական կոմպոզիցիա՝ բաղկացած շուրջ 900 տողից²:

Հինգերորդը՝ «Գիլգամեշը և անմահության երկիրը»³ պատումն է, որ Գիլգամեշին ձոնված վիպերգից միակն է, որում հիշատակվում է Արատտա երկիրը⁴:

նում)», որում բնագրերի տառադարձումներից և ազատ բարգմանություններից բացի գետեղված են համապատասխան գրականության ցանկեր (ETCSL, 1.8.2.3):

¹ Բովանդակության շարադրանքը՝ որոշ բնագրային մեջբերումներով՝ մախ կատարել է Ս. Ն. Քրամերը (Kramer, 1956, էջ 232-234), ապա բնագիրն ամբողջությամբ հրատարակել է Ա. Բերլինը (Berlin, 1979): «Շումերական գրականության էլեկտրոնային կորպուսում (դիվանում)» այն տեղակայված է «Էնմերքարը և Էն-սուխգիր-անան» վերնագրով (ETCSL, 1.8.2.4):

² Լուգալքանդային մվիրված երկու բնագրերը տե՛ս Kramer, 1956, էջ 235-238; Wilcke, 1969; ETCSL, 1.8.2.1 և 1.8.2.2 (և հղված աղբյուրները):

³ Վիպերգը մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի է մաս «Գիլգամեշը և Անմահության երկիրը», «Գիլգամեշը դեպի անմահի լեռ...», «Գիլգամեշն ու Խուվավան» անվանումներով: Նկատի ունենալով, որ բնագիրը ներկայացնում է անմահության որոնումներում Գիլգամեշի ճանապարհորդությունը դեպի Անմահության երկիր, մենք մախընտրում ենք «Գիլգամեշը և Անմահության երկիրը» վերնագիրը:

⁴ Վիպերգի առաջին մասն, ըստ 14 սալիկների, վերականգնել ու վերծանել է Ս. Ն. Քրամերը (Kramer, 1947, էջ 3-46): Այնուհետև նորագյուտ հատվածների ու հրատարակված բնագրի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են շումերագետներ Ջ. վան Դեյքը, Ա. Ֆալքենշթայնը, Լ. Մաքսուշը և ուրիշներ, որոնց հետազոտություններն ի մի բերելով՝ Վ. Կ. Աֆա-

Իբրև սկզբնաղբյուր կարևոր է նաև աքադական (բաբելոնյան) «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպը, որի համար գաղափարաայուծետային հիմք են հանդիսացել Գիլգամեշի մասին շումերական վիպերգերը (հատկապես «Գիլգամեշը և Անմահության երկիրը» վիպերգը): Աքադական դյուցազնավեպը մեզ է հասել մի քանի տարբերակով, որոնցից ամենամբողջականը Նինվեինն է: Դյուցազնավեպը երկու անգամ թարգմանվել է հայերեն¹:

Դիցաբանական տարրերով ստեղծագործությունները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ երկեր, որոնցում հերոսները բացառապես աստվածներ են, և բնագրեր, որոնցում աստվածներն ու մարդիկ հանդես են գալիս համատեղ: Եթե երկրորդ խմբում կարելի է միավորել վերոնշյալ բնագրերի զգալի մասը, ապա զուտ դիցաբանական բնույթի երկերը, որոնցում որևէ կերպ հիշատակվում է Հայկական լեռնաշխարհը, մեծ թիվ չեն կազմում: Դրանք են շումերական «Էնկի և Նինմախ»², «Էնկի և Նինխուրսագ»³ «Էնկի և Նինմախ»⁴, «Նինուրթա աստծո սխրանքներն ու գործերը»⁵ և «Ինաննան ու Էբիխը»⁶ և աքադա-բաբելոնյան «Ատրախասիս»⁷, «Էնումա Էլիշ...» («Երբ վերևում...»)¹ վիպասերը:

նասևան հրատարակել է վիպերգի համահավաք բնագիրը, որը կազմում է 233 տող (ՈՍԴԲ, էջ 130-135): «Շումերական գրականության էլեկտրոնային կորպուսում (դիվանում)» այն տեղակայված է 2 տարբերակով («Գիլգամեշն ու Խուվավան» վերնագրով, ETCSL, 1.8.1.5 և 1.8.1.5.1): Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Հավելված, N 2:

¹ Գիլգամեշ, 1963 (Նշան Մարտիրոսյանի թարգմանությամբ); ՀԱՊ, էջ 101-169 (Էդ. Մարոյանի թարգմանությամբ):

² ETCSL, 1.1.2 (և հղված աղբյուրները):

³ ANET, էջ 37-41; ETCSL, 1.1.1 (և հղված աղբյուրները): Ընդմիջարկության ուսումնասիրությունը տե՛ս Коморова, 1976, էջ 5-36:

⁴ ETCSL, 1.1.2 (և հղված աղբյուրները):

⁵ van Dijk, 1983; Kramer, 1961, էջ 79-82; Крамер, 1965, էջ 206-208; ETCSL, 1.6.2:

⁶ Kramer, 1961, էջ 82-83; ETCSL, 1.3.2 (և հղված աղբյուրները):

⁷ ANET, էջ 104-106, 512-514; MM, էջ 1-38; ЯОТСС, էջ 51-75:

Դրանցում պահպանված տեղեկությունները բազմաթիվ զուգահեռներ ունեն հինառաջավորասիական այլ բնագրերում, հատկապես, Աստվածաշնչի Ծննդոց գրքում, Ուզարիթից հայտնաբերված բնագրերում², Բաբելոնի գերագույն աստված Բելի տաճարի քրմապետ Բերոսոսի «Բաբելոնիկա» եռահատոր աշխատությունից մեզ հասած հատվածներում³ և այլուր:

Կարևոր նշանակություն ունեն մի շարք տնտեսական բնույթի վավերագրեր, որոնք վերաբերում են Միջագետքում բնակություն հաստատած հայաստանցիներին, կուտիական արքաներին տրվող հարկերին, հայաստանյան մետաղագործությանը, առևտրականներին և այլն⁴:

Միջագետքյան սկզբնաղբյուրների շարքում ունենք շատ ուշագրավ երկու աշխարհագրական բնագրեր, որոնք պարունակում են Զ.ա. III հազ. մասին տեղեկություններ, սակայն մեզ են հասել Զ.ա. II-I հազարամյակների գրառումներով և կրում են նաև այդ ժամանակաշրջանների իրականության կնիքը: Դրանցից առաջինն «Աշխարհի բաբելոնյան քարտեզն» է, որում Հայաստանը նշված է «Ուրարտու» («Ուրաշտու») անունով, ինչը տեղի է ունեցել Զ.ա. I հազ. առաջին կեսին⁵: Երկրորդը Մարզոն Աքադացու տերության աշխարհագրությանը վերաբերող նոր ասուրական բնագիրն է, որում արտահայտություն են գտել նաև Զ.ա. II հազարամյակի իրողությունները⁶:

¹ ANET, էջ 60-72; MM, էջ 228-277; JOTCC, էջ 32-51: Պոնմն անվանակոչված է՝ ըստ առաջին բառերի:

² Lipinski, 1971, էջ 41-57; հմմտ. Մովսիսյան, 2004, էջ 13-14, 21:

³ Schnabel, 1923, էջ 250-275:

⁴ Միջագետքյան տնտեսական բնույթի վավերագրերի Հայաստանին վերաբերող հաղորդումները՝ համապատասխան գրականության հղումներով, տե՛ս սույն գրքի Դ գլխում:

⁵ Horowitz, 1988, էջ 148-165, լուսանկարները՝ աղ. X: Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Հավելված, N 10:

⁶ Բնագիրը՝ հանգամանալի վերլուծությամբ՝ տե՛ս Albright, 1925, էջ 193-245; առավել ճշգրտված՝ Weidner, 1952-1953, էջ 1-24: Հայագիտութ-

Վարչական նշանակություն ունեցող գրակիր առարկաներ են արձանագրված կնիքները, որոնց հայտնաբերումը լրացնում է այլ սկզբնաղբյուրներից մեր իմացությունը: Օրինակ, Թեյլ Բրաք հնավայրից հայտնաբերվել են Նարամ-Սուենի անունը կրող արձանագրությամբ յոթ կնիքներ¹, որոնք փաստում են այդ հնավայրի և շրջակա տարածքի նվաճման մասին նույն արքայի մեկ այլ արձանագրության հավաստիությունը²:

բ) Արևելամիջերկրածովյան սկզբնաղբյուրներ: Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող այս աղբյուրախմբի հնագույն բնագրերը գտնվել են Էբլայից (Ք.ա. XXVI-XXIII դարեր, Հալեպից շուրջ 55 կմ հարավ, դեպի արևմուտք), որի պեղումների արդյունքում իտալական արշավախումբը հայտնաբերեց շուրջ 17 հազար բնագիր: Դրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում տնտեսական բնույթի բնագրերը³: Էբլայից գտնվել են նաև Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող այլ բնագրեր⁴:

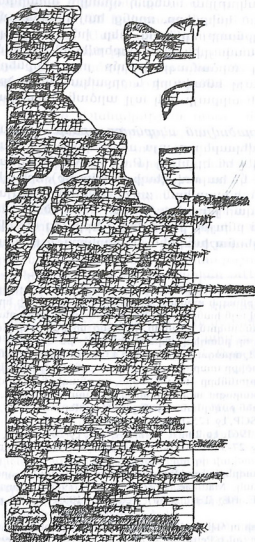
յանն այն հայտնի է դարձել Ն. Ադոնցի միջոցով, որն օգտագործել է դեռևս չիրատարակված բնագրի տեղեկությունները Է. Ֆորերի մի հոդվածից: Վերջինս, ելնելով այն հանգամանքից, որ բնագրում հիշատակվում են Ք.ա. II հազարամյակում հայտնի դարձած մի քանի երկրանուններ, եզրակացրել է, որ բնագիրը վերաբերում է ոչ թե Սարգոն Ա-բաղացու, այլ Սարգոն Աշուրացու (Ք.ա. XIX դ.) տերությանը (Ադոնց, 1972, էջ 25-26): Այդ կարծիքը տարածում է գտել հայագիտության մեջ: Սակայն ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ բնագիրն իրոք վերաբերում է Սարգոն Աբաղացու տերությանը և այն լրացվել է Ք.ա. II հազարամյակում: Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Հավելված, N 9:

¹ Hirsch, 1963, էջ 19; RIM-SGP, էջ 125-126:

² UET, I, էջ 74-76; Hirsch, 1961, էջ 20-21, 73-77; ANET, էջ 268; IRSA, էջ 107-108; Foster, 1982, էջ 27-36; RIM-SGP, էջ 132-135; Մատթեոսյան, 1994, էջ 255-256 և այլն:

³ Էբլայի պեղումների և բնագրերի մասին լույս է տեսել մեծածավալ գրականություն (տե՛ս, օրինակ, Matthiae, 1977; Matthiae, 1980; Pettinato, 1979; Pettinato, 1981; LE; BE; DՅ և այլն): Pettinato, 1979, էջ 273-ում հղվող բնագրերը:

⁴ Օրինակ, Արատտա երկրի ու Գ-իլգամեշի մասին պատմող երկու պատմավիպական բնագրերը (տե՛ս Pettinato, 1979, էջ 198, NN 2093 և 2094):

«Լուգարանդան Լ
Էնմերքարը»
կամ
«Լուգարանդա»
վիպերդի բնագրերից
մեկի գրչանկարը

գ) **Փոքրասիական սկզբնաղբյուրներ:** Հայկական լեռնաշխարհի վերաբերյալ փոքրասիական բնագրերից հատուկ ուշադրության են արժանի Զ.ա. II հազարամյակում գրի առնված «Քուբայի արքայի լեզենդը»¹ և «Նարամ-Սուենն ու իր թշնամիները»² խեթերեն բնագրերը, որոնք պատմում են Զ.ա. III հազարամյակի պատմական դեպքերի մասին:

դ) **Իրանական սկզբնաղբյուրներ:** Իրանի տարածքից հայտնաբերված և Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող վաղագույն գրավոր աղբյուրները թվագրվում են Զ.ա. XXIII-XXII դարերով և վերաբերում են Աքադի և Կուտիական դինաստիաների իշխանության ժամանակահատվածին: Դրանք ընդամենը երեքն են՝ Էլամի արքա Կուտիկ-Ինշուշինակի (Պուզուր-Ինշուշինակի) դեպի հյուսիս կատարած արշավանքի մասին բնագիրը, որում հիշատակվում է Կուտու (կուտիական) երկիրը³, Լուլլուրումի արքա Աննուբանիի հաղթակոթողը Բաթիր լեռան վրա⁴, և Նարամ-Սուենի արձանագրություններից մեկը, որ ժամանակին՝ որպես ռազմավար՝ Էլամի արքա Շուտրուկ-Նախունտեն տարել է Սուգա, որի պեղումներից հայտնաբերել է Ժ. դը Մորգանը⁵:

ե) **Հայաստանյան սկզբնաղբյուրներ:** Հայաստանից այսօր հայտնի հնագույն արձանագրությունները կատարված են տեղական պատկերագրերով և դրանց հիմքի վրա ստեղծված Գծային գրով, որը թվագրվում է Զ.ա. III հազարամյակից մինչև I հազարամյակի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածով⁶: Դժբախտաբար, դրանք առայժմ վերծանված չեն, ուստի չեն կարող ծառայել իբրև սկզբնաղբյուր:

¹ Gurney, 1955, էջ 93-113: Մի հատվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Հավելված, N 12:

² Forer, 1926, էջ 2, N 3; Hrozný, 1929, էջ 65-73:

³ RISA, էջ 158-159 (տե՛ս Հավելված, N 29):

⁴ SAKI, էջ 172-173; RISA, էջ 150-151; IRSA, էջ 168: Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Հավելված, N 13:

⁵ SAKI, էջ 166-167; RISA, էջ 142-143; RIM-SGP, էջ 143-144:

⁶ Մովսիսյան, 2003 (b), էջ 23-46:

Հայաստանի հնագույն պատմության անփոխարինելի սկզբնաղբյուրներից մեկը եղել ու մնում է հայոց ավանդական պատմագրությունը, որում բացառիկ տեղ է գրավում պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»¹: Նրանից հետո հայոց հնագույն պատմության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում միջնադարի այլ հայ մատենագիրներ, որոնք XVIII դարում ի մի են բերվել Միքայել Չամչյանցի «Հայոց պատմություն» կոթողային ուսումնասիրության առաջին հատորում²: Հայոց ավանդական պատմագրության տվյալները XIX դարավերջից սկսած համադրվում են նոր հայտնաբերված ու վերծանված հնագույն արձանագրությունների հետ՝ օրըստօրե վեր հանելով հնագույն պատմության մոռացված նոր դրվագներ:

Նշված սկզբնաղբյուրներից բացի Հայաստանի Ք.ա. III հազարամյակի պատմության լուսաբանմանն օգնում են հետազա դարաշրջանների մի շարք արձանագրություններ, որոնք կհիշատակվեն յուրաքանչյուրն իր տեղում:

* * *

Բավական քարդ և խճողված է մեզ հետաքրքրող իրադարձությունների ժամանակագրության խնդիրը: Մասնագիտական գրականության մեջ այսօր կիրառվում են ժամանակագրական մի քանի համակարգեր, որոնք իրարից տարբերվում են երբեմն հարյուրամյակներով³:

Արևմտյան գիտնականների շրջանում առավել ընդունված է Միջագետքի Ք.ա. III հազ. ժամանակագրության Ջ. Ա. Բրինքմանի⁴, իսկ խորհրդային (և հետխորհրդային)

¹ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, 1913 (1991):

² Չամչյանց, 1785 (1985):

³ Հին Արևելքի ժամանակագրության խնդիրների մասին հանգամանորեն տես՝ Бикерман, 1976, էջ 10-23, 75-86; ИДВ, էջ 162-167:

⁴ Brinkman, 1964, էջ 335-347:

արևելագիտության մեջ Վ. Ա. Յակոբսոնի¹ կազմած ժամանակագրական աղյուսակները, որոնք ունեն տարիների տարբերություն: Աբադի բազավորության հիմնադիր Սարգոնն, օրինակ, իշխել է՝ ըստ Բրինքմանի՝ Բ.ա. 2334-2279 թթ., ըստ Վ. Ա. Յակոբսոնի՝ 2316-2261 թթ., Նարամ-Սուենն իշխել է Բ.ա. 2254-2218 թթ.՝ ըստ Ջ. Ա. Բրինքմանի, Բ.ա. 2236-2200թթ.՝ ըստ Վ. Ա. Յակոբսոնի, Ուրի III հարստությունն իշխել է՝ ըստ Ջ. Ա. Բրինքմանի Բ.ա. 2112-2004 թթ., ըստ Վ. Ա. Յակոբսոնի՝ Բ.ա. 2112(?) - 2003 թվերին: Գրքում զուգահեռաբար կիզվեն երկու համակարգերը:

Շումերական դյուցազնավեպի մեզ հասած բնագրերը քվագրվում են Բ.ա. XX-XVIII դարերով: Սակայն դրանց բնագրագիտական և պատմա-քննական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վիպերգերում ներկայացվող իրադարձությունները տեղի են ունեցել վաղ դինաստիական ժամանակաշրջանի առաջին փուլերում՝ Բ.ա. XXVIII-XXVII դարերում²: Դյուցազնավեպի գլխավոր հերոսներ Էմենբարը, Լուգալբանդան և Գիլգամեշը, ըստ «Շումերական արքայացանկի», համապատասխանաբար, Ուրուկի (Շումերի գլխավոր քաղաքներից, Աստվածաշնչում՝ Արեք) առաջին հարըստության երկրորդ, երրորդ և հինգերորդ արքաներն են:

Կուտիական աշխարհակալության և առանձին տիրակալների գահակալման տևողության հարցերին կանոնադառնա՞նք սույն գրքի երրորդ գլխի համապատասխան բաժնում: Համապատասխան բաժիններում կներկայացվեն նաև Հայկական լեռնաշխարհի հետ առնչված արքաների գահաժամկետները, իսկ «Շումերական արքայացանկի» ամբողջական հայերեն թարգմանությունը՝ Հավելվածում:

¹ Որպես հավելված՝ զետեղված է Бикерман, 1976, էջ 179-185; ИДВ, էջ 486-490:

² Մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս Канева, 1964, N 3, էջ 245-247; հմմտ. Մովսիսյան, 1992, էջ 6-9:

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. III հազարամյակի այսօր վերականգնվող պատմությանն անցնելուց առաջ կարևոր ենք համարում տեղագրական մի քանի խնդիրների ճշգրտումը: Մի շարք երկրանունների տեղորոշման շուրջ մասնագիտական գրականության մեջ հայտնվել են տարբեր կարծիքներ, ուստի մախ պարզենք Հայկական լեռնաշխարհում վկայված գլխավոր երկրանունների տեղագրությունը: Ք.ա. III հազարամյակի իրադարձությունների կապակցությամբ շումերական, էբլայական, արադական, մակ բաբելոնյան, խեթական, ասուրական աղբյուրներում վկայվում են Արատտա, Ս/Շուրուր (Ս/Շուրարտու), Հայա, Արմի/ե, Արման(ի/ում), Կ/Գուտի(ում) երկրանունները, որոնց տեղորոշումը մախ կդարձնենք հատուկ քննության առարկա: Մյուս տեղանուններին (դրանց տեղագրության ճշգրտումներով) կանդրադառնանք քաղաքական պատմության շարադրանքում:

1. ԱՐԱՏՏԱ ԵՐԿՐԻ ՏԵՂՈՐՈՇՈՒՄԸ

Արատտայից Շումեր գնում էին գետով: Արատտա երկրի տեղադրության հարցում կարևոր ծառայություն է մատուցում «Էնմերքարը և Էնսուխեշդաննան» վիպերգը, որի համաձայն՝ բարձր լեռնային Արատտա երկրից Շումեր ռազմական արշավանք է իրականացվել Եփրատ գետով: Ճանապարհի կեսին հիշատակվում է Եփրատի ափին գտնվող Էրեշ քաղաքը, որը Նիսաբա դիցուհու պաշտամունքի կենտրոնն էր¹: Շումերից մինչև Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզե-

¹ Berlin, 1979, էջ 48-51, 54-55, 58-59; ETCSL, 1.8.2.4, տող 135-171, 224-225, 271-272 (և այնտեղ հղված աղբյուրները): Վիպերգի վերնագրի

րող Հայկական Տավրոսի և Մասիոս/Մասիոն լեռները ձգվող տարածքը հարթավայրային է, հետևաբար, Արատտան պետք է գտնվեր Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում (կամ հարավ-արևմուտքում):

Արատտա-Շումեր ջրային ճանապարհի գոյության մասին է վկայում նաև «Էնմերքարը և Արատտայի տիրակալը» («Էնմերքարը և Արատտայի գերագույն քուրմը») բնագրի սկզբնամասը, ըստ որի Ուրուկի տաճարները հնացել ու ճաքճքել էին, որովհետև արատտացիները «... նավարկություն չեն կատարում, ... քարեր, բրոնզ, կապար, լազուրիտի կտորներ ... չեն քերում իրենց լեռներից» ...

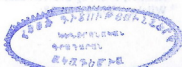
Հայաստանից Եփրատով Միջագետք նավարկության մասին տեղեկություններ են պահպանվել անտիկ հեղինակների երկերում, որոնք ավելի արժանահավատ են դարձնում Հայկական լեռնաշխարհից գետով դեպի հարավ ապրանքների փոխադրելու և ռազմական արշավանք կատարելու վիպերգերի տեղեկությունները:

«Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչը ինձ այս քաղաքից հետո քվում է ամենազարմանալին: Նավերը, որոնցով նավում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կտր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են ուռենիներ, (որոնցով) պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով, նավի հատակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են և՛ շատ մեծ, և՛ առավել փոքր: Դրանցից ամենամեծերն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն»²:

երկրորդ անձնանունը հղված երեք աղբյուրներում ունի տարբեր ընթերցումներ՝ Էնսուրուշիրաննա, Էնսուխեշդաննա, Էն-սուխգիր-անա:

¹ Kramer, 1952, էջ 6-7; Канева, 1964, N 4, էջ 205; Cohen, 1973, էջ 112; ETCSL, 1.8.2.3, տող 16-20):

² Երողոտոս, 1986, էջ 79-80:

Մեկ հունական (ատտիկյան) տաղանդը հավասար է 26.2, իսկ բաբելոնյան տաղանդը՝ 40 կիլոգրամի. ստացվում է, որ Հայաստանից Բաբելոն մավարկած ամենամեծ մավերն ունեցել են 131 (կամ 200) տոննա տարողություն: Եթե անգամ խիստ չափազանցված է այս թիվը, վկայությունն, այնուամենայնիվ, խոսում է հոգուտ Եփրատով Հայաստանից մավարկություն կատարելու փաստի:

Մեկ ուրիշ հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Դիոդորոս Սիկիլիացին. *«Մեմիրամիսը (Շամիրամը) Հայկական լեռներից մի քար կտրեց, երկարությունը 130 ոտնաչափ, իսկ լայնքը և հաստությունը՝ քսան և հինգ. մա ջորիների և եզների բազմաթիվ լծերով (այդ քարը) իջեցրեց դեպի գետը և այնտեղից բարձեց լաստի վրա և դրանով հոսանքն ի վար բերելով մինչև Բաբելոնիա, այն կանգնեցրեց՝ ամենաերևելի ճանապարհի կողքին, որպես զարմանալի տեսարան այնտեղից անցնողներին: Ոմանք այն իր ձևի պատճառով անվանում էին կոթող, որը և համարում են, այսպես կոչված, յոթ հրաշալիքներից մեկը»*¹:

Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշատակվում է *hur-ru-um-kur-ra*-ն: «Լուգալբանդան և Խուտում լեռը» կամ «Լուգալբանդան լեռների խավարում» վիպերգում Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշվում է մի վայր ևս՝ *hur-ru-um-kur-ra*, որը սկզբնապես վերծանվում էր որպես Խուտում (իմա՝ խուռիների) երկիր և տեղորոշվում Վանա լճից հարավարևելք²: Հետագայում Զ. Վիլքեն առաջարկեց այն ընթերցել որպես հասարակ անուն՝ «լեռան քարայր» իմաստով³: Առաջին մեկնաբանությունը հիմք ընդունելու դեպքում, շարունակելով Շումեր-Խուտում ճանապարհը, կրկին դուրս կգանք Հայկական լեռնաշխարհ, այս անգամ՝ Վանա լճի ավազան: Բայց քանի որ հնարավոր է *hur-ru-um-kur-ra*-ի այլ մեկնաբա-

¹ Դիոդորոս Սիկիլիացի, 1985, էջ 27:

² Kramer, 1963, էջ 275՝ Hrouda, 1958, էջ 14՝ Кифишин, 1965, էջ 71:

³ Wilcke, 1969, էջ 36-38:

նություն, այս փաստը չենք օգտագործի խնդրի լուծման նպատակով:

Չամուա (Չարու) երկիրը՝ Շումեր-Արատտա ճանապարհին: Լուգալբանդայի վիպաշարում Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշատակվում է Չամուա երկիրը¹, ինչը ենթադրում է Արատտայի՝ Շումեր-Չամուա գծի շարունակության վրա գտնված լինելը: Չամուա երկիրը գտնվել է Չագրոսի հյուսիսային շրջանում², Ուրմիո լճից հարավ: Այսինքն՝ Արատտան պետք է փնտրել Ուրմիո լճի ավազանի հյուսիսում և (կամ) հարակից շրջաններում (տե՛ս ներդիր-քարտեզ 2-ը):

Դեպի «անմահության երկիր» Արատտա: Միջագետքյան գրականության մեջ մեծ տեղ է գրավում անմահության գաղափարը և նրա փնտրտուքի սյուժեն: Այդ սյուժեն է ընկած «Գիլգամեշը և անմահության երկիրը» վիպերգի հիմքում, որն էլ իր հերթին դարձել է աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի գաղափարասյուժետային սկզբնաղբյուրը:

«Գիլգամեշը և անմահության երկիրը» բնագրի համաձայն՝ Գիլգամեշին «անմահության երկիր» հասնելու համար տրվում են «դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող» յոթ ուղեցույցներ³: Դրանից հետևում է, որ «անմահության երկիրը», հենց Արատտան է կամ «անմահության երկիր» և Արատտա գնում են նույն ճանապարհով: Իսկ եթե ավելացնենք նաև, որ «Էնմերքարը և Արատտայի տիրակալը» վիպերգում, չնայած Շումերի և Արատտայի թշնամական հարաբերություններին, Արատտային բազմիցս տրվում է «սուրբ օրենքների երկիր» պատվանուն-մակդիրը⁴, կասկած չի մնա,

¹ Kramer, 1956, էջ 235-238; Wilcke, 1969; ETCSL, 1.8.2.2 (և այնտեղ հղված աղբյուրները):

² TY, էջ 78:

³ ППДВ, էջ 131; ETCSL, 1.8.1.5.1 (և այնտեղ հղված աղբյուրները):

⁴ Շումերենն kur-me-sikil-ia արտահայտությունը թարգմանվել է տարբեր կերպ (տե՛ս օրինակ Kramer, 1952, էջ 21; Канева, 1964, էջ 208, 210; Cohen, 1973, էջ 123; Berlin, 1979, էջ 57 և այլն): Քանի որ «մե» էին կոչվում աստվածային օրենքները, մենք նախընտրում ենք «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր» թարգմանությունը:

որ Արատտան նույն «անմահության երկիրն» է¹: «Գիլգամեշ» էպոսի խեթական տարբերակում հերոսն ընկերոջ հետ մեկնում է անմահության որոնման՝ Եփրատի հոսանքն ի վեր²: Իսկ էպոսի բաբելոնյան (աքադական) տարբերակում «անմահության ծաղկին» հասնելու ճանապարհին Գիլգամեշը հաղթահարում է Մաշու լեռները³, որոնք վաղուց նույնացվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիուս-Մասիոն լեռների հետ⁴: Այսինքն՝ Արատտան գտնվել է Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում՝ Մասիուս/Մասիոն լեռներից հյուսիս:

Շումերական աղբյուրների Արատտան և Աստվածաշնչի Արարատը: Առաջին իսկ հայացքից գայթակղիչ է շումերական աղբյուրների Արատտա և Աստվածաշնչի Արարատ⁵ երկրանունների նմանությունը, մանավանդ որ Արատտան շումերական աղբյուրներում հայտնի է «սուրբ օրինաց երկիր» պատվանուն-մակդիրով, ինչը համադրելի է աստվածաշնչյան պատկերացումների Արարատ-Հայաստանի կերպարին: Երկրանունների նմանությունը, ինչպես տեսանք տեղա-

¹ Հմմտ. Մովսիսյան, 2004, էջ 44-49:

² MM, էջ 127, ծնթ. 32:

³ Գիլգամեշ, 1963, էջ 74; ANET, էջ 88-89; ППДБ, էջ 218-220; ՀԱՊ, էջ 163-165; MM, էջ 119:

⁴ Lehmann-Haupt, 1927, էջ 797-798; Ինգլիզեան, 1947, էջ 119-132; Lipinski, 1971, էջ 49-50:

⁵ «Արարատ» երկրանունն Աստվածաշունչ հիշատակվում է հինգ անգամ: Նախ այն հանդես է գալիս Ծննդոց գրքում (8, 4)՝ կապված համաշխարհային ջրհեղեղի պատմության հետ: Թագավորաց Դ- (19, 37), Տովբիթի (1, 24) գրքերում և Եսայու մարգարեությունում (37, 38) Արարատ երկիրը հիշվում է որպես Ասորեստանի Սեմեթեբին (Սիմախեբիթ) արքայի հայրասպան որդիների ապաստանատեղի, իսկ Երեմիայի մարգարեությունում (51, 27) նշվում է անիրավ Բաբելոնի դեմ պատերազմի կոչվող թագավորությունների շարքում (Բ.ա. VI դարի վերջ): Աստվածաշնչի թարգմանություններում ու վաղ շրջանի մեկնություններում այն հաճախ փոխարինվում է «Արմենիայով» և «Հայքով» (Ինգլիզեան, 1947, էջ 5-21), ուստի անկասկած է Արարատ - Հայաստան նույնությունը:

գրական քննությունից, պատահական չէ: Նշված փաստարկներից զատ կա անուշադրության մատնված չափազանց կարևոր մի տեղեկություն:

Որ միջազեռքյան և նրանից ծագող ավանդություններում Հայաստանն է հանդես գալիս որպես փրկիչ տարածք, ակնհայտ է ծննդոց գրքի՝ դեռևս 19-րդ դարում վերծանված ջրհեղեղի մասին բաբելոնյան բնագրի («Գիլգամեշ» էպոսի XI պնակիտ), Բեթոսոսի, Ալեքսանդր Բազմավեպի, Աբյուդենոսի, Հիերոնիմոս Եգիպտացու, Մնասեասի, Նիկողայոս Դամասկոսցու, Հովսեպոս Փլավիոսի, Եվսեբեոս Կեսարացու և այլ աղբյուրների հաղորդումներից¹: Մեր դարասկզբին գտնվեց մինչ օրս ջրհեղեղի մասին հայտնաբերված ամենավաղ՝ շումերական պատմությունը², որում վնասվելու պատճառով չկար տապանի հանգրվանի անունը: Ջրհեղեղի մասին գրի առնված հնագույն բնագրի այդ բացը լրացնելու է գալիս «Էմներբարը և Արատտայի տիրակալը» բնագրում Արատտայի ժողովրդին տրված այս բնորոշումը. «... *Նրանք, որ կանգնեցին ջրհեղեղի մեջ, այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան*»³... Նշված հատվածը լրացնում է ջրհեղեղի շումերական պատմության մեզ չհասած մասը և ամբողջացնում Արատտա երկրի վերաբերյալ մեր պատկերացումը:

Այսպիսով, Արատտա երկրի տեղադրության հարցի քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ երկրի կազմի մեջ են մտել առնվազն Եփրատի՝ Հայկական Տավրոսով անցման շրջանը, Վանա և Ուրմիո լճերի ավազանները: Փաստվում է նաև, որ շումերական աղբյուրներում հիշատակված Արատտան և Աստվածաշնչի Արարատը միևնույն երկրի՝ Հայաստանի հնագույն անվանումներն են շումերական և հին եբրայական աղբյուրներում: Աստվածաշնչի տեղեկությունները Հայաս-

¹ Տե՛ս Մոլվսիսյան, 2004, էջ 5-6, 40-44:

² Kramer, 1983, էջ 115-121; ETCSL, 1.7.4 (իզված աղբյուրներով և գրականությամբ հանդերձ):

³ Kramer, 1952, էջ 42-43; Канева, 1964, N 4, էջ 218; Cohen, 1973, էջ 140; ETCSL, 1.8.2.3, տող 571-572:

տանի մասին բաժանվում են երկու խմբի՝ նախապատմական (դրախտ, ջրհեղեղ) և պատմական: Այս խմբերին միավորում են Արատտա-Արարատի մասին տեղեկությունները, որոնք կամրջում են Ք.ա. III հազարամյակի և Ք.ա. VII-VI դարերի պատմական իրադարձությունները:

Անմահության որոնումներում. Գիլգամեշ և Ալեքսանդր Մակեդոնացի: Հնագույն միջագետքյան ավանդության մեջ անմահություն որոնող գլխավոր հերոսը Գիլգամեշն է, որի մասին ասքերը գրի են առնվել հին աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Շումերական «Գիլգամեշն ու Անմահության երկիրը» վիպերգում Գիլգամեշը որոշում է ուղևորվել անմահության երկիր, որին հասնելու համար Ութու (Արև) աստվածը նրան տալիս է «դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող» յոթ ուղեցույցներ¹: «Գիլգամեշ» էպոսի խեթական տարբերակում հերոսն ընկերոջ հետ մեկնում է անմահության որոնման՝ Եփրատի հոսանքն ի վեր²: Իսկ էպոսի բաբելոնյան տարբերակում Գիլգամեշը հաղթահարում է Մաշու լեռներն ու տասներկու ասպարեզ ձգվող թանձր խավարը, հասնում դրախտ հիշեցնող քարերի այգին, ապա անցնում մահվան ջրերը, հանդիպում ջրհեղեղից փրկված ու անմահություն ստացած հերոսին, նրա շնորհիվ ձեռք է բերում «անմահության ծաղիկը», որը վերադարձի ճանապարհին նրանից գողանում է օձը³: Ուշագրավ է, որ Աստվածաշնչում ևս մարդկությունը մահկանացու է դառնում օձի միջամտության հետևանքով:

Գիլգամեշի հետ կապված անմահության մասին պատկերացումները Առաջավոր Ասիայում պահպանվում են բավականին երկար. անմահության որոնման սյուժեում Գիլգամեշին փոխարինում է Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Անմահության հասնելու համար Ալեքսանդր Մեծն, ըստ հունական վե-

¹ ППДБ, էջ 131; ETCSL, 1.8.1.5.1 (և այնտեղ հղված աղբյուրները):

² MM, էջ 127, ծնթ. 32:

³ Գիլգամեշ, 1963, էջ 104; ANET, էջ 88-89; ППДБ, էջ 218-220; ՀԱՊ, էջ 163-165; MM, էջ 119:

պի (գրի առնված Զ.ա. 240 թ.), բռնում է «ճանապարհը դեպի Հայոց երկիր, որտեղ ակունքն է Եփրատի ու Տիգրիսի»¹: Նա հասնում է հրաշք-երկիր, ապա անցնում մութ աշխարհով, հանդիպում օրհնյալ մեկին և հասնում կենաց աղբյուրին: Իսկ Ալեքսանդրի մասին սիրիական վեպում նրա ճանապարհին հիշվում է Մասիս լեռնաշղթան²: Փաստորեն, հին արևելյան և հելլենիստական վիպական ավանդություններում «դեպի Արատտա ճանապարհ»-ը փոխարինվում է «դեպի Հայոց երկիր ճանապարհ»-ով, Մաշու լեռները՝ Մասիս լեռնաշղթայով, երկու դեպքում էլ հերոսը գնում է դեպի Եփրատի (ու Տիգրիսի) ակունքները, անցնում խավարով, դրախտ հիշեցնող վայրով, ապա մութ աշխարհով կամ մահվան ջրերով, հանդիպում աստվածընտրյալ հերոսին և ստանում անմահություն: Իրականում երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդր Մակեդոնացին վիպական ավանդության մեջ բռնում է նրա ճանապարհը³, քանի որ հին առաջավորասիական հոգևոր ընկալումներում մեր երկրի հետ էին կապված դրախտային և անմահությանը վերաբերող պատկերացումներ⁴:

Նախորդ տեսակետների մասին: Ինչպես տեսանք, էմներքարին, Լուգալբանդային և Գիլգամեշին ձոնված քնա-

¹ Lipinski, 1971, էջ 46:

² Lehmann-Haupt, 1927, էջ 797-798; Lipinski, 1971, էջ 47; Tysaev, 1924, էջ 262-263; Ինգլիզեան, 1947, էջ 120:

³ Նշենք, որ հայկական ավանդազրույցներում պահպանվել են և՛ Մակեդոնացու Հայաստան գալու, և՛ «մութ աշխարհով» «լույս աշխարհ» հասնելու, «անմահական ջուր» ձեռք բերելու սյուժեները (Ղանալանյան, 1969, էջ 279-282, 472):

⁴ Հունական աղբյուրներում հիշվող Այա երկիրը, որտեղ իշխում էր արևի որդին և պահվում Ոսկե Գեղմը, մեծ հավանականությամբ, նույնացվում է Հայաստան-Հայքի հետ (Ջահուկյան, 1987, էջ 285; Պետրոսյան, 1997, էջ 86-89; Մարտիրոսյան, 1997, էջ 24): Այա երկրի Ոսկե Գեղմը կապվում է խեթական աղբյուրներից հայտնի մշտադալար Էա ծառի հետ, որից կախված ոչխարի գեղմը խորհրդանշում էր բոլոր բարիքները (JYVH, էջ 61): Հայաստանի՝ իբրև անմահության երկրի մասին հին Առաջավոր Ասիայում պահպանված տեղեկությունների մասին ավելի հանգամանորեն անդրադարձել ենք Մովսիսյան, 2004, էջ 44-49-ում:

գրերի քննությունը թույլ է տալիս Արատտան տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում: Այժմ անդրադառնանք Արատտայի տեղադրությանը վերաբերող նախորդ ուսումնասիրություններին:

Արատտան նախկինում տեղադրվել է Եփրատի միջին հոսանքի շրջանում¹, Իրանի տարբեր շրջաններում², Աֆղանստանում³, Հնդկաստանում կամ Հնդկաստանի ճանապարհին⁴ և Հայկական լեռնաշխարհում⁵: Ավելորդ համարե-

¹ Ելնելով միջագետքյան քնագրերի հաղորդումներից՝ դեռևս 1925 թ. Վ. Ֆ. Օլբրայթն Արատտան տեղադրում է Եփրատի հովտում, Շումերից հյուսիս (Albright, 1925, էջ 206-208): Դա լիովին համահունչ է վիպերգերի հաղորդումներին, որոնք հրատարակվեցին XX դարի երկրորդ կեսին, սակայն Վ. Ֆ. Օլբրայթը տեղորոշում է Արատտան Մարիի շրջանում, ինչը համակառու է Արատտայի լեռնային երկիր լինելու փաստին: Վերջինս հաշվի առնելով և Եփրատի հովտով հյուսիս բարձրանալով՝ կիանգնեք Արատտայի հայաստանյան տեղորոշմանը:

² Kramer, 1952, էջ 1 (Իրանի հարավում, ժամանակակից Լարիստանի տարածքում); Kramer, 1963, էջ 42, 45, 275 (Կասպից ծովի և Ուրմիո լճի շրջանում); Macson, 1964, էջ 233-235 (Կենտրոնական Իրանում); Gordon, 1967, էջ 72 (Դիալա գետի վերին ավազանում); Majidzadeh, 1976, էջ 105-107, 111-113 (Ջերմանի և Ֆարսի տարածքում); Hansman, 1979, էջ 331-336 (Շահր-ի Սոխրա հնավայրի շրջանը Սիստանում, Աֆղանստանի սահմանին մոտ) և այլն:

³ Сарианиди, 1984, էջ 88 և այլն: Նման տեղորոշումը պայմանավորված է Արատտայում լաջվարդի (լազուրիտի) հիշատակությամբ (Հին Արևելքի լաջվարդի ամենահայտնի հանքերը գտնվել են Աֆղանստանի Բադախշանի լեռներում): Այն ընդգծված է նաև Hansman, 1979, էջ 334-336:

⁴ Дьяконов, 1959, էջ 165, մմթ. 45; Канева, 1964, N 2, էջ 247-248: Նկատի ունենալով Փանջաբի հնագույն անվան՝ «Արատտա» լինելը, առաջարկվել է շումերական աղբյուրների Արատտան տեղայնացնել Փանջաբի տարածքում (Μαχαδχαρата, 1990, էջ 11, 248-254, Յ. Վ. Վասիլկովի և Ս. Լ. Նևեյովայի առաջաբանն ու ծանոթագրությունները, որոնցում հղվում է նաև Յ. Վ. Վասիլկովի և Ն. Վ. Գուրովի այն ժամանակ տպագրության ընթացքում գտնվող «Հին հնդկական և շումերական աղբյուրները Արատտայի մասին» աշխատանքը, որը մեզ մնացել է անծանոթ):

⁵ Առաջին անգամ Արատտան Հայաստանի տարածքում՝ Վանա լճից արևելք է տեղադրել Ս. Ն. Ջրաները (Kramer, 1962, էջ 295), սակայն

լով բոլոր տեսակետների մեկ առ մեկ քննարկումը¹, ստորև կանդրադառնանք այն չորս հիմնական կողմններին, որոնց հիմամբ կատարվել են այդ տեղադրումները:

մեկ տարի անց վերանայել է տեսակետը՝ տեղորոշելով Կասպից ծովի և Ուրմիտ լճի շրջանում (Kramer, 1963, էջ 42, 45, 275): Արատտան Հայաստանի հետ կապելու ենթադրություն է արել Լ. Պետրոսյանը. «Ոչ առանց հիմքի և, իհարկե, ոչ առանց վերապահումների, կարելի է ենթադրել մաս, որ Արատտա անվանված այդ լեռնային երկիրը (կամ քաղաք-պետությունը, Արատտա-Ուրարտու-Արարատ) գտնվել է հետագայում Հայկական լեռնաշխարհի կոչված երկրում...» (Պետրոսյան, 1974, էջ 122-123): Սակայն մա այլևս չանդրադարձավ այդ հարցին: Այնուհետև վկայակոչելով Kramer, 1963-ում բերված փաստարկները՝ Մ. Գավուրջյանը նախ ենթադրեց, որ «անհավանական չէ, որ այս Արատտան գտնված լինի Ուրուստրի-Արարադ լեռներում» (Գավուրջյան, 1982, էջ 29, ծմբ. 6), իսկ տարիներ անց, դարձյալ հղելով նույն աշխատությանը, Արատտան տեղորոշում է Հայաստանում, անգամ նույնացնում Մեծամորի հետ (քանի որ Մեծամորն այդ ժամանակաշրջանում ունեցել է աստղադիտարան, մետաղամշակություն և հարուստ մշակույթ), իսկ «Արատտա» անունը մեկնում իբրև Արա աստծո կամ ար (հետագայում՝ հար>հայ) ժողովրդի երկիր (Kavoukjian, 1987, էջ 65-72; Գավուրջյան, 1988, էջ 74-88): Արատտայի՝ Հայաստանում տեղորոշմանը հանգամանորեն անդրադարձել ենք մեր մի շարք աշխատանքներում (Մովսիսյան, 1990, էջ 69-74; Մովսիսյան, 1992, էջ 10-18; Մովսիսյան, 2004, էջ 57-67): Արատտայի հայաստանյան տեղորոշումը պաշտպանում են Վ. Մատթեոսյանը (Մատթեոսյան, 1995, էջ 284-303), Դ. Ռոնիլը՝ շեշտադրելով շումերական Արատտայի և Աստվածաշնչի Արարատի նույնականությունը (Քոլ, 2003, էջ 89-136, հեղինակը ծանոթ չլինելով վերոնշյալ աշխատանքներին՝ զարմանք է հայտնում, թե ինչպես իրենից առաջ չեն մկատել Արատտա-Արարատ նույնությունը), և ուրիշներ:

¹ Նշենք մաս, որ ինչպես շատ փնելի հարցեր, Արատտայի տեղորոշման խնդիրը ևս չվիճից պատմության կեղծարարների աչքից: Օրինակ, փորձ արվեց Արատտան տեղորոշելու Ուրմիտ լճից հարավ և հարավ-արևելք, քյուրքական լեզվահիմքով մեկնելու երկրանունը (կապելով «ալքայ»՝ «լեռ» հասկացությանը) և դրա հիմամբ ենթադրելու քյուրքական տարրի գոյությունը նշված տարածքներում Ջ.ա. III հազարամյակում (Юсифов, 1987, էջ 21-23): Պանթուրքիստական միտումով այս կեղծիքը այսօր դարձել է աղբյուրահավանական պաշտոնական քարոզչության քաղաքականա: Մեկ այլ կեղծիք՝ կապված Արատտայի հետ, առ-

Առաջին փաստարկը «Էնմերքարը և Արատտայի տիրակալը» վիպերգում Շումերից Արատտա ուղևորվող դեսպանի պաշտամունքային ծեսում «Սուգայի և Անշան երկրի» հիշատակությունն է, որը ժամանակին մենք բացատրել ենք՝ կապված Խնաննա աստվածուհու պաշտամունքի հետ (մանավանդ որ նույն վիպերգում Ուրուկում գտնվող Խնաննա դիցուհու տաճարներից մեկը կոչվում է «Անշանի տուն»), նշելով, որ վիպերգերի մեզ հասած բնագրերի գրի առնվելու ժամանակաշրջանում (Ք.ա. XX-XVIII դդ.) Շումերը գտնվել է Էլամական արքաների տիրապետության տակ և Էլամական Սուգային և Անշան երկրին «խոնարհվելը» կարող էր լինել այդ տիրապետության արտահայտություն, ուստի չենք համարել կոչված Արատտայի տեղորոշման հարցում¹:

«Լուգալբանդան և Էնմերքարը» կամ «Լուգալբանդան» վիպերգում, սակայն, նշվում է, որ դեսպանն անցնում է «Անշանի սահմանից»², ինչից հետևում է, որ գոյություն է ունեցել ամբողջությամբ Զագրոսյան լեռներով ձգվող Շումերից Արատտա տանող մի ճանապարհ, որի վերջին հատվածը, հնարավոր է, անցած լինի Զամուա երկրով (տե՛ս վերը): Իսկ թե ինչո՞ւ է դեսպանը գնում լեռնային հեռավոր ճանապարհով, ոչ թե Միջագետքի հարթավայրով, պարզ է դառնում նույն վիպերգից. Մարտու³ երկրի սեմական ցեղերը հարձակվել էին Շումերի վրա⁴, ինչի հետևանքով փակվել էին Կենտ-

կա է սլավոնամոլ գրականության մեջ, ըստ որի, իբր Արատտան գոյություն է ունեցել Դանուբ և Դնեպր գետերի միջև Ք.ա. VI հազարամյակից սկսած, որի հիմնադիրներն են եղել Փոքր Ասիայից այնտեղ գնացած քրմերը, իսկ ժառանգորդն է դարձել Ք.ա. III հազարամյակի «հյուսիս-միջագետքյան Արատտան» (Шилов, 1999. տե՛ս http://recult.by.ru/docs/shilov/shil_07.htm)...

¹ Մովսիսյան, 1992, էջ 19-21; այս բացատրության հետ համաձայնում է Վ. Մատթեոսյանը (Մատթեոսեան, 1995, էջ 290-292):

² Wilcke, 1969, էջ 122-123; ETCSL, 1.8.2.2, տող 342-344:

³ Մարտուն կամ Ամուրթուն (բառացի՝ «արևմուտք») Շումերից և Աքադից արևմուտք տարածվող շրջանն է:

⁴ Wilcke, 1969, էջ 118-119, 124-125, 205; ETCSL, 1.8.2.2, տող 304, 370:

րոնական Միջագետքի ճանապարհները, և Լուգալբանդան ստիպված էր լեռնային հեռավոր ճանապարհով գնալ Արատտա՝ օգնության խնդրանքով¹։ Թերևս, դա նույն ճանապարհն էր, որով Էլամի արքա Կուտիկ-Ինշուշինակը (Պուգուր-Ինշուշինակը) արշավելով՝ հասել է մինչև Կ/Գ-ուտիական երկիր (տե՛ս ստորև)։ Այսինքն՝ այս փաստարկը ոչ թե հակասում է Արատտայի՝ Հայաստանում տեղորոշելուն, այլ հաստատում է այն։

Երկրորդ փաստարկը լաջվարդ (լագուրիտ) թանկարժեք քարի հիշատակումն է, որի հիման վրա Արատտան տեղադրվել է լաջվարդի հանքերով հարուստ կամ նրա տարածման ուղիներին մերձակա երկրամասերում։ Արատտայի տեղորոշման հարցին նվիրված մեր մի աշխատանքում նշել ենք, որ «մետաղների և թանկարժեք քարերի պահանջը հպատակեցման պահանջ է. լաջվարդ է պահանջում և՛ շումերացի արքան Արատտայից, և՛, մի այլ տեղում, Արատտայի արքան՝ Շումերից։ Հետևաբար, լաջվարդի հիշատակությունը ևս տեղորոշման առումով արժեք չի ներկայացնում... Մետաղների և թանկարժեք քարերի պահանջը կռվան չէ մաս այն պատճառով, որ պահանջի մեջ կարող էին նշվել ոչ թե այն մետաղներն ու թանկարժեք քարերը, որոնցով հարուստ էր Արատտան Ք.ա. XXVIII-XXVII դարերում, այլ վիպերգի գրի առնվելու ժամանակ Շումերում առավել հայտնիները»²։ Այնուհանդերձ պետք է նշել, որ լաջվարդի հիշատակությունը չի հակասում Արատտայի մեր տեղորոշմանը։ Բերենք մի քանի փաստ։

«Պատերազմի արքան» վիպասքում նշվում է, Սարգոն Ա-բաղացին հաղթելով Նուր-Դագանին՝ լաջվարդի հարկ է

¹ Ի դեպ, «Էնմերբարն ու Արատտայի տիրակալը» բնագրում ևս կա մնամակնարկ. Արատտայի տիրակալն իր կառավարչին դիմելով՝ նշում է, որ Արատտայի ճանապարհներին թշնամի երկրներ են (Kramer, 1952, էջ 34-35; Канева, 1964, N 4, էջ 216; Cohen, 1973, էջ 134; ETCSL, 1.8.2.3, տող 444-445)։

² Մովսիսյան, 1990, էջ 71։

պարտադրում Փոքր Ասիայի Պուրուշանդա քաղաքին¹: Բ.ա. 714 թվին Ասորեստանի արքա Սարգոն Բ-ն գրավեց ու քալանեց Մուծածիրի տաճարը, որտեղից ի թիվս բազմաքանակ այլ թանկարժեք քարերի ու մետաղների, հափշտակեց մեծ քանակությամբ լաջվարդ²: Ասորեստանի լուսեսները, որ պարբերաբար տեղեկություններ էին հաղորդում Վանի թագավորության մասին, գեկուցագրերից մեկում հաղորդում է այնտեղ գտնվող լաջվարդի հանքի մասին³: Անտիկ, միջնադարի արաբական, հայկական և եվրոպական բազմաթիվ աղբյուրներում (Մարկոս Պոլոնիոս, Պլինիոս Ավագ, Ալ-Բիրունի, Աբու-Մամսուր, Իբն-Սինա, Մխիթար Հերացի, Ամիրդովլաթ Ամասիացի և շատ ուրիշներ) լաջվարդը կոչվում է «հայկական քար», ընդ որում Հայաստանը՝ լաջվարդ է արտահանել օտար երկրներ⁴: Հետևաբար, լաջվարդի հիշատակությունը ոչ միայն չի հակասում, այլ կարող է հաստատել Արատտայի՝ հայաստանյան տեղորոշումը:

Երրորդ փաստարկը՝ օգտագործված մախորդ ուսումնասիրություններում, Սարգոն Բ-ի Բ.ա. 714 թվի արշավանքի ընթացքում Արատտա անունով գետի հիշատակումն է: Գետը հիշվում է Ուրմիո լճի ավազանում⁵: Գետի և երկրի անունների նույնությունը կարող է պատահական լինել. երկիրը հիշատակվում է Բ.ա. III հազարամյակում, իսկ գետը՝ Բ.ա. VIII դարում: Եթե այդ նույնությունը պատահական չէ, հնարավոր է, որ Ուրմիո լճի ավազանը մտած լինի Արատտա երկրի տարածքի մեջ. հնագիտական նյութը Բ.ա. III հազարամյակի առաջին կեսում նույնական է ոչ միայն Հայկական Տավրոսի և

¹ Weidner, 1922, էջ 64-69:

² ARAB, II, N 172; АВИИУ, N 49 (6); ՀԺՊԲ, էջ 24-26:

³ АВИИУ, N 50 (41 e):

⁴ Դրանք ի մի են բերված Сейранян, 1987, էջ 6-13-ում: Ենթադրվել է, որ «հայկական» անվանումը հայ առևտրականների գործունեության արդյունք է (տե՛ս, օրինակ, Ферсман, 1954, էջ 240), ինչը խիստ անհավանական է, այլապես Եվրոպայում «հայկական» պետք է համարվեին արևելքից բերված թանկարժեք քարերի զգալի մասը:

⁵ ARAB, II, N 144; АВИИУ, N 49 (6); ՀԺՊԲ, էջ 24-25:

Վաճառ լճի ավազանի, այլև Ուրմիտ լճի ավազանի և ողջ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում¹: Իսկ եթե նույնությամբ պատահական չէ, և Ուրմիտ լճի ավազանն էլ չի մտել Արատտայի սահմանների մեջ, ապա «Արատտա» անվան հայտնվելն Ուրմիտ լճի ավազանում կարող է լինել Արատտայի տարածքից բնակչության մի մասի դեպի Ուրմիտ լճի ավազան արտագաղթելու հետևանք:

Եվ վերջին փաստարկը Հնդկաստանի Փանջաբ նահանգի հնագույն անվան՝ «Արատտա» լինելն է², ինչից ելնելով առաջարկվել է շումերական աղբյուրների Արատտան տեղայնացնել Փանջաբի տարածքում: Փանջաբի՝ «Արատտա» կոչվելու փաստը, կարծում ենք, արդյունքն է հնդեվրոպական նախահայրենիքից (Փոքր Ասիայի արևելք, Հայկական լեռնաշխարհ և Իրանի հյուսիս-արևմուտք) արիացիների՝ դեպի Հնդկաստան արտագաղթելու, երբ նորանվան տարածքը կոչվել է հին հայրենիքի անվամբ (այլ կերպ ասած՝ տեղի է ունեցել երկրանվան տեղաշարժ այն կրողների հետ): Ընդ որում, նույն երևույթով կարելի է բացատրել անտիկ աղբյուրներում «արատտի» կոչվող ժողովրդի հիշատակությունը³:

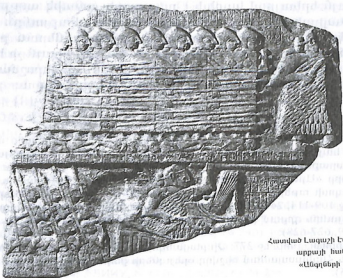
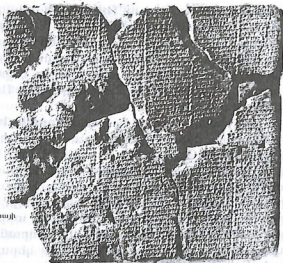
Այսպիսով, նախորդ ուսումնասիրություններում բերված հիմնական փաստարկներից որևէ մեկը ոչ միայն չի հակասում Արատտա երկրի հայաստանյան տեղորոշմանը, այլև ուղղակի կամ անուղղակի վկայում են հոգուտ դրա:

¹ Մասնագիտական գրականության մեջ հնագիտական այդ հզոր մշակույթը հայտնի է «Հայկական լեռնաշխարհի վաղորոնգեղարյան», «Կուր-արաքսյան», «Շենգավիթյան» անվանումներով:

² Փանջաբը «Արատտա» անվամբ հայտնի է, օրինակ, «Մահաբհարատա» էպոսի ութերորդ՝ «Կարմայի գրքի» 30-րդ գլխում (Махабхарата, 1990, էջ 109-114, 248-254), «Արքիաշաստրա կամ Քաղաքականության գիտությունը» գրքում (Архашастра или Наука политики, 1959, էջ 141, 602, 619, 627-628):

³ Псевдоарриан, 1940, էջ 277: Չի բացառվում, որ նույնպիսի ծագում ունենա նաև Հնդկաստանում հիշվող օրեյտների ցեղանունը (Арриан, 1940, 247-255):

«Ենթադրյալ» Աստուտայի
տիպի վաղնիսի
ամենամեծ զանգան
քանակը

Հատված Լազաշի Էանատում
արքայի հանրահայտ
«Անգղենի կորույց»

2. ՍՈՒՔՈՒՐ-ՍՈՒՔԱՐՏՈՒ ԵՐԿՐԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ ՀԱՐՅԸ

Ք.ա. III հազարամյակում Սուբուր (Սուբիր, Սուբարի, Սուբարտու) երկրի վերաբերյալ տեղեկությունները թույլ են տալիս որոշակի պատկերացում կազմել այդ երկրի տեղորոշման մասին: Մասնավորապես,

ա) Ադաբի Լուգալանինմունդու արքայի (Ք.ա. XXIV դ.) արձանագրության մեջ արևելքից արևմուտք՝ շրջանաձև հերթականությամբ հիշատակվում են Էլամը, Մարիսաշին, Գուտիումը, Սուբիրը, Մարտուն: Լագաշի Էանատում արքայի արձանագրություններից երեքում հիշատակվում է Սուբուր երկիրը, որոնցից մեկում Էլամի և Ուրուայի, մյուս երկուսում՝ միայն Էլամի հետ¹:

բ) Նարամ-Սուեն (Ք.ա. XXIII դ.) արքայի՝ Սուբուր (Սուբարտու) երկրի դեմ ուղղված արշավանքի ընթացքում երկու զորքերի միջև ճակատամարտ է տեղի ունեցել Թալմուս բնակավայրի մոտ (Սուբուրի հարավային շրջանում կամ Սուբուրից հարավ), որը գտնվել է ներկայիս Ջերահիյահի մոտ, Խոշր գետի ափին, Մոսուլից 40 կմ հյուսիս²: Նույն արքայի մեկ այլ արձանագրություն Սուբարտուն և Վերին երկրները, որպես նվաճված և հարկատու, հիշատակում է դեպի Թալխադում կատարած արշավանքի ընթացքում³: Թալխադումը նույնացվում է Քանեշի բնագրերում հիշատակվող Թալխաթի⁴ հետ և տեղադրվում ներկայիս Թելլ Դյուլյուք հնավայրի տեղում՝ Այնթապից 11 կմ հյուսիս⁵:

գ) Նարամ-Սուենի մի շարք արձանագրություններ վկայում են Սուբարտուի հարավային Ագուլսինում բնակավայրի

¹ Ungnad, 1936, էջ 38-39; Gelb, 1944, էջ 34; Kramer, 1963, էջ 309-310:

² Hirsch, 1963, էջ 21-22; RIM-SGP, էջ 88-90 («Թալմուս» տեղանունը ժամանակին ընթերցվել է «Ռինուս/շ»):

³ RIM-SGP, էջ 129-131:

⁴ Garelli, 1963, էջ 95-96՝ հղումներով հանդերձ:

⁵ RIM-SGP, էջ 129-130:

մասին¹, որը հիշատակվում է նաև Մարիից, Թեյլ ալ-Ռիմա-հիից և Քանեշից («Ուս/գուխինում» տարբերակով) գտնված բնագրերում և տեղայնացվում է Խաբուրի եռանկյունու արևելքում, Ռաժ/գամից ոչ հեռու²:

դ) Ք.ա. III հազարամյակի մեկ այլ բնագիր ավելի որոշակի պատասխան է տալիս մեզ հետաքրքրող հարցին՝ հիշատակելով «Սուբարտու երկիրը՝ Վերին ծովի ափերին...»³, այսինքն՝ Վանա լճի ավազանում:

Այսպիսով, Սուբուր (Սուբիր, Սուբարի, Սուբարտու) երկրի տեղորոշման արդյունքում բավական մեծ մի տարածք՝ Վանա լճի ավազանը (հարավում սահման ունենալով Թալմուս-Ագուխինում գիծը), որը Ուրմիո լճի ավազանով աղեղնաձև ձգվում է Չագրոսյան լեռներով դեպի հարավ⁴:

3. ԱՐՄԱՆ(Ի/ՈՒՄ), ԱՐՄԻ ԵՐԿՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՂՈՐՈՇՈՒՄ ԸՍՏ ԱՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԷՔԼԱՅԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Աքադական արձանագրությունների Արմանում (-ում մասնիկը արադերենի ուղղական հոլովի վերջավորությունն է, նույն արքայի մասին պատմող խեթական բնագրում երկրանունն է «Արմանի») երկրի տեղադրության խնդիրը դարձել է երկարատև և բուռն քննարկումների առարկա: Դրանք կա-րելի է բաժանել երեք հիմնական խմբի՝

- Արման(ի/ում) երկիրը հնագույն Հայաստանն է⁵;

¹ RIM-SGP, էջ 86, 124-125: Նկատենք, որ Սուբարտուի արքայի անվան (Թախիշ-աթիլի) առաջին բաղադրիչը նույնանում է Հայաստանի տեղանուններին (Թախիշիշա և Թախիշնա, տե՛ս Քոսյան, 2004, էջ 94):

² Garelli, 1963, էջ 90-92; RIM-SGP, էջ 124-125՝ հղումներով հանդերձ:

³ RIM-SGP, էջ 162-163:

⁴ Հմմտ. Gelb, 1944, վերջում գետեղված քարտեզը:

⁵ Կա թյուր պատկերացում, թե այս տեսակետի ստեղծողներն ու պաշտպանները եղել են հայազգի գիտնականները, ինչն անտեղյակության հետևանք է: 1920-1930-ական թթ. այս տեսակետը ձևավորող գիտնականները, բացառությամբ Գ. Գարանֆիլյանի, բոլորն այլազգիներ էին,

- Արման(ի/ում)ը գտնվել է Հյուսիսային Սիրիայում և որևէ կապ չունի Հայաստանի հետ¹;

իսկ Ն. Ադոնցը 1930-ականների վերջին գրած «Հայաստանի պատմություն» աշխատության էջերում մեքծում էր Արմանի-Հայաստան կապը (Ադոնց, 1972, էջ 26-27): Դեռևս 1926 թվականին Ֆ. Հոմմելը, տեղորոշելով Արմանը Ջագրոսի արևմտյան փեշերին, Ջեքել-Խամրինի շրջանից արևելք, կապ է տեսնում վերջինիս և Հայաստանի «Արմենիա» անվան միջև (Hommel, 1926, էջ 295): 1929 թ. Գ. Գարանֆիլյանը հանդես եկավ Արմանին Բեհիսթունի արձանագրության Արմինայի հետ նույնացման տեսակետով (Գարանֆիլեան, 1929, էջ 287-288): 1934 թ. քննելով Դիարբեքիի մոտակա Փիր-Հուսեյն հնավայրից գտնված Նարան-Սունի արձանագրությամբ կոթողը՝ Է. Ունգերն արտահայտվում է հոգուտ Արման(ի/ում)-Հայաստան կապի, նշելով Ֆ. Հոմմելի կարծիքի իրավացիությունը (Naab und Unger, 1934, էջ 44-45): 1937 թ. աքաղակյան աղբյուրների Արմանին նույնացվում է Ուրարտուի և երկուսն էլ համարվում են օտարների կողմից Հայաստանին տրված անվանումներ (Rigg, 1937, էջ 416-418):

Արմանին Հայաստանի հետ նույնացնելու տեսակետը զնալով ավելի էր (և է) քաղաքացիություն ստանում. այդ տեսակետը պաշտպանեցին Ե. Զասունին (Զասունի, 1950, էջ 28-29), Ա. Ալպոյաճյանը (Ալպոյաճեան, 1950, էջ 9, նաև՝ ներդիր քարտեզը), Հ. Ժամկոչյանը (Ժամկոչյան, 1961, էջ 116-120), Լ. Բարսեղյանը (Բարսեղյան, 1964, էջ 324-328), Ա. Կիֆիշինը (Кишишан, 1965, էջ 65), Վ. Խաչատրյանը (Хацацрян, 1971, էջ 106-107), Մ. Գավուրյանը (Գավուրյան, 1973, էջ 7-32; Գավուրյան, 1982, էջ 33-43), Վ. Վ. Իվանովը (Иванов, 1983, էջ 32-33, կապելով այն Էրլայի քնագրերի Արմիի հետ), Ռ. Իշխանյանը (Իշխանյան, 1988, էջ 42-47), տողերիս հեղինակը (Մովսիսյան, 1993, էջ 113-127), Վ. Մատթեոսյանը (Մատթեոսեան, 1994, էջ 255-259) և ուրիշներ:

¹ Տեղադրվել է հիմնականում Հալեպի (Խալվան կամ Խալման) շրջանում (UET, I, էջ 80; Ungnad, 1936, էջ 51, ծմբ. 2; Ադոնց, 1972, էջ 26-27 (հնարավոր էր համարում Արմանիի նույնացումը Հալեպի (Խալվան) կամ աստվածաշնչյան Հեբմոնի հետ); Gelb, 1944, էջ 103, ծմբ. 51 (որում հեղինակը նշում է այս տեսակետը պաշտպանած Մ. Սմիթի, Յ. Լևիի, Է. Շփայգերի և իր նախկին մի աշատանքի մասին, հայտնելով, որ վերանայում է իր կարծիքը՝ հոգուտ «արևելատիգրիսյան Արմանիի»); Hrozný, 1947, էջ 110 (որը վերանայել էր 1929 թ. հայտնած իր տեսակետը); Gadd, 1966, էջ 12, 28 (նաև էջ 12, ծմբ. 2-ում հղված գրականությունը); Matthiae, 1977, էջ 192; Matthiae, 1980, էջ 176-177; Foster, 1982, էջ 34 (Եփրատի ափին, Էրլա-Սիպպար ուղղության վրա) և այլն :

- Արման(ի/ում)ը նույնացվել է Բաբելոնի և Ասորեստանի սահմանին հիշատակվող Արման-Ակարսալի տեղանվան հետ, որը գտնվել է Ջագրոսի արևմտյան փեշերին, Բաբելոնից հյուսիս-արևելք¹:

Կան ուսումնասիրողներ, որոնք ձեռնպահ են մնում այս խնդրի վերաբերյալ վերջնական կարծիք հայտնելուց²: Մասնագետների զգալի մասը (այդ թվում՝ հիշատակվածներից շատերը) նշում են Արման(ում) անունով երկու երկրների գոյության մասին (արևելյանը՝ Տիգրիսից արևելք, Արման-Ակարսալի շրջանում, արևմտյանը՝ Սիրիայի հյուսիսում)³:

Առանձին-առանձին կանգ չառնելով հայտնված տեսակետների քննության վրա, ստորև կվկայակոչենք միայն սկզբնաղբյուրների հաղորդումները և կքննենք դրանք:

ա) Արման(ի/ում) երկրի տեղադրության տեսանկյունից չափազանց արժեքավոր է Սարգոն Աբադացու (Ք.ա. 2334-2279 կամ 2316-2261 թթ.) տերության աշխարհագրությանը վերաբերող նոր ասուրական բնագիրը, որում արտահայտություն են գտել նաև Ք.ա. II հազարամյակի իրողությունները⁴: Բնագրի համաձայն՝ «*Էբլայից մինչև Բիթ-Նանիպ Արմանի երկիրն է*»⁵: Բիթ-Նանիպը, դատելով առկա փաստերից, գտնվել է Նուգիի շրջանում⁶: Արման(ի/ում) երկրի համար գծագրվում է բավական մեծ մի տարածք, որը համեմա-

¹ Albright, 1925, էջ 212-214; Hommel, 1926, էջ 295; Hrozný, 1929, էջ 71-72; Güterbock, 1938, էջ 73-75 և այլն:

² Տե՛ս, օրինակ, ИДВ, էջ 250; RIM-SGP, էջ 132:

³ Տե՛ս, օրինակ, UET, I, էջ 79-81; Ադոնց, 1972, էջ 26-27 (նշում է երեք Արման(ի)՝ Խալման-Արմանին, քաղաքական պետության «արևմտյան սահմանների մոտ» գտնվող Արմանին, որը հիշվում է Նարամ-Սուենի դեմ դաշնակցած 17 երկրների շարքում, Արման-Ակարսալին); Gelb, 1944, էջ 103; Weidner, 1952-1953, էջ 12-13 և այլն:

⁴ Բնագիրը՝ հանգամանալի վերլուծությամբ՝ տե՛ս Albright, 1925, էջ 193-245; առավել ճշգրտված՝ Weidner, 1952-1953, էջ 1-24: Հայերեն քարգմանությունը տե՛ս Հավելված, N 9:

⁵ Weidner, 1952-1953, էջ 4-5, 12-13:

⁶ Astour, 1992, էջ 30:

տելի է Սուրուր (Սուրբարտու) երկրի տեղորոշմամբ պարզաբանված տարածքի հետ:

բ) Արմանիի տեղորոշման համար կարևոր նշանակություն ունի Նարամ-Սուենի՝ դեպի հյուսիս կատարած արշավանքի մասին վկայող «Նարամ-Սուենն ու իր թշնամիները» կոչվող խեթերեն բնագիրը: Այն հաղորդում է միջագետքի արքայի դեմ ելած հյուսիսային տասնյոթ երկրների դաշնության մասին: Երկրներից ու նրանց արքաներից մի քանիսի անունները չեն պահպանվել, իսկ ընթերցվող երկրանունները հետևյալներն են. Գուսուա, Պակկի..., Ուլլիվի¹, ..., Խաթթի², Կանեշ³, Պուրուշխանդա⁴, Ամուրրու⁵, Պարասի⁶, ...,

¹ Ուլլիվի երկիրը հիշատակվում է խեթական, ասուրա-բաբելական ու Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրություններում՝ Ուլլիվանդա, Ուլլիբի և Ուլլիբանի տարբերակներով: Այն տեղադրվում է Հայաստանի հարավ-արևմուտքում՝ Ղուլի բնակավայրի տեղում, Դիարբեքի-րից արևելք (Hrozny, 1929, էջ 70-71 (իդում է նաև Է. Ֆորերին); Բարսեղյան, 1962, էջ 87-90; Хачатрян, 1971, էջ 104-107; АВВИУ, N 26, 42, 43; ТУ, էջ 150-151, 445 և այլն):

² Խաթթին խեթական պետության անվանումն է, որի մայրաքաղաքը գտնվել է այժմյան Բողազքոյ հնավայրի տեղում (Անկարայի մոտ):

³ Գտնվել է Կեսարիա (Մաժաթ) քաղաքի մոտ՝ այժմյան Բյուլ-Թեփե հնավայրի տեղում:

⁴ Գտնվել է Կիլիկյան Տավրոսի և Հալիս գետի ոլորանի միջև, Տուզ լճի մոտ:

⁵ Ամուրրուն կամ Մարտուն ամորհացիների երկրի անվանումն է (հայտնի նաև Աստվածաշնչից), որը զբաղեցրել է Շումերից և Աքադից արևմուտք ընկած տարածքները: Կարծիք է հայտնվել, որ նման հեռավորության վրա հագիվ թե կնքված լինե՞ր ռազմական դաշինք, նամանավանդ որ Ամուրրուի տարածքն արդեն պետք է նվաճված լինե՞ր Նարամ-Սուենի կողմից: Այդ դեպքում հնարավոր է Ամուրրուն նույնացնել Սարգոն Բ-ի հիշատակած Ամմուրուի հետ (АВВИУ, N 46 (178)), հետագա Փոքր Հայքի Ամարայի (Համարա), որը գտնվել է Սեբաստիայի նահանգում, Տերիկ քաղաքից ոչ հեռու (Երեմյան, 1963, էջ 62; ՀՀՀՏԲ, 1986, էջ 282):

⁶ Պարասին նույնացվել է Բարախշի (Պարախշի), Պարսու և Պարսուա (Պարսուաշ) երկրանունների հետ (Hrozny, 1929, էջ 70-71; Գարանձիլեան, 1929, էջ 286-287): Առաջին երկուսը տեղադրվում են Էլամի և հարակից տարածքներում: Ավելի հավանական է թվում Պարասիի նույ-

Արմանի, Մայրիների լեռներ (Ամանոս)¹, ..., Լարակ, Նիկ-կի, Թուրկի², Կուրսատրա³: Դաշինքի մեջ մտած երկրները գտնվել են Փոքր Ասիայի արևելյան, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան և դրանց հարակից հարավային շրջաններում:

Այս բնագրի Արմանի երկրանվան տեղորոշման համար խիստ օգտակար է խեթական Թուդխալիաս Դ արքայի (Ք.ա. XIII դար) տարեգրությունը, որում Արմանա և Ուլլիվանդա երկրանունները հիշատակվում են միասին: Ուլլիվանդան, ինչպես նշվեց, Նարամ-Սուենի դեմ ելած Ուլլիվին է՝ ասուրա-բաբելական և Վանի թագավորության աղբյուրների Ուլլիբին և Ուլլիբանին (տեղանվան վերջին -անդա մասնիկն ունի խեթական ծագում), որը գտնվել է Դիարբեքիից արևելք, Դուլի բնակավայրի տեղում⁴: Ուլլիվի-Ուլլիվանդա-Ուլլիբի-Ուլլիբանիի հարևանությամբ Արմանիի՝ վկայվելը խեթական բնագրում ցույց է տալիս վերջինիս՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում գտնված լինելը:

գ) Եփրատի վերին հոսանքի երկրները նվաճելու մասին է պատմում Նարամ-Սուենի ամենածավալուն արձանագրություններից մեկը (նույնպես մեզ հասած հիմքաբեւոյնյան շրջա-

նացումը ասուրա-բաբելական և Վանի թագավորության արձանագրություններում վկայված Պարսուա (Քարսուա, Պարսուաշ) երկրի հետ, որը գտնվել է Ուրմիա լճի հարավակողմում՝ Մամա երկրի հարևանությամբ (տե՛ս նաև TY, էջ 55՝ հղված աղբյուրներով):

¹ Ամանոսի լեռները գտնվել են Կիլիկյան Տավրոսի հարավ-արևելյան կողմում (Հյուսիսային Սիրիայի արևմուտքում):

² Թուրկին (Թուրուկի/ու) բազմիցս հիշատակվում է առաջավորասիական բնագրերում, տեղադրվում է Ասորեստանից հյուսիս, Ջագրոսի հյուսիսային լեռնաճյուղերին (ABNIIY, N 1, ծմբ. 11) և, հավանաբար, իր անունն է թողել Վանի մահանգի Հաքյարի գավառի Թուրկունիս բնակավայրին, Մեծ Ջաբ գետի աջակողմում (ՀՀՇՏԲ, 1988, էջ 499):

³ Կուրսատրա երկիրը, ելնելով այդ տեղանվան վերջին՝ -ուրա բաղադրիչի խեթա-լուվիական բնույթից, կարելի է տեղադրել Փոքր Ասիայում: Է. Ֆորեբն այն նույնացնում է Հալիս գետից հարավ գտնվող Գարսատրա բնակավայրի հետ, ինչն անհավանական է համարում Բ. Հրոզնին (Hrozny, 1929, էջ 73; տե՛ս նաև Ջահուկյան, 1987, էջ 335, 337):

⁴ Хачатрян, 1971, էջ 104-107; TY, էջ 150-151, 445:

նի կրկնօրինակով)։ «Զանի որ երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր կործանել Արմանումն ու Էրլան, Ներգալն՝ (իր) գեներով ճանապարհ բացեց Նարամ-Սուենի՝ հզորի համար, և տվեց նրան Արմանումն ու Էրլան։ Եվ նա տվեց նրան Ամանոսը՝ Մայրիների լեռը, ու Վերին ծովը։ Ընդդիմիվ Դագանի² գեներին, որը մեծացնում է նրա թագավորությունը, Նարամ-Սուենը՝ հզորը, նվաճեց Արմանումն ու Էրլան։ Եվ Եփրատի ափից մինչև Ուլիշում նա ջախջախեց մարդկանց, ում Դագանը նվիրել/տվել էր նրան ի սկզբանե...»։ Արձանագրության շարունակության մեջ նշվում է նաև Արմանումի արքա Ռիդ/2-Թեշուբին (Ռիդ/2-Ադադին) գերելու, նվաճված տարածքում ամրոց կառուցելու և Նարամ-Սուենի պատկերով ու արձանագրությամբ կոթող կանգնեցնելու մասին³։

Արձանագրությունից ակնհայտ է, որ Արմանումի և Էրլայի նվաճումը Նարամ-Սուենի տիրապետությունը հասցրել է մինչև Ամանոս և Վերին ծով, որը Վանա լիճն է (Միջերկրական ծովը արադական աղբյուրներում կոչվում է «Արևամուտի ծով», «Արևամուտի մեծ ծով», «Մեծ ծով»)։ Աքադի արքայի տիրապետությունը մինչև Ամանոս հասել է Էրլայի նվաճումով, իսկ մինչև Վանա լիճ, բնականաբար, պետք է հասներ Արմանումի նվաճման շնորհիվ։ Ի դեպ, Նարամ-Սուենն իրոք կառուցել է ամրոց Թեյլ Բրաք հնավայրի տարածքում, որի պեղումներից գտնվել են նրա անունը կրող արձանա-

¹ Ներգալը միջագետքյան դիցաբանության անդրաշխարհի աստվածն էր (Афанасьева (a), 1992, էջ 212)։

² Արևմտասեմական աստված (արադական, ուգարիթյան աղբյուրներում՝ Դագան, փյունիկյանում՝ Դագոն), որը դատելով անվան ստուգաբանությունից՝ սկզբնապես եղել է երկրագործության կամ ձկնորսության հովանավոր, արադական դիցաբանության մեջ զուգադրվել է Ադադի և Էնիլի հետ՝ համարվելով ռազմի, զերագույն աստված (Афанасьева, 1991, էջ 346)։

³ UET, I, էջ 74-76; Hirsch, 1961, էջ 20-21, 73-77; ANET, էջ 268; IRSA, էջ 107-108; Foster, 1982, էջ 27-36; RIM-SGP, էջ 132-135; Մատթևսեան, 1994, էջ 255-256 և այլն։

գրությամբ յոթ կնիքներ¹, և թողել իր պատկերով ու արձանագրությամբ կոթող Դիարբեքիի մոտ գտնվող Փիր-Հուսեյն հնավայրում²։ Թեյլ Բրաք և Փիր-Հուսեյն հնավայրերն, իսկապես, գտնվում են Ուլիշում-Ամանոս-Վերին ծով եռանկյունու կենտրոնում։ Հետևաբար, Արմանում երկիրը պետք է գտնվեր Վանա լճի և Եփրատի միջև ընկած տարածքում։

դ) Նարամ-Սուենն իր որոշ բնագրերում հանդես է գալիս «նվաճողն Արմանումի և Էրլայի» տիտղոսով³։ Էրլայի բնագրերում Արմին երբեմն հիշատակվում է Էրլայի հետ (Eb-la^{ki} wa Ar-mi^{ki}), որը բազմաթիվ ուսումնասիրողներ իրավամբ համադրում են աքադական աղբյուրների Արմանումի ու Էրլայի հետ⁴։ Դա, սակայն, դարձել է Արմանումի՝ Հալեայի շրջանում տեղադրման կամ Հալեայի հետ/նույնացման հիմնական փաստարկը (Էրլան գտնվում էր՝ Հալեայից շուրջ 55 կմ հարավ, դեպի արևմուտք), ինչը չի դիմանում փաստերի քննադատությանը։ Մարգոն Աքադացին արձանագրություններից մեկում հաղորդում է, որ նվաճել է Եփրատից արևմուտք գտնվող երկրները՝ «Մարին, Յարմուտին»⁵ և Էրլան՝ մինչև Մայրիների և Արծաթի լեռները»⁶ (տե՛ս ներդիր-քար-

¹ Hirsch, 1963, էջ 19; RIM-SGP, էջ 125-126:

² RISA, էջ 140-141 (բնագրի առաջին հրապարակումների հղումներով); կոթողի գտնվելու հանգամանքները և բնութագրական մանրամասները տե՛ս Naab, Unger, 1934, էջ 5-48, աղ. I-IV: Արձանագրությունն ունեցել է բազմաթիվ վերահրատարակումներ (օրինակ, RIM-SGP, էջ 128-129, Մովսիսյան, 2003 (a), էջ 173-174):

³ SAKI, էջ 166-167; UET, I, էջ 74-76; RISA, էջ 138-141; Hirsch, 1961, էջ 20-21, 73-77; ANET, էջ 268; IRSA, էջ 106-108, 111; Foster, 1982, էջ 27-36; RIM-SGP, էջ 132-136, 166-167; Մատթեոսեան, 1994, էջ 255-256 և այլն:

⁴ St'au, օրինակ, Matthiae, 1977, էջ 192; Matthiae, 1980, էջ 176-177; Ив-нов, 1983, էջ 32 և այլն:

⁵ Մարին գտնվել է Եփրատի ափին, գետի միջին հոսանքի շրջանում, իսկ Յարմուտին նույնացվում է Միջերկրական ծովի ափին, Բիբլոսից ոչ հեռու գտնվող Յարիմուտայի հետ (Röllig, 1977(b), էջ 266-267):

⁶ RISA, էջ 108-111; Hirsch, 1963, էջ 37-39, 49-50; IRSA, էջ 99; RIM-SGP, էջ 28-31:

տեղեր 3-4-ը), այսինքն՝ Եփրատից արևմուտք ընկած տարածաշրջանը մինչև Տավրոսյան լեռներ, որտեղ չի հիշատակվում Արմանումը: Արմի-Արմանումի՝ Հալեայի հետ նույնացումը լիովին անհիմն է դառնում, երբ նկատի ենք ունենում, որ Էրլայական բնագրերը Արմիից անկախ հիշատակում են Հալեայը՝ Խալաբի ձևով. այն նույն կերպ հիշվում է նաև Մարիից գտնված բնագրերում¹:

ե) Արմին բազմիցս հիշատակվում է Էրլայի բնագրերում (Ք.ա. XXVI-XXIII դդ.): Դրանցից մեկում Արմին նշվում է Էրլայից և Դուլու քաղաքից հետո²: Դուլու քաղաքը սովորաբար հիշվում է Ուրսաումից (Ուրշուից)³ հետո և Իրիթումից⁴ ու Խառանից առաջ⁵: Այսինքն՝ այդ քաղաքը գտնվել է Ուրսաումի և Խառանի շրջանում: Էրլա - Դուլու - Արմի: հաջորդականությունը հուշում է, որ վերջինս պետք է գտնվեր առաջին երկու բնակավայրերը կապող գծի ուղղության վրա, այն է՝ Եփրատի Հայկական Տավրոսով անցման շրջանում և/կամ հարակից տարածքներում: (Հիշենք, որ այս տարածքը համապատասխանում է աքադական աղբյուրների Արման(ում)ին, և հենց այս տարածքում՝ Դիարբեքիի մոտ է Նարամ-Սուենը կանգնեցրել իր հաղթակոթողը: Այդ շրջանում է տեղադրվում նաև խեթական աղբյուրներում Ուլիվանդայի հարևանությամբ հիշված Արմանա երկիրը):

¹ Гарелли, 1985, էջ 286:

² Гарелли, 1985, էջ 286-287:

³ Հիշատակվում է հիմարեյան բազմաթիվ աղբյուրներում, հետագայի Ուրիա (Ուրֆա-Եդեսիա) քաղաքն է (Pettinato, 1979, էջ 279-ում հղված բնագրերը, Гарелли, 1985, էջ 281-282; Арки, 1985, էջ 298-299):

⁴ Մարիի բնագրերում հիշատակվում է Ir-ri-id, խեթական աղբյուրներում՝ Ir-ri-ta/e, Ալալախի և միջինասորական բնագրերում՝ Ir-ri-di տարբերակներով: Տեղադրվում է Կարբեմիշի և Խառանի միջև, ենթադրաբար նույնացվում է ներկայիս Օրդի բնակավայրի հետ (տե՛ս Hawkins, 1977, էջ 171; Pettinato, 1979, էջ 277-ում հղված բնագրերը, Гарелли, 1985, էջ 283; Арки, 1985, էջ 298-299):

⁵ Гарелли, 1985, էջ 286; Арки, 1985, էջ 298-299:

զ) Մեկ այլ բնագրում¹ հիշվում են Արմիի երկու բնակիչ, որոնցից մեկն անվանված է Հայայի միջնորդ (լիագոր): Այնուհետև, նույն բնագրում հիշատակվում է Ազի տեղանունը (կամ, գուցե, ցեղանունը): Վերջինս ակնհայտորեն հիշեցնում է խեթական աղբյուրների Ազգի երկրանունը, որը «Հայասայի» համարժեքն է²: Մի ուրիշ բնագրում Հայա անունը կապվում է Խութիմու տեղանվան հետ, որը հիշատակվում է Ջաբարում, Ութիգա, Ուրշու (Ուրսաում), Իրիթում, Խառան և Թիշում քաղաքներից հետո³: Այսպիսով, մի կողմից Արմիի հիշատակումն Ազիից առաջ, մյուս կողմից Արմիի կապվելը Խութիմուի հետ Հայա ցեղանվան (հատուկ անվան) միջոցով, ինչպես նաև վերը բերված համադրումները վկայում են, որ Էբլայի բնագրերում հանդիպող Արմի երկրանունը վերաբերել է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքին:

ե) Արմիի՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնվելու աներկբա ապացույցն է այն փաստը, որ այն Էբլայի բնագրերում առավել հաճախ հանդիպում է Ուրսաում (Ուրշու), Դուլու, Խառան, Ութիգա/ու, Կակմ(ի)ում⁴, Խազուվան (Խասսու)⁵, Նագար⁶, Թութ⁷, Էսու (Էշու)⁸, Գուդադանում, Աբադիգ, Մա-

¹ Иванов, 1983, էջ 31-32:

² Капанцян, 1956, էջ 11-64; Քոսյան, 2004, էջ 43-51 (հղված աղբյուրներով և ուսումնասիրություններով հանդերձ):

³ Иванов, 1983, էջ 32-33:

⁴ Տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելքում, Մանայի հարևանությամբ: Համուրապի արքայի (Ք.ա. 1792-1750 թթ.) գահակալության 37-րդ տարում հիշատակվում է Սուբարտուի և Թուրուկկուի միջև (Röllig, 1977 (a), էջ 288-289):

⁵ Գտնվել է Հայկական Տավրոսով Եփրատի անցման շրջանում (Szabo, 1973, էջ 136; Güterbock, 1973, էջ 137):

⁶ Հիշատակվում է նաև Մարիի բնագրերում, տեղորոշվում է Խաբուր գետի ավազանում (Fapeyrou, 1985, էջ 281):

⁷ Գտնվել է Եփրատ գետի և Հալեպի միջև (Matthiae, 1979, էջ 115-118; Gordon, 1992, էջ 66):

⁸ Ելնելով տեղորոշումից և անունների խիստ մամուրությունից՝ հնարավոր է այս տեղանունը նույնացնել խեթական աղբյուրների Խուվայի (Իշուվա, հետագա հայկական աղբյուրների Մոփքը) հետ: Չի բացառ-

նույնպիսի, էբալ և այլ բնակավայրերի հետ, որոնք բոլորն էլ գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, հարավ-արևմուտքում և կից շրջաններում:

Է) Նարամ-Սուենի մասին բնագրերից մեկը պատմում է Սիմուրրումի դեմ տարած հաղթանակի և Սիմուրրումի ու Արամե երկրի տիրակալներին գերեվարելու մասին¹: Ուշագրավն այն է, որ Նարամ-Սուենը հաղթում է Սիմուրրումին, Արամե երկրի նվաճման մասին խոսք չկա, բայց գերեվարվում են երկու երկրների տիրակալները: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ Արամե երկիրը գտնվել է ավելի հեռու (տվյալ դեպքում՝ հյուսիսում), նրա առաջնորդը եկել է Սիմուրրումին օգնության, սակայն անհաջողություն է կրել վերջինիս տիրակալի հետ միասին: Սիմուրրումը հիշատակվում է նաև հիմարեւյան այլ սկզբնաղբյուրներում և տեղադրվում է Փոքր Զաքի միջին հոսանքի շրջանում, ժամանակակից Ալթին-քյոփրյու հնավայրի տեղում: Արամե երկրին, որն ավելի հյուսիսում է գտնվել, իր տարածքով ու անվամբ կարող է համապատասխանել Ուրի III հարստության արքա Շուլգիի մի բնագրում հիշվող Արամի², Զ.ա. III-II հազարամյակների սահմանագծով թվագրվող Աշուրից գտնված խաթա-խեթական երկլեզու մի արձանագրության Ուրամեի³, հինբաբելոնյան աղբյուրներում հիշատակվող Արամուի, որը Սուբարտուի մասն էր կազմում⁴, Վանի թագավորության (Ուրարտու)

վում նաև, որ այն կապ ունենա հետագա Մեծ Հայքի Մոկաց աշխարհի Իշայր, Միս Իշայր և Իշոց գավառների հետ (Երենյան, 1963, էջ 46, 54, 108, 117):

¹ «Տարին, երբ Նարամ-Սուենը Կիրաշենիվում հաղթեց Սիմուրրումին և գերեց Բարային՝ Սիմուրրումի կառավարչին, (և) Դուրուլին՝ Արամեի կառավարչին» (RIM-SGP, էջ 87): Սիմուրրումի կառավարիչ Բարան հիշատակվում է նաև մի խիստ վնասված արձանագրության մեջ (RIM-SGP, էջ 144-145):

² Finkelstein, 1955, էջ 2:

³ Иванов, 1983, էջ 30-31:

⁴ Finkelstein, 1955, էջ 1-2:

արքունական Արամալի (Արմարիլի) երկրի¹ հարավակողմին կամ Մանայի թագավորության Արմաիդ (Արմեդ, Ուրմեյատե) քաղաքի շրջանին²: Պատահական չէ, որ Ք.ա. III հազարամյակի Արամ(ե) երկիրը մի շարք ուսումնասիրողներ նույնացնում են Արման(ի/ում)ի հետ³: Ուստի մեծագույն հավանականությամբ Արամ երկրանունը պետք է կապել հայկական ավանդության Արամին, որի անունով էլ, ըստ Պատմահայր Խորենացու (գիրք Ա, գլուխ ԺԲ), օտարները կոչեցին մեր երկիրն ու ժողովրդին⁴:

ը) Երբ ի մի ենք բերում Արման(ի/ում), Արմի, Ար(ա)մ(ե) երկրանունների և դրանց տարբերակների հիշատակումները, տեսնում ենք, որ Ք.ա. XXVI-VI դարերում շուրջ երեք տասնյակ անգամ հիշատակվող «ար(ա)մ» հիմքով տեղա-

¹ Արամալի / Արմարիլի երկրի տեղորոշումը տե՛ս ԿՄ, էջ 30-31, 38-39:

² Արմաիդ (Արմեդ, Ուրմեյատե) քաղաքի տեղորոշումը տե՛ս ԿՄ, էջ 37-38:

³ Gelb, 1935, էջ 6; Lewy, 1950-1951, էջ 368-376; Кнѳишин, 1965, էջ 64-66:

⁴ Ինչպես իրավամբ նշում են թագմաթիվ ուսումնասիրողներ, Արամ(ե) երկիրը կապ չունի սեմական արամեացիների հետ, քանի որ վերջիններս «ախլամու» անվամբ առաջին անգամ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մատույցներում հայտնվում են միայն Ք.ա. 14-րդ դարի վերջում (Thureau-Dangin, 1911, էջ 199; Gelb, 1935, էջ 6; Finkelstein, 1955, էջ 2; Кнѳишин, 1965, էջ 71; Lipinski, 2000, էջ 25-30; Ավետիսյան, 2002, էջ 97-105. վերջին երկուսը՝ խնդրի համագամնալի ընմարկումով): Հավանական չէ մահ այդ երկրի նույնացումը Աստվածաշնչից հայտնի (Ծննդոց, 24, 10; 25, 20; 28, 2-7) Արամ Նահարայնի («Միջագետքի Արամ») կամ Պաղան Արամի («Արամի դաշտ») հետ (O'Callaghan, 1948, էջ 96; Moscati, 1957, էջ 168; Ավետիսյան, 2002, էջ 99): (Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ, նկատի առնվելով, որ սեմական Արամը արամեացի-ասորիների նախնին է, հիշյալ տեղանունները թարգմանվել են «Ասորիների (Ասորական) Միջագետք»): Արամ Նահարայնը կամ Պաղան Արամը գտնվել է Միջագետքի հյուսիս-արևմուտքում՝ Խաբուր գետից արևմուտք, իսկ ընմարկվող երկիրը՝ Տիգրիսից արևելք, Մեծ և Փոքր Զաբերի վերին հովտի շրջանում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելքում:

նունները¹ խմբավորվում են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան սահմանների լայնությամբ, այսինքն՝ այն տարածքներում, որոնց, լեռնաշխարհի հետ առնչվելիս, առաջին հերթին հանդիպել են մեզ հասած հիշատակությունների հեղինակները: Փաստերի նման առատության պայմաններում չի կարելի ընդհանրություն չտեսնել այլազգիների կողմից Հայաստանին և հայերին տրված ամենատարածված «Արմենիա» ու «արմեն» անվանումների և նշված տեղանունների միջև²:

Ամփոփելով՝ տեսնում ենք, որ Ք.ա. III հազարամյակին վերաբերող հաղորդումները ոչ միայն չեն հակասում Արման(ի/ում)-Արմի-Ար(ա)մ(ե) երկրի հայաստանյան տեղորոշմանը, այլև այլընտրանք չեն թողնում այդ երկիրը Հայկական լեռնաշխարհից դուրս տեղորոշելու համար³:

4. Կ/ԳՈՒՏԻԱԿԱՆ ԵՐԿՐԻ ՏԵՂՈՐՈՇՈՒՄԸ

Կ/Գուտի(ում)⁴ լեռնային երկրի տեղորոշման հարցում ուսումնասիրողները բաժանվում են մի քանի խմբի: Մի խումբ ուսումնասիրողներ այն տեղադրում են Կորդկաց (Գորդինե-

¹ Արդեն նշվածներից բացի բազմաթիվ հիշատակություններ՝ աղբյուրների հղմամբ՝ տե՛ս Մովսիսյան, 1993, էջ 121-127:

² Ավելորդ չէ նաև նշել, որ ցայսօր սեմական արաղաքիների հետնորդները համարվող արարները հայերին կոչում են «արմանի»:

³ Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին Ջագրոսի արևմտյան փեշերին, Բաբելոնից հյուսիս-արևելք հիշատակվող Արման-Ակարսալի կամ Ակարսալիի Արման բնակավայրի անունն իսկ (ինչպես նշել են որոշ մալոյրդ ուսումնասիրողներ) ցույց է տալիս, որ այն տարբերվում է բուն, հիմնական Արման(ում) երկրից (այսինքն՝ «Արման, որ գտնվում է Ակարսալիի շրջանում») կամ, լավագույն դեպքում, դա բուն Արման(ում) երկրի ծայրագավառն է, որն ընկած է Ակարսալիի շրջանում: Երկու դեպքում էլ Ք.ա. II հազարամյակում հիշատակված այդ տեղանունը չի հակասում Արման(ի/ում)-Արմի-Ար(ա)մ(ե) երկրի հայաստանյան տեղադրությանը:

⁴ Վերջին -ում մասնիկը արադերենի ուղղական հոլովի ցուցիչն է, բուն երկրանունն է Կուտի կամ Գուտի:

յան, ալ-Ջուդի) լեռների շրջանում կամ ավելի հյուսիս՝ Վանա լճի հարավում, արևելքում¹։ Ոմանց համաձայն կուտիական երկիրը գտնվել է Տիգրիս, Փոքր Ջաբ, Դիալա գետերի և Սուլեյմանիե լեռների կազմած քառանկյան տարածքում²։ Գիտնականների մի ուրիշ խումբ այն տեղադրում է Ջագրոսյան լեռներում՝ առանց որոշակիացման³։ Մեկ այլ տեսակետի համաձայն, կուտիական երկիրը պետք է գտնված լինի Ջագրոսի հյուսիսում, Ուրմիո լճի ավազանում՝ երբեմն ընդգրկելով նաև Կորդվաց լեռները⁴։ Մեր խնդրից դուրս համարելով այդ տեսակետների քննարկումը՝ այստեղ կվկայակոչենք միայն սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղագրական տվյալները։

ա) Որոշ հիմքեր կան ենթադրելու, որ Նարամ-Սուենի դեմ հայտնի արշավանքից առաջ կուտիներն՝ արդեն հաստատվել էին Խաբուր գետի հովտում և Եփրատի միջին հոսանքի շրջանում⁵։ Նշված տարածքը, սակայն, լեռնային չէ և այն կարող էր լինել աշխարհակալության ծավալման առաջին փուլի արտահայտություն, իսկ ո՞րն է այն լեռնային երկիրը, որտեղից նրանք կարող էին մուտք գործել նշված տարածք։ Կուտիական տիրապետության ավարտի մասին պատմող

¹ Այս տեսակետը տարածում էր գտել անցյալ դարում և մեր դարի առաջին տասնամյակներին (տե՛ս Շտրեք, 1904, էջ 52; Масперо, 1911, էջ 156; նաև Дьяконов, 1956, էջ 104-ում նշված գրականությունը)։ Կուտիների երկիրը Վանա և Ուրմիո լճերի միջնատարածքում են տեղադրում Հ. Վինքլերը, նրան հետևելով՝ Գ. Խալաթյանը ու Լեոն (Винклер, 1903, էջ 12; Халатянц, 1910, էջ 35-39; Լեո, 1966, էջ 176-177)։ Առանց նշելու սկզբնաղբյուրներ, Ա. Ղարիբյանը «Հայ ժողովրդի պատմության սկզբնավորման շրջանը» հոդվածում գրում է. «Գիտության մեջ հավանական է համարվում, որ Գուրիումի անունը պահպանվել է «խույթ» կամ «խույթ» երկրանախի վրա...» (Ղարիբյան, 1946, էջ 14)։

² Дьяконов, 1956, էջ 104-ի համապատասխան հղումները։

³ Տե՛ս, օրինակ, Меликишвили, 1954, էջ 118-120; Bottero, 1967, էջ 99; ЕАС, էջ 80 և այլն։

⁴ АВИИУ, N 1, ծմբ 1; Hall, 1952, էջ 186; Алиев, 1960, էջ 4 (տե՛ս նաև քարտեզը) և այլն։

⁵ Sauren, 1967, էջ 75-79; Hallo, 1971, էջ 719; հմմտ. ИДВ, էջ 77։

բնագրի բնության արդյունքը, ըստ որի Ութուխեգալի գորքի հետ ընդհարվելուց հետո կուտիացիները Միջագետքի հարավից իրենց երկիր էին նահանջում՝ գնալով դեպի հյուսիս¹։ Այս տեղեկությունը կողմնորոշող, բայց ճշգրիտ տեղադրության համար անբավարար է։

բ) Ադարի Լուգալանիմունդու արքայի (Ք.ա. XXIV դ.) արձանագրության մեջ արևելքից արևմուտք՝ շրջանաձև հերթականությամբ, թվարկվում են Մայրիների լեռները², Էլամը, Մարխաշին, Գուտիումը, Սուբիրը, Մարտուն, Սուտիումը և Էաննայի երկիրը (այսինքն՝ Ուրուկի շրջանը)³։ Նարամ-Սուենի մասին պատմող «Քութայի արքայի լեգենդը» անունը ստացած բնագրի համաձայն՝ նրա դեմ գործող բանակը Ուման-Մանդայից⁴ մտնում է Սուբարտուի կենտրոն, միավորում «Շովերը» (իմա՝ Վանա և Ուրմիո լճերը), ապա Գուտիումը⁵։ Գուտիումը Սուբիր-Սուբարտուի հարևանությամբ է

¹ Sauren, 1967, քարտեզը՝ էջ 77։

² Հին միջագետքյան բնագրերում տարբերակվում են մայրիների հետ կապված մի քանի տեղանուններ։ Ամանոսի լեռները Սարգոն Աքադացու ժամանակաշրջանից են կոչվում «Մայրիների լեռներ», իսկ մինչ այդ մայրիների անվամբ են անվանակոչվել Իրանական սարահարթի արևմտյան և Հայկական լեռնաշխարհի հարավային որոշ շրջաններ (այդ առթիվ տե՛ս Якобсон, 1988, էջ 128-132)։ Տվյալ դեպքում «Մայրիների լեռները» գտնվում են Իրանական սարահարթի արևմուտքում (Էլամի հարևանությամբ)։

³ Ungnad, 1936, էջ 36-37; Gelb, 1944, էջ 33-34։

⁴ Ումման-Մանդան հիշատակվում է հինարևելյան բազմաթիվ բնագրերում (տե՛ս Komoroczy, 1977, էջ 43-67՝ հանգամանալի հղումներով)։ Ք.ա. I հազարամյակում այն ավելի շատ հանդես է գալիս իբրև հյուսիսի հնդեվրոպական աշխարհի ընդհանրական անվանում (Komoroczy, 1977, էջ 43-51), իսկ ավելի վաղ շրջանի բնագրերում՝ որոշակի տարածքի, որը ելնելով Մանդա երկրանվան մասին խեթական աղբյուրների վերլուծությունից՝ Գ.ր. Ղափանցյանը կապում է հայկական Մանդալունի տոհմանվան հետ, այն տեղորոշելով Արածանիի վտակ Բինգյուտի ավազանում (Капанян, 1956, էջ 136-141)։ Այս տեղորոշումը լիովին համապատասխանում է մահ բննարկվող բնագրի աշխարհագրական վերլուծությանը։

⁵ Gurney, 1955, էջ 101։

հիշատակվում մաս Բաբելոնի Համմուրայի արքայի (Ք.ա. XVIII դ.) արձանագրություններում¹: Այս տեղեկություններից հետևում է, որ Գուտիումը գտնվել է Սուբիր-Սուբարտուի, Վանա և Ուրմիտ լճերի ավազանների հարևանությամբ:

գ) Կուտիական երկրի ճշգրիտ տեղորոշման համար մեծ արժեք ունեն Ք.ա. XIV-XIII դարերի ասորեստանյան արձանագրությունները: Ասորեստանի արքա Ադադներարի Ա-ն (Ք.ա. 1307-1275 թթ.), փառաբանելով իր հայր Արքիդենիլու արքային, քվարկում է նրա կատարած նվաճումները Թուրուկի երկիրը, կուտիների երկիրը (բնագրում՝ կուտիական լեռների բոլոր տիրակալներին), Կուտմուխի² երկիրն ու նրա բոլոր դաշնակիցներին³: Այսինքն՝ կուտիների երկիրը պետք է փնտրել Կադմեսա տան և Հաքյարի գավառի միջև: Ասորեստանի Սալմանասար Ա-ն (Ք.ա. 1274-1245 թթ.) արձանագրում է, որ իր դեմ ապստամբած կուտիների («որոնք անհաշիվ են, ինչպես աստղերն երկնքում») տարածքները ձգվել են մույն Կադմուխից մինչև Ուրուատրի երկրի սահմանը⁴: Թուկուլթի-Նինուրթա Ա-ն (Ք.ա. 1244-1208 թթ.) իրեն փառաբա-

¹ Ungnad, 1936, էջ 46-49; Gelb, 1944, էջ 41; ANET, էջ 270:

² Կուտմուխին (Կադմուխին) հայկական Կադմեսա տունն է և գտնվել է Արևմտյան Տիգրիսի ու միացյալ Տիգրիսի կազմած անկյունում (ԿԿ, էջ 98-99):

³ АВВІІУ, N 1; Նույն բնագրում ինքը՝ Ադադներարին ներկայանում է իբրև «կասիթների, կուտիների, լուլուանների և շուբարեցիների հզոր ցեղերին (կամ զորքերին) ոչնչացնող»: Կասիթները Կաշու (Կասու) երկրի բնակիչներն են, որոնք Ք.ա. XVIII դարում արշավանքներ կազմակերպեցին դեպի Բաբելոն, իսկ XVI-XII դարերում զբաղեցրին Բաբելոնի գահը: Մեր կարծիքով Կաշուն կարող է կապվել Հայկական Տավրոսից հարավ, նրան զուգահեռ ձգվող Կաշիարի (-րի մասնիկը տեղանվանակերտ է) լեռների հետ: Լուլուանն մույն Լուլուքե երկիրն է՝ Ուրմիտ լճից հարավ Շուբարին (Շուրբիան) զբաղեցրել է Արևմտյան Տիգրիսի հովիտը: Այսինքն՝ կուտիական երկիրը պետք է փնտրել Կաշիարի և Հայկական Տավրոս լեռների միջնատարածքից մինչև Ուրմիտ լճից հարավ ընկած տարածության վրա:

⁴ АВВІІУ, N 2:

նում է որպես «անհնազանդ ուկրամացիներին (Կումանու¹ երկրի ժողովրդին) և բաբխեցիներին², Կադմուխի երկրին ու կուտիների զորքը ղեկավարող չարագործներին ոչնչացնող³»։ Նույն արքայի մեկ այլ արձանագրության մեջ մեզ հայտնի երկրներից բացի կուտիների հարևանությամբ հիշվում է Մեխրի (Մեիրի) երկիրը, որը գտնվել է Տիգրիսի վտակ Արևելյան Խաբուրի հովտում, Մեիրի-մար լեռան շրջանում⁴։ Ամփոփելով Ասորեստանի արքաների հաղորդումները տեսնում ենք, որ կուտիների երկիրը պետք է փնտրել Կադմուխի, Բաբխի, Կումենուի, Ուրուատրիի, Թուրուկիի և Մեխրիի հարևանությամբ։ Իսկ այդ երկրները քարտեզի վրա շրջան են կազմում, որի կենտրոնը ճիշտ և ճիշտ համընկնում է Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհի (Կորճայք) մահաանգի Կորդուք գավառին (ներդիր-քարտեզ 5)։ Կորդուքի և կուտիների կապի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ արամեաստորական աղբյուրներում Կորդվաց լեռները կոչվում են Կուտի, որից էլ՝ արաբական աղբյուրների Ջուդի⁵ անվանումը, որը տեղ է գտել Ղուրանի XI սուրահում՝ համաշխարհային ջրհեղեղի պատմության մեջ։

դ) Զ.ա. 714թ. Վանի թագավորության (Բիայնիլի-Ուրարտու-Արարատ) դեմ Ասորեստանի արքա Մարգոն Բ-ի արշավանքի մասին պատմող արձանագրության հատվածներից մեկում ներկայացվում է ռազմերթից առաջ վերջինիս ելքը կանխագուշակող մարգարեությունը։ Գուշակությունների ու

¹ Կումանու (Կումենու) երկիրը տեղադրվում է Արևելյան Խաբուրի հովտում (ԿՄ, էջ 119-120)։

² Բաբխին Տիգրիսի արևելյան ու արևմտյան ճյուղերի միացման շրջանի հյուսիսում (ԿՄ, էջ 50-51)։

³ АВВІІУ, N 5: Նույն արքայի այլ արձանագրություններում (АВВІІУ, N 3 և 7) տիտղոսաշարի մաս է կազմում «արքա շուբեթցիների, կուտիների և Նաիրի բոլոր երկրների» արտահայտությունը, ինչը վկայում է կուտիների երկրի Շուբրիայից արևելք և Վանա լճից հարավ գտնվելու մասին։

⁴ Ադունց, 1972, էջ 69; հմմտ. ԿՄ, էջ 143-144։

⁵ Hallo, 1971, էջ 718։

մարգարեությունների ժամանակ երկրները, սովորաբար, կոչվում էին ոչ թե տվյալ ժամանակի, այլ հնում ունեցած անուններով: Եվ Ուրարտուն տվյալ բնագրի գուշակության մասում կոչվում է «Գուտիում»¹: Ավելի վաղ՝ Սալմանասար Դ-ի ժամանակ (Ք.ա. 781-772) գրված մի արձանագրության մեջ Վանի թագավորությունն ուղղակի կոչվում է «Կուտիների երկիր»²: Այսինքն՝ Ք.ա. I հազարամյակի Ուրարտուն համապատասխանում է Միջագետքին քաջածանոթ Ք.ա. III հազարամյակի Կուտի(ում)ին:

Վերոշարադրյալ ողջ քննությունը բերում է մի եզրահանգման. կուտիական աշխարհակալության մեկնակետը Հայկական լեռնաշխարհի հարավն է, այն ստեղծվել է հնագույն Հայաստանի (գուցե նաև հարևան երկրամասերի) դաշնակից զորքերի ջանքերով, ուստի և պետք է դիտարկվի իբրև հայոց հնագույն պատմության բաղկացուցիչ մի մաս: Թերևս այդ ժամանակներից եկող ավանդությամբ է պայմանավորված Աստվածաշնչի թարգմանություններում Հայաստանի՝ Կորդուք անվան տարբերակներով (Կարդու, Քարդու, Քարդա) հանդես գալը³ (ինչպես Ուրարտուն էր կոչվում «Կուտի(ում)»):...

5. ՄԻԵՎՆՈՒՅՆ ԵՐԿԻՐԸ՝ ՏԱՐՔԵՐ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐՈՎ

Պատմության մեջ բազմաթիվ են դեպքերը, երբ նույն երկիրն ինչպես տարբեր ժողովուրդների, այնպես էլ դպրության զանազան կենտրոնների կողմից կոչվել է մի քանի անուններով: Վաղ միջնադարի հայ պատմագրությունն, օրինակ, ճանաչում էր Հայաստանին տրված մի քանի անվանումներ՝ Հայք, Արարատ/դ, Արմենիա, Թորգոմա տուն (նաև «Ասքանազյան ազգի» երկիր), որոնք գալիս էին տարբեր ակունքներից: Ուստի մեր խնդիրներից մեկն էլ պետք է լինի

¹ АВИИУ, N 49 (318), ծնթ. 79:

² АВИИУ, N 38:

³ Ինգլիզեան, 1947, էջ 5-8:

պարզաբանել՝ Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում վկայված երկրանունները վերաբերել են տարբեր քաղաքական միավորների, թե՞ նույն երկրի տարանվանումներ են¹:

ա) Շումերական բնագրերի քննությունից հայտնի դարձավ, որ Արատտա երկիրը տարածվել է առնվազն Եփրատի՝ Հայկական Տավրոսով անցման շրջանում, Վանա և Ուրմիո լճերի ավազաններում: Նման պատկեր է ստացվում նաև Ս/Շուբուր-Ս/Շուբարտու երկրի տեղագրական քննության արդյունքում²: Արատտա-Սուբուր տեղագրական համընկնումը հատուկ իմաստավորում է ստանում մեկ այլ կարևոր փաստի լույսի ներքո: Մեպպադիր և հիերոգլիֆ արձանագրություններում հատուկ անունները վանկայինից բացի կարող էին ունենալ նաև գաղափարանշանային գրություն: Եվ «Արատտա» երկրանունը գաղափարանշանային գրության պարագայում գրվում է Սուբուր երկրի գաղափարագրով՝ SU.KUR.RU³: Այսինքն՝ որոշակիորեն փաստվում է Արատտա-Սուբուր (Սուբարտու) նույնությունը⁴:

¹ Ըստ որսությունից խոսափելու նպատակով պետք է նկատի ունենալ, որ երկրի տարբեր անվանումներ ունենալու ճանապարհներից է առանձին շրջանների անուններով կոչվելը, երբ վերջիններս հասել են գերիշխանության ամբողջ երկրի տարածքում:

² Gelb, 1944, քարտեզը տե՛ս վերջում:

³ Albright, 1925, էջ 206-207; Deilmel, 1932, էջ 839; Labat, 1988, էջ 250:

⁴ Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում երկու երկրանունների առավել հավանական ստուգաբանությունները, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք շումերական բնագրերում Արատտային տրված «սուրբ օրինաց երկիր» պատվանուն-մակդիրը: «Արատտա» անունը ստուգաբանելի է հնդեվրոպական -*arto արմատից, որից հայ-հունաարիական բարբառախմբերի լեզուներում առաջացել են «սուրբ օրենք», «կարգ», «սուրբ իրավունք», «արդար», «քարեպաշտ», «ճշմարիտ» և այլ բառերը (Մովսիսյան, 1992, էջ 30-31, Հր. Մարտիրոսյանի ստուգաբանությունն է): «Սուբուր» անունը (իր տարբերակներով) մեծ հավանականությամբ կարելի է ստուգաբանել հնդեվրոպական -*kubhro ձևից, որից ծագում են սանսկրիտի ջսհրա «փայլուն, պայծառ, գեղեցիկ, մաքուր», հայերենի՝ *սուրբ*, որից ը-ի դրափոխությամբ (հմտ. նուրբ>նուրբ, փբր>փբր և այլն) ստացվել է *սուրբ* («անարատ, մաքուր, նվիրական, սուրբ») բառը (Աճառյան, 1979, էջ 255-256; Զահուկյան,

Արաղի արքաներից մեկի (հավանաբար Սաղրոն Արաղայու) պղնձաձուլված գլուխը՝
հայտնաբերված Նինվիլից

1987, էջ 57-58, 132, 222³: Հնդեվրոպական մախալեզվում սրբություն, նվիրականություն, օրինականություն ցույց տվող արձատներից առաջացել են մույն երկրի երկու անվանումները: Ավելորդ չէ նշել, որ միջագետքյան որևէ բնագրում երկու երկրանունները չեն հիշվում կողք կողքի, ինչը ևս կարող է ցույց տալ, որ դրանք ոչ թե տարբեր (հարևան), այլ միևնույն երկրին տրված անվանումներ են:

բ) Վաղուց նկատվել է, որ բիայնական (ուրարտական) սեպագիր աղբյուրների Արմեն երկիրը նույն ասուրա-բաբելական արձանագրությունների Շուրբիան է: Այսինքն՝ Վանի քաղաքության ժամանակաշրջանում այս երկու անունները տրվել են նույն երկրին, ինչի հիման վրա էլ մասնագիտական գրականության մեջ և ուսումնական ձեռնարկներում այն ստացավ Արմեն-Շուրբիա բաղադրյալ անվանումը¹: Շուրբիան Ք.ա. III-II հազարամյակների սկզբնաղբյուրների Ս/Շուրուր-Ս/Շուրարի-Ս/Շուրարտուն է: Ուստի առաջ է գալիս նոր խնդիր. եթե սկզբնաղբյուրների քննությամբ պարզվի, որ Ք.ա. I հազարամյակի Արմեն նույնանուն է Ք.ա. III-II հազարամյակների Արման(ի/ում), Արմի, Ուր(ու)մեն, Արամ, Արմանա, Արիմեն երկրանունների հետ, ապա պետք է եզրակացնել, որ ինչպես Ք.ա. I հազարամյակի Արմեն և Շուրբիան, այնպես էլ Ք.ա. III-II հազարամյակների նրանց նախորդները եղել են միևնույն երկրի տարբեր անվանումները: Իսկ Արման(ի/ում), Արմի, Ուր(ու)մեն, Արամ, Արմանա, Արիմեն երկրանունների վերը կատարված տեղագրական վերլուծությամբ զծագրվում է մի տարածք, որը համապատասխանում է Ք.ա. III-II հազարամյակների Սուրուր-Ս/Շուրարտու (Ս/Շուրարի) երկրին²: Հետևաբար, այս դեպքում ևս մենք գործ ունենք միևնույն երկրին տրված տարբեր անվանումների հետ³:

¹ Տե՛ս, օրինակ, Капанян, 1956, էջ 189 և այլն; ՀԺՊ, 1971, էջ 423-435:

² Gelb, 1944 (քարտեզը տե՛ս վերջում):

³ Տարածքային համընկնումից բացի, Ք.ա. III-II հազարամյակներում նշված երկրանունների՝ միևնույն երկրին վերաբերելու մասին կարող են վկայել այլ փաստեր ևս: Մասնավորապես, պատահական չի կարելի համարել Արմանումի արքայի «սուրարյան» անունը՝ Մադաքինա կամ Մադակինա (Gelb, 1944, էջ 103, 107): Հատկանշական է նաև, որ ինչպես Արատտան և Ս/Շուրուրը, այնպես էլ Ս/Շուրուրը (Ս/Շուրարտուն) և Արման(ի/ում)ը չեն հիշատակվում միասին. տարբեր երկրներ լինելու դեպքում դրանք, իբրև հարևաններ կամ տարածքով մոտ գտնվողներ, գոնե մեկ անգամ կհիշատակվեին կողք կողքի: Միակ բացառությունը Մարգոն Աբադացու տեղության աշխարհագրությանը վերաբերող նոր ասուրական բնագիրն է, որում, ինչպես նշվեց, կատարվել են ընդմիջարկություններ, լրացվել են նաև Ք.ա. II հազարամյակի իրողություն-

Կատարված քննությունը ցույց է տալիս, որ Արատտան, Սուբուրը (Սուբարտուն) և Արման(ի/ում)ը նույն երկրի տարբեր անվանումներն են Ք.ա. III հազարամյակում: Ուշագրավ է, որ երեք երկրանուններին վերաբերող տվյալների առանձին-առանձին ուսումնասիրություններն ուրվագծում են նույն աղեղը՝ Հայկական լեռնաշխարհից Եփրատի արտահոսքի շրջան, Վանա լճի ավազան և Ուրմիո լճի ավազանի հարավակողմ: Նման մեծ ընդգրկման շնորհիվ է, որ Արման(ի/ում) երկրանունը տարածվեց հարևան ժողովուրդների շրջանում և դարձավ այլազգիների կողմից Հայաստանին տրված ամենատարածված անվանումը¹:

գ) Ինչպես վերը նշվեց, շումերական աղբյուրների Արատտան և Աստվածաշնչի Արարատը միևնույն երկրի՝ Հայաստանի հնագույն անվանումներն են շումերական և հին եբրայական աղբյուրներում: Արատտա անունը հետագա դարերում և՛ Արարատ, և՛ Ուրարտու, և՛ Ուրարտ² տարբերակներով շարունակվում է կիրառվել Հայաստանի նկատմամբ: Հատկանշական է, որ Աստվածաշնչի Յոթանասնից թարգմանության մեջ Երեմիայի մարգարեության Արարատ թագավորությունը հիշատակվում է «Արատե թագավորություն» տարբերակով³: Արատտա երկրանունը իր հետքն է թողել Եփրատի՝ A.RAT, Urattu, Uruttu⁴, Ուրմիո լճի ավազանի հարավում գտնվող Aratta գետի⁵ և բազմաթիվ այլ անվանումներում: Հնարավոր է, որ Ուրարտու անունը, որի զարգացումը

ները: Այդուհանդերձ, չորս հատվածից բաղկացած այդ բնագրում Արմանին և Սուբարտուն հիշատակվում են տարբեր հատվածներում (Weidner, 1952-1953, էջ 4-5):

¹ Այս անվան առավել ընդունելի ստուգաբանությունը, մեր կարծիքով, Գ. Բ. Ջահուկյանի առաջարկածն է՝ քնիկ հայերեն *արմն*, *գ-արմ* «ցեղ, սերունդ, արմատ, հիմք» արմատից (Ջահուկյան, 1987, էջ 287-288):

² Ուրարատ (Hwrrt) տարբերակով է հիշատակվում Արարատ-Ուրարտուն Քունրանի ձեռագրերում (Пиотровский, 1959, էջ 33):

³ Ինգլիզեան, 1947, էջ 7-8:

⁴ Gelb, 1944, էջ 21-22, 86, 98:

⁵ ARAB, II, N 144; ВВНУ, N 49 (6); ՀԺՊՔ, էջ 24-25:

կարծես թե երևում է Ք.ա. XIII-IX դարերի ասորա-բաբելական արձանագրություններում՝ Ur(u)atri/u>Urtu ճանապարհով, առաջացած լինի Արատտա անվանը վաղնջահայերենի -ro ածանցի կամ -ri տեղանվանական մասնիկի հավելումով, ապա r-ի դրափոխությամբ (տե՛ս վերը) ստանա իր վերջնական տեսքը՝ Aratri (Uratri/u) > Ararti/u (Urtu):

Հանրահայտ փաստեր են, որ Աստվածաշնչի թարգմանություններում Արարատը փոխարինված է Արմենիայով, Բեհիսթունի եռալեզու արձանագրության (Ք.ա. VI դար) մեջ համարժեք են պարսկերենի Արմինան, էլամերենի Խարմինույան և բաբելերենի Ուրաշտուն¹: Ընդ որում, վերջինս մինչև Ք.ա. IV դարի առաջին կեսը հանդես է գալիս որպես Հայաստանի բաբելական անվանում²: Սրանք մեկ անգամ ևս ցույց են տալիս Արատտա-Արարատ-Ուրարտու և Արման(ի/ում)-Արմի/ե-Արմինա-Արմենիա անունների (և դրանց տարբերակների) համարժեքությունը, որը պարզել էինք մահ Սուրուր-Սուբարտուի միջոցով: Վերջինս Ք.ա. IX-VII դարերում կիրառվում է ավելի փոքր տարածքի նկատմամբ (քան Ք.ա. III-II հազարամյակներում)՝ Շուրբիա (Շուրբե) տարբերակով: Դրանից հետո Ս/Շուրուր-Ս/Շուբարտու, Շուրբիա երկրանունը դուրս է մղվում գործածությունից, ըստ երևույթին, տեղը մեկընդմիջտ զիջելով Արմենիա համարժեքին:

դ) Ըստ միջագետքյան հնագույն բնագրերի՝ Սուրուր-Սուբարի երկրանվանը համարժեք հանդես եկող մյուս տեղանունն է «Հայա» (HA.A). շումերա-աքադական մի շարք երկլեզու բնագրերում շումերերենի HA.A-ին աքադերենում փոխարինում է Սուրուր երկրանունը³, ինչը ցույց է տալիս դրանց՝ միևնույն երկրին վերաբերելը: «Հայ(ա)» հիմքով ցեղանուն և տեղանուններ են հիշատակվում մահ Էբլայի, Աշուրի, Խեթական տերության Ք.ա. III-II հազարամյակներով թվագրվող քաղաքիվ բնագրերում, որոնք ակնառու են

¹ Kent, 1953, էջ 121-124, 171; Նալբանդյան, 1964, էջ 8, 14-15:

² Дандамаев, 1990, էջ 102-106:

³ Gelb, 1944, էջ 31, 94-97:

դարձնում Հայ(ա)-Հայասայի (և Սուրուր-Սուրարտուի) կապը Հայք-Հայաստանի հետ: Մասնավորապես, «հայ(ա)» ցեղանուն և տեղանուն են բազմիցս հիշվում էբլայի բնագրերում, ընդ որում, առնչված Արմի ու Ազի քաղաքների հետ¹: «Հայա» ցեղանունը հիշվում է Ք.ա. III-II հազ. սահմանագծով թվագրվող Աշուրից գտնված մի բնագրում²: Իսկ խեթական արձանագրություններում Ք.ա. XV-XIII դդ. հիշատակվում է Հայասա երկրանունը, որի -(ա)սս վերջավորությունը խեթական տեղանվանակերտ մասնիկ է³: Համակարգի մեջ դիտելիս՝ ակնհայտ է մեր լեռնաշխարհի հետ կապվող Հայա աստծո անվան, շումերա-աքադական, էբլայական, հին աշուրական և խեթական աղբյուրների «հայ(ա)» ցեղանվան, նրանով կազմված տեղանունների և հայ ժողովրդի ինքնանվան ծագումնաբանական ընդհանրությունը:

Հայա աստծո կապը Հայկական լեռնաշխարհի հետ առավել ընդգծվում է նրա որդի Դումուզիի՝ Արատտա երկրի հովանավոր աստվածը լինելով: Ուշագրավ է, որ միջագետքյան Դումուզի-Թամմուզը համապատասխանում է Օրիոնին, որն Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ (Հոբ, 9, 9) փոխարինված է Հայկով⁴: Այսինքն՝ Արատտայի հովանավոր աստվածը եղել է Հայկը: Հայայի որդի Դումուզիի անունը նշանակում է «հարազատ (իսկական) որդի», իսկ «Հայկ» անունը կազմված է «հայ(ա)» ցեղանունից (կամ դիցանունից) և -իկ մասնիկից (հմմտ. հնդ-իկ, պարս-իկ և այլն), նշանակելով «հայ(ա)» ցեղի (կամ աստծո) ներկայացուցիչ, որդի: Հայա (Էնկի) աստվածը շումերաաքադական դիցաբանության մեջ արարչագործության գլխավոր դեմքերից է՝ աստվածներից իմաստնագույնը, իսկ Հայկ նահապետի մասին Մար Ա-

¹ Иванов, 1983, էջ 31-33:

² Иванов, 1983, էջ 30-31:

³ Капанцян, 1956, էջ 39; ՀԺՊ, էջ 190-194 (բաժնի հեղինակ՝ Ս. Տրեմյան); Քոսյան, 2004, էջ 47-50 և հղված գրականությունը:

⁴ Մովսիսյան, 2004, էջ 52-53 (Դումուզի-Թամմուզ-Օրիոն-Հայկ համադրությունն առաջինը կատարել է Վ. Մատթեոսյանը):

բաս Կատինայի մատյանից քաղելով՝ Մովսես Խորենացին գրում է. «Աստվածներից առաջիններն ահեղ էին և երևելի, և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի ու բազմամարդության սկիզբ: Սրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը... Սրանցից մեկն էր և Հապետոսյան Հայկը»¹...

Ամեն բան, կարծես, իր տեղն է ընկնում, և մեր առջև բացվում է հայոց ծագումնաբանության մոռացված կարևոր մի էջը: Ըստ այդմ, մենք սերում ենք արարչագործ, աստվածների մեջ իմաստնագույն Հայա աստծուց, որի որդին էր դյուցազն Հայկը²: Նրա անունը նշանակում էր Հայ(ա)ի որդի, ներկայացուցիչ, այսինքն՝ հայ, ուստի և, ինչպես Պատմահայրն է վկայում, նրա անունով կոչվեցինք բոլորս (Հայկ=հայ, Հայկը=Հայք-Հայաստան): Իսկ աստծո անունով ժողովրդի ու երկրի անվանակոչումը հայտնի երևույթ է հին աշխարհում (օրինակ՝ Աշուր աստծո անունով՝ Աշուր երկիրը, մայրաքաղաքը և ժողովուրդը)...

Ամփոփելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ Հայաստանին տրված հնագույն անվանումները՝ Արատտա-Արարատ/Ուրարատ-Ուրարտու, Ս/Շուրուր-Ս/Շուբարտու-Շուբրիա, Արման(ի/ում)-Արմի/ե-Արմինա-Արմենիա, Հայ(ա)-Հայասա-Հայաստան, իրենց տարբերակներով վկայված են Զ.ա. III հազարամյակի առաջին կեսից, երբ, ըստ լեզվաբանության տվյալների, հայերենը դարձել էր ինքնուրույն լեզու, իսկ վաղնջահայերենի կրողները Զ.ա. III-II հազարամյակներում բնակվել են Հայկական լեռնաշխարհում³:

¹ Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլուխ Թ:

² Մովսիսյան, 2004, էջ 52-53 և հղված գրականությունը:

³ Джаукян, 1967, էջ 330-332; Пироков, 1980, էջ 80-93; Гамкрелидзе, Иванов, 1984, I, էջ 393-428; Ջահուկյան, 1987, էջ 24-25:

Գլուխ Գ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ Զ.Ա. ՈՒ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՎԱՂԴԻՆԱՍՏԻԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ա) Ուրուկի I հարստությունը և Արատտա երկիրը

Քրիստոսի ծննդից շուրջ երեք հազար տարի առաջ Միջագետքի հարավում՝ Շումերում, կազմավորվել էին քաղաք-պետություններ, որոնք ճանաչում էին Նիպպուր սրբազան քաղաքի հոգևոր առաջնությունը (վերջինս շումերների գերագույն աստծո՝ Էնլիլի պաշտամունքի կենտրոնն էր)։ Գործում էր մի տեսակ «հոգևոր համադաշնություն»։ Այդ քաղաքների միջև ժամանակ առ ժամանակ հանուն քաղաքական ու տնտեսական առաջնության սանձագերծվում էին պատերազմներ, որոնց արդյունքում որևէ քաղաք-պետություն դառնում էր գերիշխող։

Ըստ «Շումերական արքայացանկի»¹, Միջագետքում ջրհեղեղից առաջ իշխել են հինգ դինաստիաներ, որոնցից առաջինը Էրիդու քաղաքինն էր։ Արքայացանկի տարբերակներից մեկի համաձայն՝ այդ դինաստիայի ծագումը կապվում է Հայա (Սուբարի) քաղաքի/երկրի հետ, ինչից ելնելով՝ Ի. Գելբը հավանական է համարում, որ «շումերական առաջին դինաստիան կոչվել է սուբարեցիների անունով»²։

¹ RISA, էջ 340-355; SKL; Kramer, 1963, էջ 328-331; ANET, էջ 265-266; ETCSL, 2.1.1 (հայերեն թարգմանությունը՝ Հավելված 1)։

² Gelb, 1944, էջ 31։

Համաշխարհային ջրհեղեղից հետո, երբ, ըստ «Շումերական արքայացանկի», արքայական իշխանությունը կրկին իջեցվեց երկնքից, առաջինը գերիշխեց Քիշը, որից հետո գերիշխանության կենտրոն դարձավ Ուրուկը (այն երբեմն իր գլխավոր տաճարի անունով կոչվում է մահ Էաննա): Ուրուկի I հարստությունն ունեցավ տասներկու արքա, որոնցից մեր նյութի հետ առնչվում են առաջին հինգը: Առաջինը՝ «Մեսքինգաշերը՝ որդին (արևի աստված) Ուրուի, դարձավ քուրմ և արքա, (և) իշխեց 324 (տարբերակ՝ 325) տարի: Մեսքինգաշերը մտավ ծով (և) բարձրացավ լեռները¹: Էմմերքարը՝ որդին Մեսքինգաշերի, Ուրուկի արքան, որը կառուցեց Ուրուկը (տարբերակ՝ «ում օրոք կառուցվեց Ուրուկը»), դարձավ արքա (և) իշխեց 420 (տարբերակ՝ 900 + ?) տարի: 745 էին Մեսքինգաշերի դինաստիայի տարիները²: Լուգալբանդան՝ հովիվը, իշխեց 1200 տարի, Դումուզին՝ ձկնորսը, որի քաղաքն էր Հայան (Սուրուրը)³, թագավորեց 100 (տարբերակ՝ 110) տարի: Նա միայնակ հաղթեց Էմմերքարագեսիին⁴: Գիլգամեշը, որի հայրը lillu⁵ էր, քուրմը Կուլլաբայի, իշխեց 126 տարի»⁶: Այս հարստության չորրորդ արքան ևս Հայայից էր, որը կրում էր Հայա-Սուբարի-Արատտայի հովանավոր աստված Դումուզիի անունը:

Հարստության երեք արքաներ՝ Էմմերքարը, Լուգալբանդան և Գիլգամեշը դառնում են շումերական դյուցազնավեպի

¹ Ա. Լ. Օպպենհայմն այս հատվածը թարգմանում է՝ «և գնաց (կրկին) դեպի (Արևածագի) Լեռները» (ANET, էջ 266):

² Որոշ տարբերակներ չունեն այս մախադասությունը: Մի տարբերակում առկա է «... մա իշխեց 5 + ? տարի» հավելումը:

³ Բնագրում՝ H.A.A.^{KL}: Մասնագիտական գրականության մեջ առաջարկվել են տեղանվան հնչյունագիր ընթերցման Subari, Ha, Kua(ra/i) տարբերակները: Այդ ամենի քննարկումը և H.A.A-Subur նույնության հանգամանալի հիմնավորումը տե՛ս Gelb, 1944, էջ 94-98:

⁴ Որոշ տարբերակներ չունեն այս մախադասությունը:

⁵ Առաջարկվել են այս բառի «դև», «թափառական», «խելագար» և այլ թարգմանություններ, սակայն բոլորն էլ՝ հարցականի նշանով:

⁶ RISA, էջ 340-341, 348-349; SKL, էջ 84-92; Kramer, 1963, էջ 328-329; ANET, էջ 266; ETCSL, 2.1.1, տող 95-133:

գլխավոր հերոսները: Անկախ իր էպիկական բնույթից՝ շումերական դյուցազնավեպը կարևոր ծառայություն է մատուցում որպես պատմական սկզբնաղբյուր¹: Դյուցազնավեպի առաջին՝ «Էնմերքարը և Արատտայի տիրակալը» վիպերգում հաղորդվում է, որ Ուրուկի առաջին հարստության երկրորդ արքա Էնմերքարի և Արատտայի տիրակալի միջև ընթանում էր երկարատև պայքար: Այն ընթանում էր դիվանագիտական բանակցությունների տեսքով² և, ի վերջո, ավարտվեց հաշտությամբ ու տոնախմբությունների կազմակերպմամբ: Պայմանավորվածության համաձայն, շումերները պետք է Արատտա ուղարկեին երկրագործական ապրանքներ՝ փոխարենը ստանալով մետաղներ: Արատտայի վարպետները համաձայնում են Շումերում կառուցել ճարտարապետական կառույցներ³:

«Էնմերքարը և Էնուխեշդաննան» բնագրի համաձայն՝ Արատտայի և Շումերի պայքարը շարունակվում է: Այդ ժամանակ կործանված Խամագի երկրից Արատտա է գալիս նրա ներկայացուցիչը, որը կախարդ էր, և առաջարկում Արատտայից Շումեր ուղարկել արշավանք կատարել Եփրատով: Առաջարկը նա ներկայացնում է Արատտայի կառավարիչ Անսիգգարիային, որն էլ իր հերթին՝ Արատտայի տիրակալ Էնուխեշդաննային: Վերջինս արշավանքի համար տրամադրում է հինգ միմա⁴ ոսկի, նույնքան էլ արծաթ, պարենամթերք: Խամագիի ներկայացուցիչը հասնում է Եփրատի ափին գտնվող Էրեշ քաղաքը, սակայն այնտեղ անհաջո-

¹ Տե՛ս, հատկապես, Канева, 1964, N 3, էջ 245-260:

² Բնագրի առաջին վերժամող Ս. Ն. Քրամերն այն համարում է «առաջին հոգեբանական պատերազմը» մարդկության պատմության մեջ (Kramer, 1956, էջ 17-28):

³ Բնագիրն ամբողջությամբ տե՛ս Kramer, 1952, էջ 1-55; Канева, 1964, N 4, էջ 191-220; Cohen, 1973, էջ 112-143; ETCSL, 1.8.2.3:

⁴ «Միմա» չափի միավորը (հավասար է 0,5 կգ) լայն տարածում է ունեցել Առաջավոր Ասիայում: Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում այն հայտնի է «մմաս» անվամբ:

դություն է կրում, որից հետո Արատտայի տիրակալն ընդունում է Էնմերքարի առաջնությունը՝ կոչելով «մեծ եղբայր»:

«Լուգալբանդան լեռների խավարում» («Լուգալբանդան և Խուռում լեռ») և «Լուգալբանդա» («Էնմերքար և Լուգալբանդա») բնագրերում² պատմվում է հետևյալը: Շումերական զորքի գլուխ անցած՝ Էնմերքարն արշավում է դեպի Արատտա: Արշավանքի մասնակիցների մեջ էր նաև Լուգալբանդան: Ճանապարհին, երբ զորքը հասնում է Ջամուա (Լուլլուբի) երկիր, Լուգալբանդան մահացու հիվանդանում է: Թողնելով նրան այնտեղ, զորքը շարունակում է արշավանքը՝ պայմանով, որ վերադարձին վերցնեն Լուգալբանդայի մարմինը և տանեն հայրենի երկիր: Այնուհետև պատմվում է, թե ինչպես է աստվածների և գերբնական ուժերի օգնությամբ նա առողջանում և հասնում բանակին: Շումերական բանակը պաշարում է Արատտայի համանուն մայրաքաղաքը, սակայն մեկ տարի պաշարելով՝ չի կարողանում գրավել այն. *«Քաղաքից տեղում էին նետեր, ինչպես անձրևն ամպերից, պարսատիկների քարերն անձրևի կաթիլների պես Արատտայի պարիսպներից թափվում էին ամբողջ տարին՝ աղմուկոտ սուլոցով: Օրերն անցնում էին, ամիսները երկարում, տարին բոլորեց մի ամբողջ շրջան»*³: Լուգալբանդան օգնության է մեկնում Շումեր, սակայն, թե ինչպես է ավարտվում պատերազմը, հայտնի չէ, բանի որ բնագրի վերջնամասը վնասված է:

Լուգալբանդայի վիպաշարքն ավարտվում է Ուրուկի համար ծանր իրադրությամբ և, թերևս, դրանով է պայմանավոր-

¹ Kramer, 1956, էջ 232-234; Berlin, 1979, էջ 38-59; ETCSL, 1.8.2.4 (և այնտեղ հղված աղբյուրները): Վիպերգի վերնագրի երկրորդ անձնանունը հղված երեք աղբյուրներում ունի տարբեր ընթերցումներ՝ Էնսուքուշիրաննա, Էնսուխեբեղաննա, Էն-սուխգիր-անա:

² Երկու բնագրերը շարունակելով իրար՝ կազմում են մեկ ընդհանուր կոմպոզիցիա, որն ընդունված է համարել շումերական դյուցազնավեպի Լուգալբանդայի ճյուղ կամ վիպաշարք (Kramer, 1956, էջ 235-238; Wilcke, 1969; ETCSL, 1.8.2.1; ETCSL, 1.8.2.2 և հղված աղբյուրները):

³ Wilcke, 1969, էջ 114-115; ETCSL, 1.8.2.2 (տող 253-259):

ված, որ նրան հաջորդում է Դումուզին, «որի քաղաքն էր Հայան (Սուրորը)»:

Եթե էնմերբարն ու Լուգալբանդան դյուցազնավեպում հանդես են գալիս պատմական իրադարձությունների կապակցությամբ, նրանց հռչակավոր հետմորդ Գիլգամեշի առնչությունն Արատտա երկրի հետ վերաբերում է դիցաբանության ոլորտին: Ըստ «Գիլգամեշն ու Անմահության երկիրը» վիպերգի¹ (որը դարձել է բաբելոնյան (աքադական) «Գիլգամեշ» էպեսի գաղափարասյուժետային սկզբնաղբյուրը), Գիլգամեշը որոշում է ուղևորվել «անմահության երկիր», որին հասնելու համար Ուքու (Արև) աստվածը նրան տալիս է «դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող» յոթ ուղեցույցներ²: Ըստ բաբելոնյան «Գիլգամեշ» էպոսի՝ հերոսը հաղթահարում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մաշու (հուն. աղբյուրների Մասիոս և «Աշխարհացոյց»-ի Մասիոն) լեռները և, ի վերջո, հասնում է իր նպատակին: Նա ձեռք է բերում «անմահության ծաղիկը», սակայն վերադարձին օձը գողանում է այն³ (ինչպես և Աստվածաշնչում՝ մարդկությունը մահկանացու է դառնում օձի միջամտության հետևանքով):

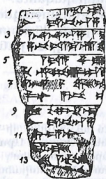
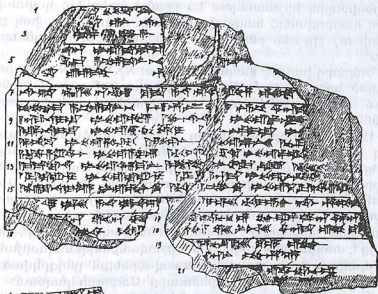
*բ) Մինչսարգոնյան Միջագետքը Զ.ա. XXVI-XXV դարերում
և Հայկական լեռնաշխարհը*

Զ.ա. XXVIII-XXVII դարերից մինչև Աքադի թագավորության ժամանակաշրջանը Հայկական լեռնաշխարհի և նրա բնիկների մասին տեղեկությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի. առաջինը վերաբերում է Միջագետքում բնակություն հաստատած սուրարեցիներին, երկրորդը՝ Հայկական լեռնաշխարհին:

¹ Kramer, 1947, էջ 3-46; ППДБ, էջ 130-135; ETCSL, 1.8.1.5.1 (և այնտեղ հղված աղբյուրները; հայերեն թարգմանությունը՝ Հավելված, N 2):

² ППДБ, էջ 131; ETCSL, 1.8.1.5.1, տող 44:

³ Պնակիտ XI (տե՛ս ППДБ, էջ 211-220; MM, էջ 109-120; հայերեն թարգմանությունը՝ ՀԱՊ, էջ 155-165):

«Նարամ-Սուենը և իր քչամիները» խեփերեն բնագրի գրչանկարը

Առաջին խմբի առավել վաղ բնագրերը (որոնք գտնվել են Ֆառայից և թվագրվում են Ք.ա. XXVI-XXV դարերով) սուրբաբեցիներին հիշատակում են որպես դպիրներ, դպրապետներ, հացթուխներ, հացթուխապետներ, դարբիններ, իսկ քիչ ավելի ուշ շրջանի բնագրերը՝ դարբիններ, այգեպաններ և այլն¹:

Երկրորդ խումբը կազմում են Ք.ա. XXV-XXIV դարերում իշխած երեք՝ Ադաբի Լուգալանիմունդու, Լագաշի Էանատում և Ումմայի Լուգալզիգեսի արքաների արձանագրությունները:

Ադաբի Լուգալանիմունդու արքայի արձանագրության մեզ հասած հիմնաբեւոյան ժամանակաշրջանի կրկնօրինակը հաղորդում է, որ նա հարկեր է ստացել Մայրիների լեռներից², Էլամից, Մարխաշիից, Գուտիումից, Սուբիրից, Մարտուից, Սուտիումից և Էանմայի երկրից (այսինքն՝ Ուրուկի շրջանից)³: Երկրամուկները ակնհայտորեն թվարկված են արևելքից արևմուտք՝ շրջանաձև հերթականությամբ, ինչը ցույց է տալիս, որ սարգոնյան արշավանքների մախօրյակին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելքն ընդգրկված էր Գուտիումի, իսկ հարավ-արևմուտքը՝ Սուբուրի կազմում:

Լագաշի Էանատում արքան հաղորդում է, որ միջագետքյան մի քանի քաղաքներից բացի պարտության է մատնել արևելյան և հյուսիսային երկրներին. արձանագրություններ-

¹ Gelb, 1944, էջ 31-32:

² Հին միջագետքյան բնագրերում տարբերակվում են մայրիների հետ կապված մի քանի տեղանուններ: Ամանուսի լեռները Սարգոն Աքադացու ժամանակաշրջանից են կոչվում «Մայրիների լեռներ», իսկ մինչ այդ մայրիների անվամբ են անվանակոչվել Իրանական սարահարթի արևմտյան և Հայկական լեռնաշխարհի հարավային որոշ շրջաններ (այդ առթիվ տե՛ս Якобсон, 1988, էջ 128-132): Տվյալ դեպքում «Մայրիների լեռները» գտնվում են Իրանական սարահարթի արևմուտքում (Էլամի հարևանությամբ):

³ Ungnad, 1936, էջ 36-37; Gelb, 1944, էջ 33-34:

րից երեքում նա հիշատակում է Սուբուր երկիրը, ընդ որում, մեկում էլամի և Ուրուայի, երկուսում՝ միայն էլամի հետ¹։

Ք.ա. XXIV դարի երկրորդ կեսին շումերական քաղաքները միավորվեցին Ումմայի Լուգալզիգեսի արքայի իշխանության ներքո։ Վերջինս իր թողած արձանագրություններում հաղորդում է, որ շումերների հայր-աստված Էնլիլը բացել է նրա ճանապարհը «Ներքին ծովից Տիգրիսով ու Եփրատով մինչև Վերին ծով»²։ Եթե սա հայտնի բանաձևի սոսկ մի կրկնություն չէ, նշանակում է Լուգալզիգեսին հասել է մինչև Հայկական լեռնաշխարհի փեշերը։

2. ԷՐԼԱՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. III հազարամյակի պատմությանը վերաբերող հույժ արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում նաև Էրլայի (Թեյլ Մարդիխ հնավայր)³ գրավոր հուշարձանները։ Հայտնաբերված բնագրերի վերծանությունից հայտնի դարձավ, որ Ք.ա. XXVI-XXIII դարերում Էրլան եղել է ինքնուրույն և հզոր պետություն, որն առևտրական լայն ցանցով կապված է եղել շրջակա երկրների հետ։ Բնագրերի զգալի մասը տնտեսական բնույթի վավերագրեր են, որոնք վերաբերում են Էրլայի արքունի ծախսերին, այլ

¹ Ungnad, 1936, էջ 38-39; Gelb, 1944, էջ 34; Kramer, 1963, էջ 309-310; IRSA, էջ 47-59:

² IRSA, էջ 93-95; Дьяконов, 1959, էջ 199; Kramer, 1963, էջ 323-324 (տե՛ս Հավելված, N 3):

³ Էրլան գտնվում է Հալեպից մոտ 55 կմ հարավ (դեպի արևմուտք)։ 1970-ական թթ. հնավայրը պեղող իտալական արշավախումբը Պ. Մաթիեի գլխավորությամբ հայտնաբերեց շուրջ 17 հազար սեպագիր սալիկ, որի հիմնական մասը կազմում էր Էրլայի արքայական արխիվը։ Բնագրերի առաջին հրատարակությունն իրականացրեց իտալացի սեպագրագետ Ջ. Պետտինատոն։ Էրլայի պեղումների և բնագրերի մասին լույս է տեսել մեծածավալ գրականություն (տե՛ս, օրինակ, Matthiae, 1977; Matthiae, 1980; Pettinato, 1979; Pettinato, 1981; LE; BE; ДЭ և այլն)։

երկրների ու քաղաքների հետ ունեցած առևտրա-փոխանակային և այլ հարաբերություններին:

Ըստ Էբլայի բնագրերի՝ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում հիշատակվող իշխանություններից առնվազն երեքը՝ Արմին, Ուրսաումը (Ուրշում) և Կակմիումը ունեցել են սեփական արքաներ¹: Չնայած այն հանգամանքին, որ նշված երեք բազավորությունների և Հայկական լեռնաշխարհի ու հարակից տարածքների երկու տասնյակից ավելի բնակավայրերի վերաբերյալ մեզ են հասել մի քանի տասնյակ բնագրեր (մի մասին անդրադարձ եղավ տեղագրության բաժնում), դրանք դեռևս չեն դարձել հայագիտության քննարկման առարկա:

3. ԱՔԱԴԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

ա) Մարզոն Աքադացին և Հայկական լեռնաշխարհը

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Միջագետք էին ներթափանցել սեմական ցեղեր, որոնց ներկայացուցիչները, գանազան ցածրաստիճան ծառայությունների անցնելով շումերական քաղաքներում, ձգտում էին որոշ դիրքեր գրավել և տիրանալ տեղերի իշխանությանը: Նման ճանապարհով Քիշ քաղաքում իշխանությունը զավթեց սեմացեղ այգեպան-մատովակը, որը գահ բարձրանալով՝ ցածր ծագումը քողարկելու միտումով իրեն կոչեց Շարրում-քեն (Մարզոն), որ նշանակում է՝ «հիրավի (ճշմարիտ) արքա»: Հալածվելով ու փախուստի մատնվելով Լուգալզիգեսի արքայից՝ նա հաստատվեց մինչ այդ աննշան Աքադ քաղաքում (Շումերից հյուսիս), վերափոխվեց զորքը ստեղծելով պատմությանը հայտնի ռաջին մշտական բանակը (բաղկացած 5400 զինվորներից) և պատերազմ սկսեց շումերական քաղաքների դեմ: Շուրջ տասը տարի պատերազմելով՝ Մարզոն Աքադացին (Ք.ա. 2334-

¹ Pettinato, 1979, էջ 273-ում հղվող բնագրերը:

2279 կամ 2316-2261 թթ.), տալով 34 ճակատամարտ, նվաճում է Շումերն ու կենտրոնական Միջագետքը ստեղծելով նախադեպը չունեցող մի աշխարհակալություն, պատմությամբ հայտնի առաջին բռնապետությունը¹ :

Սարգոն Աքադացին արձանագրություններից մեկում հաղորդում է, որ նվաճել է Եփրատից արևմուտք գտնվող երկրները՝ «Մարին, Յարմուտին և Էբլան՝ մինչև Մայրիների և Արծաթի լեռները»²: Ուշ շրջանի բնագրերի համաձայն, դա տեղի է ունեցել Սարգոնի կառավարման տասնմեկերորդ տարում: Հավանաբար, սրա շարունակությունն է եղել նրա արշավանքը «Արևմտուտի ծովով» (իմա՝ Միջերկրական ծովով) մինչև Փոքր Ասիայի Պուրուշխանդա քաղաք, որի տիրակալ Նուր-Դագանը ճնշումներ էր գործադրել սեմացեղ առևտրականների նկատմամբ³:

Մեկ այլ հյուսիսային արշավանքի ընթացքում, այս անգամ Տիգրիսի հովտով, Սարգոնը հասավ Սիմուրրում երկիր⁴, կրկին մուտք չգործելով Հայկական լեռնաշխարհ:

Նրա տիրապետության վերջին տարիներին նվաճված երկրներում ծագեցին ապստամբություններ: Ապստամբները պաշարեցին Աքադի տերության մույնանուն մայրաքաղաքը և Սարգոնը դժվարությամբ կարողացավ փրկել իր գահը: Ուշագրավ է, որ դրանից հետո նա արշավանք սկսեց Սուրաբտու (Սուրուր) երկրի դեմ, որն, ըստ մեզ հասած բնագրերի, ավարտվեց հաղթանակով և ավարառությամբ⁵:

Սարգոնի տերության քարտեզի մասին արդեն խոսք եղել է տեղագրական խնդիրների քննարկման ընթացքում: Այս

¹ Սարգոն Աքադացու մասին կա մեծածավալ գրականություն (տե՛ս, օրինակ, Weidner, 1952-1953, էջ 1-24; Hirsch, 1963, էջ 1-9, 34-52; Gadd, 1966, էջ 1-20; ИДВ, էջ 233-243; RIM-SGP, էջ 7-39 և այլն):

² RISA, էջ 108-111; Hirsch, 1963, էջ 37-39, 49-50; IRSA, էջ 99; RIM-SGP, էջ 27-31 (տե՛ս Հավելված, NN 4 և 5):

³ Weidner, 1922, էջ 62-71; Hirsch, 1963, էջ 6-7; Gadd, 1966, էջ 10-16 (և հղված գրականությունը, հայերեն թարգմանությունը՝ Հավելված, N 7):

⁴ RIM-SGP, էջ 8:

⁵ Дьяконов, 1959, էջ 213-215; Gadd, 1966, էջ 16-17; ANET, էջ 266:

Երայի բնագրերը

տեղ ավելացնենք, որ մեզ հասած աշխարհի բաբելոնյան քարտեզին կից պահպանված վիպական բնագրում նշվում է, որ միայն երեք մարդու է հաջողվել «թռչնի բևեռ» անցնել ծովի մյուս կողմը: Դրանք են Ութնապիշտիմը (աքադական «Նոյը»), Սարգոնը և Նուր-Դագամը¹:

Սարգոնի իշխանության ողջ ժամանակաշրջանն անցավ բռնարարքներով, դրանց դեմ բարձրացած ապստամբություններով, որոնք ճնշվում էին չտեսնված վայրագությամբ. թերևս դա է կարևոր պատճառներից մեկը, որ ուշ շրջանի բնագրերում նրա վախճանը համարվում է սրբապղծության արդյունք²:

Ապստամբությունների ու դրանց ճնշման մթնոլորտում անցան նաև Սարգոնին հաջորդած նրա երկու որդիների՝ Ռիմուշի և Մանիշտուշուի գահակալության տարիները (Ք.ա. 2278-2255 կամ 2260-2237 թթ.): Իրավիճակը պատկերացնելու համար բավական է նշել, որ Ռիմուշը միայն մեկ ապստամբության ճնշման ժամանակ ավերեց շումերական հինգ քաղաք, որոնցից երկուսում սպանվեցին մոտ 9 հազար, կախաղան հանվեցին 3600 և գերվեցին շուրջ 20 հազար շումերներ: Նրանք երկուսն էլ սպանվեցին պալատական խռովությունների թոհուրոհում:

բ) Նարամ-Սուենը և Հայկական լեռնաշխարհը

Դրություներ փոխվեց Աքադի չորրորդ տիրակալ Նարամ-Սուենի օրոք (Ք.ա. 2254-2218 կամ 2236-2200 թթ.), որին հաջողվեց վերականգնել Սարգոնի տերության՝ իր նախորդների օրոք անկում ապրած հզորությունը, հռչակել իրեն ոչ միայն «Շումերի և Աքադի արքա», «աշխարհի չորս կողմերի արքա», «տիեզերքի արքա», այլև՝ «աստված»: Նարամ-Սուենի առաջին գործերից եղավ Շումերում ծագած նոր

¹ Horowitz, 1988, էջ 148-149:

² Дьяконов, 1959, էջ 214; ANET, էջ 266:

ապստամբությունների ճնշումը, որի համար հարկ եղավ կազմակերպել մի շարք արշավանքներ:

Եփրատի և Տիգրիսի հոսանքներն ի վեր մա ձեռնարկել է բազմաթիվ ռազմական արշավանքներ: Ըստ Նարամ-Սուենի թագավորության այսօր վերականգնվող ժամանակագրության¹, հյուսիսային արշավանքներից առաջինն ուղղված էր Սուբուր (Սուբարտու) երկրի դեմ, որի ընթացքում երկու զորքերի միջև ճակատամարտ է տեղի ունեցել Թալմուս բնակավայրի մոտ (ներկայիս Ջերահիյահի մոտ, որը գտնվում է Խոշր գետի ափին, Մոսուլից 40 կմ հյուսիս)², ինչը կարող էր լինել Սուբուրի հարավային շրջանը:

Աքադի բռնակալի դեմ կազմված առաջին դաշինքը ղեկավարում էր Ափիշալ երկրի արքան³, որի անունը հայտնի է ավելի ուշ շրջանի գրական բնագրերից՝ Ռիշ-Ադադ/Թեշուր⁴: Այդ անունով (Ռիշ-Ադադ/Թեշուր կամ Ռիդ-Ադադ/Թեշուր) հայտնի է Նարամ-Սուենի դեմ պայքարած Արման(ում) երկրի արքան (տե՛ս ստորև): Համընկնումը, թերևս, կհամարվեր պատահական, եթե չլիներ մեկ այլ հանգամանք: Ափիշալ և Ուրումու երկրները համատեղ հանդես են գալիս Նարամ-Սուենի մասին ուշ շրջանի մի բնագրում, ինչը շատ լավ գուցադրելի է Թիզլաթպալասար Ա-ի արձանագրություններում աբեշլայեցիների և ուրումայեցիների կողք կողքի հիշատակությամբ. դա հիմք է տվել եզրակացնելու, որ Ափիշալը

¹ Տե՛ս RIM-SGP, էջ 84-87:

² Hirsch, 1963, էջ 21-22; RIM-SGP, էջ 88-90 («Թալմուս» տեղանունը ժամանակին ընթերցվել է «Իմուս/շ»):

³ Hirsch, 1963, էջ 19-20; RIM-SGP, էջ 85, 90-93 (Ափիշալ երկրանվան հիշատակությունները՝ համապատասխան հղումներով, տե՛ս Foster, 1990, էջ 40-44):

⁴ Անձնանունը գրվում էր՝ ^mri-^{iš}/id ^dIM, որի երկրորդ բաղադրիչը (IM) ամպրոպի աստծո անվան գաղափարագիրն է, ուստի անունը կարող է ընթերցվել և՛ «Ռիշ-Իշքուր», և՛ «Ռիշ-Ադադ», և՛ «Ռիշ-Թեշուր» (հմմտ. Գավուրճեան, 1973, էջ 21-22; Մաթեոսեան, 1994, էջ 259):

գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում¹: Առաջարկվել է նաև Ափիշալը տեղադրել Միջագետքում՝ Ումմայի հարևանությամբ²:

Հաջորդ առնչությունը Հայկական լեռնաշխարհի հետ Նարամ-Սուենն ունեցավ իր դեմ ծագած «Մեծ ապստամբությունից» հետո, որը ճնշելուց հետո նա արշավեց Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում գտնվող Խախ(ում) երկրի դեմ³: Ոսկու արդյունահանման այս կարևոր շրջանը հիշվում է Գուդեայի (Ք.ա. XXII դ.)⁴, Ք.ա. XX-XVIII դդ. փոքրասիական (Կանեշի) առևտրական բնագրերում⁵, Խախա անվամբ՝ խեթական աղբյուրներում⁶, Խախի տարբերակով՝ Վանի թագավորության արձանագրություններում, Խախ ձևով՝ Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բյուզանդի մոտ⁷: Այն գտնվել է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Եկեղյաց գավառում, որը հայտնի էր ոսկու արդյունահանմամբ⁸:

¹ Gelb, 1938, էջ 70-72: Այս տեսությունն առաջ քաշելով՝ Ի. Գելբը եզրակացնում է, որ Ափիշալը պետք է տեղադրել Վանա լճի և Տիգրիսի միջև: Այստեղ հարկավոր է անել մի ճշգրտում. արեշլայեցիները և ուրումայեցիները ասորեստանյան աղբյուրներում հանդես են գալիս որպես անդրեփրատյան տարածքների (բնագրում՝ Խաքթի երկրի) բնակիչներ (ARAB, I, NN 277, 311, 318), հետևաբար, Ափիշալը ևս պետք է տեղադրել Եփրատի հովտում, գետի արևմտյան կողմում:

² Նման ենթադրության հիմք են ծառայել Ուրի III հարստության ժամանակաշրջանի որոշ բնագրեր (տե՛ս Gelb, 1938, էջ 70-72; RIM-SGP, էջ 90): Ուշագրավ է Հ. Գ. Գյուրեբեքթի մի դիտարկումը, ըստ որի Ափիշալ տեղանունն իր կազմությամբ ակնհայտորեն հիշեցնում է Խուբշալ(ում) կամ Խուրեշալ(ում) երկրանունը՝ վկայված Դիարբեքիի շրջանից գտնված Ք.ա. XIX-XVIII դդ. թվագրվող բրոնզե թրի վրայի հին ասորերեն սեպագիր արձանագրության մեջ (Güterbock, 1965, էջ 197; հմմտ. Մովսիսյան, 2003 (a), 175-176):

³ RIM-SGP, էջ 86:

⁴ Տե՛ս ստորև:

⁵ Garelli, 1963, էջ 109-110; Янковская, 1968, էջ 46-47, 120-122 և այլն:

⁶ Капанян, 1956, էջ 110-111; Քոսյան, 2004, էջ 51-52:

⁷ Կ, с. 227-228, նաև հղված գրականությունը:

⁸ Մի շարք մասնագետներ Խախումը տեղորոշում են Էլքիստանից հյուսիս (հղումները՝ Քոսյան, 2004, էջ 51), ինչը չի հակասում Բարձր Հայքի

Մի շարք արձանագրություններ վկայում են Սուրբարտուի հարավային Ազուխինում բնակավայրի մասին: Թե որքան էր կարևոր Նարամ-Սուենի համար Սուբարտուի դեմ Ազուխինումի մոտ տարած հաղթանակը, երևում է այդ իրադարձությամբ տվյալ տարին անվանակոչելու փաստից. «Տարին, երբ Նարամ-Սուենը հաղթեց Սուբարտուին Ազուխինումի մոտ և գերեց Թախիշ-աթիլին»¹: Եվս երկու արձանագրություն տեղեկացնում են Խարաբիից մինչև Նախուր, Կուրդայից մինչև Ազուխինում արշավանքի մասին²: Ազուխինումի մոտ տարած հաղթանակից հետո Թելլ Բրաք հնավայրի տարածքում Աբադի արքան կառուցեց ամրոց, որի պեղումներից գտնվել են նրա անունը կրող արձանագրությամբ յոթ կնիքներ³: Ազուխինումը հիշատակվում է նաև Նարամ-Սուենի՝ Սուբարտուի բնակավայրերը ներկայացնող արձանագրության մեջ, որը մեզ է հասել հինբաբելոնյան շրջանի երկու կրկնօրինակներով⁴:

Թելլ Բրաք հնավայրի տարածքում կառուցած ամրոցը հենակետ դարձնելով՝ Նարամ-Սուենը կատարեց մի քանի արշավանք դեպի շրջակա տարածքները: Մասնավորապես, նա հասավ մինչև «ակունքը Տիգրիսի (և) ակունքը Եփրատի»⁵, հասավ մինչև Փիր-Հուսեյն հնավայրի շրջան (Դիարբեքիից մոտ 25 կմ հյուսիս-արևելք), ուր թողեց իր պատկերաքանդակով և արձանագրությամբ կոթող⁶:

տեղորոշմամբ. Խախումը Ք.ա. III հազ. վերջին և II հազ. առաջին դարերում ընդգրկել է զգալի տարածք, որի արևմտյան կամ հարավ-արևմտյան սահմանը կարող էր լինել Էլբիստանից հյուսիս ընկած շրջանը:

¹ RIM-SGP, էջ 86, 124: Նկատենք, որ Սուբարտուի արքայի անվան (Թախիշ-աթիլի) առաջին բաղադրիչը նույնանում է Հայաստանի տեղանուններից երկուսին (Թախիշիշա և Թախիշնա, տե՛ս Քոսյան, 2004, էջ 94):

² RIM-SGP, էջ 124-125:

³ Hirsch, 1963, էջ 19; RIM-SGP, էջ 125-126:

⁴ RIM-SGP, էջ 140-143:

⁵ RIM-SGP, էջ 139-140:

⁶ RISA, էջ 140-141 (բնագրի առաջին հրապարակումների հղումներով); կոթողի գտնվելու հանգամանքները և բնութագրական մանրամասները

Որ Հայկական Տավրոսի լեռնազանգված մտնելը և դեպի հյուսիս առաջանալը համարվել է բացառիկ հերոսություն, երևում է Նարամ-Սուենի գահակալության ևս երկու տարիները այդ իրադարձություններով անվանակոչելու փաստից: Դրանցից մեկը վկայում է Տիգրիսի և Եփրատի ակունքները հասնելու¹, մյուսը՝ Արևմտյան Տիգրիսի ակունքներում գտնվող Աբարնում (Ամարնում)² երկրի դեմ արշավելու մասին³: Աբարնումը հիշատակվում է նաև Նարամ-Սուենի գահակալության վերջին շրջանի մի վնասված արձանագրության մեջ (մեզ հասել է վերջինիս հինբաբելոնյան կրկնօրինակը), որում ամփոփվում են նրա նվաճումների արդյունքները. «... Մախազ(ում), Փու(շ), ..., Էբլա, Մարի, Թուրքուլ, ..., Ուրքիշ, Մուքիշ, ..., ..., Աբարնում, և երկիրը, որտեղ մայրիներ են կտրում, իր նահանգներով: Սուբարտու երկիրը՝ Վերին ծովի ափերին, և Մագանը՝ իր նահանգների երկայնքով ... ծովի մյուս կողմը...»⁴:

Նարամ-Սուենի մեկ այլ արձանագրություն (պահպանվել է հինբաբելոնյան շրջանի երկու կրկնօրինակով) ներկայացնում է Սուբարտուն և Վերին երկրները՝ որպես նվաճված և

պարսպապատված թագավորություններ, որոնց հանդեպ Նարամ-Սուենը հարձակվել է իր անձնական զորքով:

տե՛ս Naab, Unger, 1934, էջ 5-48, աղ. I-IV: Արձանագրությունն ունեցել է բազմաթիվ վերահրատարակումներ (օրինակ, RIM-SGP, էջ 128-129, Մովսիսյան, 2003 (a), էջ 173-174):

¹ «Տարին, երբ Նարամ-Սուենը հասավ ակունքները Տիգրիսի ու Եփրատի և պատերազմում հաղթեց Շենամինդա (քաղաքին)» (RIM-SGP, էջ 86):

² Աբարնումը (Ամարնում) հիշատակվում է Ուրի III հարստության ժամանակաշրջանում (Gelb, 1938, էջ 66-67, Kärki, 1986, էջ 130-131): Հետագայում վկայվում է Քանեշի բնագրերում և համապատասխանում է ամտիկ հեղինակների Աբարնին: Տեղադրվում է Մալաթիայի և Ամիդի միջև, ժամանակակից Ջերմուկի (թուրքերեն աղավաղմամբ՝ Չերմուկ) տեղում (Gelb, 1938, էջ 66-67; Bilgiç, 1945-1951, էջ 32 և հղումները):

³ «Տարին, երբ արքան արշավեց դեպի Ամարնում» (RIM-SGP, էջ 86):

⁴ RIM-SGP, էջ 162-163: Կա կարծիք, որ այս արձանագրությունը պատկանում է Ուրի III հարստության արքա Շուլգին (Kärki, 1986, էջ 130-131):

հարկատու, որոնցից նա հարկեր է ստացել դեպի Թալիսա-
րում կատարած արշավանքի ընթացքում¹:

Եփրատի վերին հոսանքի երկրները նվաճելու մասին է
պատմում Նարամ-Սուենի ամենածավալուն արձանագրու-
թյուններից մեկը (նույնպես մեզ հասած հինբաբելոնյան
կրկնօրինակով)։ «Քանի որ երբևէ՝ մարդկության արարումից
ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր կործանել Արմանումն ու Էրլան,
Ներգալմ² (իր) զենքով ճանապարհ քացեց Նարամ-Սուենի՝
հզորի համար, և տվեց նրան Արմանումն ու Էրլան։ Եվ նա
տվեց նրան Ամանոսը՝ Մայրիների լեռը, ու Վերին ծովը։
Շնորհիվ Դազանի³ զենքերի, որը մեծացնում է նրա թագավո-
րությունը, Նարամ-Սուենը՝ հզորը, նվաճեց Արմանումն ու
Էրլան։ Եվ Եփրատի ափից մինչև Ուլիշում նա ջախջախեց
մարդկանց, ում Դազանը նվիրել/տվել էր նրան ի սկզբա-
նե...»։ Արձանագրության շարունակության մեջ նշվում է նաև
Արմանումի արքա Ռիդ/2-Թեշուբին (Ռիդ/2-Ադադին) գերելու,
նվաճված տարածքում անրոց կառուցելու և Նարամ-Սուենի
պատկերով ու արձանագրությամբ կոթող կանգնեցնելու մա-
սին⁴։ Վերջին երկու միջոցառումները, ամենայն հավանակա-
նությամբ, կապվում են Թեւ Բրաք և Փիր-Հուսեյն հնավայրե-
րի հետ, որոնց մասին նշվեց վերը։

¹ RIM-SGP, էջ 129-131: Թալիսարումը գտնվել է ներկայիս Թեւ Դյուլյուր
հնավայրի տեղում՝ Այնթապից 11 կմ հյուսիս (տե՛ս Բ զվխում):

² Ներգալմ միջագետքյան դիցաբանության անդրաշխարհի աստվածն էր
(Афанасьева, 1992 (a), էջ 212):

³ Արևմտասեմական աստված (աքադական, ուգարիթյան աղբյուրներում՝
Դազան, փյունիկյանում՝ Դազոն), որը դատելով անվան ստուգաբա-
նությունից՝ սկզբնապես եղել է երկրագործության կամ ձկնորսության
հովանավոր, աքադական դիցաբանության մեջ զուգադրվել է Ադադի և
Էնլիլի հետ՝ համարվելով ռազմի, գերագույն աստված (Афанасьева,
1991, էջ 346):

⁴ UET, I, էջ 74-76; Hirsch, 1961, էջ 20-21, 73-77; ANET, էջ 268; IRSA, էջ
107-108; Foster, 1982, էջ 27-36; RIM-SGP, էջ 132-135; Մասթոսեան,
1994, էջ 255-256:

Նարամ-Սուենը, որպես նվաճողն Արմանումի ու Էրլայի, հիշվում է ևս երեք տարբեր առարկաների վրա բողոքված նույնաբովանդակ արձանագրություններում¹ և իր վասալ, Նիզգումի (Դիալա գետի վերին հովտում) կառավարիչ Ջարշումի երկու բնագրերում²:

Արմանի երկիրը հիշատակվում է Զ.ա. II հազարամյակում գրի առնված «Նարամ-Սուենն ու իր թշնամիները» անվանումը ստացած խեթերեն բնագրում, որը հաղորդում է միջագետքի արքայի դեմ ելած տասնյոթ երկրների դաշնության մասին³:

Նարամ-Սուենի դեմ դաշնակցած տասնյոթ երկրների մասին է պատմում նաև «Քութայի արքայի լեգենդը» անունով հայտնի վիպասքը, որի համաձայն դաշինքը ղեկավարել է Լուլլուբիի արքա Անուբանինին՝ իր յոթ որդիների հետ: («Նարամ-Սուենն ու իր թշնամիները» անունը ստացած բնագրում պահպանվել են դաշնակից երկրներից տասնչորսի անվանումները, երեքինը՝ ոչ. չի բացառվում, որ դրանցից մեկը եղել է Լուլլուբին:): «Քութայի արքայի լեգենդի» համաձայն՝ դաշնակից տասնյոթ երկրների 90 հազարանոց բանակի տիրապետության տակ էին միավորվել Պուրուշասանդայից մինչև Էլամ ընկած տարածքները (նույնպիսի տարածաշրջան է ուրվագծվում նաև «Նարամ-Սուենն ու իր թշնամիները» բնագրի տեղագրական վերլուծության արդյունքում):

¹ Երեքն էլ ունեն նույն բովանդակությունը. «Նարամ-Սուենը՝ հզորը, (աշխարհի) չորս կողմերի արքան, նվաճողը Արմանումի և Էրլայի» (SAKI, էջ 166-167; RISA, էջ 138-141; IRSA, էջ 106; RIM-SGP, էջ 136; Մատթոսեան, 1994, էջ 255):

² Ի տարբերություն մախորդների, Ջարշումի բնագրերում Նարամ-Սուենը ներկայանում է իբրև «նվաճողը Արմանումի, Էրլայի և Էլամի» (IRSA, էջ 111; RIM-SGP, էջ 166-167):

³ Forer, 1926, էջ 2, N 3; Hrozny, 1929, էջ 65-73: Դաշնակից 17 երկրները տարածված են եղել Փոքր Ասիայի կենտրոնից մինչև Ուրմիո լճի ավազանի հարավային շրջանը, իսկ Արմանին գտնվել է Արևմտյան Տիգրիսի սնման տարածաշրջանում (Գարանֆիլսան, 1929, էջ 287-288; Բարսեղյան, 1962, էջ 87-90; Մովսիսեան, 1993, էջ 113-127; Մատթոսեան, 1994, էջ 255-268՝ հղված գրականությանը հանդերձ):

Նարամ-Մուենի հաղթակոթող՝ ցվիրված Լուլուբի երկրի դեմ կատարած արշավանքին (հայտնաբերվել է Մուգայի պեղումներից)

Հայկական լեռնաշխարհի տարածքներից բնագրում հիշատակվում են Ուման-Մանդան, «Ծովերը» (իմա՝ Վանա և Ուրմիո լճերը), Գուտիումը, ընդ որում, նշվում է, որ բոլոր գորքերը հավաքվել էին «Սուրարտուի կենտրոնում»։ Նարամ-Սուենը դաշնակից զորքերի դեմ է ուղարկում երեք բանակ (120 հազար, 90 հազար և 60700 զինվորներով), որոնցից ոչ մի կենդանի չունչ չի վերադառնում¹։

Անուրանիիից մեզ է հասել ժայռափոր կոթող՝ պատերազմի Իմանա-Իշտար դիցուհու և իր պատկերով ու աքաղերեն արձանագրությամբ, որում նա ներկայանում է «*հզոր արքա, արքա Լուլլուրումի*» տիտղոսներով։ Չափազանց վնասված արձանագրության մեջ հիշատակվում են Վերին և Ներքին ծովերը, սակայն չի հասկացվում, թե ինչ առնչությամբ²։

Լուլլուրի երկիրը հիշատակվում է Նարամ-Սուենի թողած արձանագրություններից մեկում, որը ժամանակին՝ որպես ռազմավար՝ Սուգա է տարել Էլամի արքա Շուտրուկ-Նախունտեն, իսկ նոր ժամանակներում Սուգայի պեղումներից հայտնաբերել է Ժ. դը Մորգանը³։

Նարամ-Սուենի դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների մեջ յուրօրինակ դիրք է գրավում դեպի Տիբար լեռն ուղղված ռազմերթը, որի մասին են պատմում նրա մի արձանագրության Նիպպուրից գտնված հիմքաբեւոյան ժամանակաշրջանի երկու կրկնօրինակները։ Վերջիններիս համաձայն՝ Նարամ-Սուենն արշավանքի ընթացքում հաղթում է Խարշամաթ երկրին, Տիբար լեռան վրա «*անձամբ տապա-*

¹ Gurney, 1955, էջ 93-113: Բնագրի՝ այդ մասին պատմող հատվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Հավելված, N 12:

² SAKI, էջ 172-173; RISA, էջ 150-151; IRSA, էջ 168:

³ «Նարամ-Սուենը՝ *հզորը* ... (մոտ 9 տող պակասում է) ... *Սիդուրեցու և Սաթումի Լուլլուրեցու հավաքեց, այդ բանակը նա պարտության մատնեց: Դեպի* ... (մնացած մասը խիստ վնասված է)» (SAKI, էջ 166-167; RISA, էջ 142-143): Վերջերս առաջարկվել է «Սաթումի Լուլլուրեցու» փոխարեն ընթերցել «լուլլուրեցի լեռնականներ» (RIM-SGP, էջ 143-144):

լում վայրի ցուլի» և քանդակում իր պատկերը¹: Դժվար է ստույգ ասել՝ արշավանքն իրականացվել է Եփրատի², թե՞ Տիգրիսի հունով: Տիբարի տեղորոշման համար օգտակար է Միջագետքի արքաներից մեկի (որի անունը բնագրում ջնջված է) բավականին վնասված մի արձանագրությունը, ըստ որի դեպի հյուսիս կատարած արշավանքի 7-րդ օրն այդ արքան հասել է Առափիսա, 20-րդ օրն անցել Ջաբ գետն ու նվաճել Տաբրա և Ուրբիլում երկրները³: Ա. Կիֆիշինը փորձում է կապ տեսնել «Տաբրա» և «Տավրոս» անունների միջև, տեղորոշելով Տաբրան Հայկական Տավրոսի արևելյան հատվածում⁴: Առաջարկվել է նաև Տիբար լեռը նույնացնել Խաբուր գետից քիչ արևմուտք գտնվող Ջեբել ‘Աբդ ալ-‘Ազիզ լեռան հետ⁵:

Նարամ-Սուենը Տիգրիսի հովտով արշավանքներ է ձեռնարկել դեպի Մեծ և Փոքր Ջաբ գետերի միջնատարածքում

¹ «Նարամ-Սուենը՝ արքան (աշխարհի) չորս կողմերի, երբ նա հաղթեց Խարշամարին և Տիբար լեռան վրա անձամբ տապալեց վայրի ցուլի, նա իր պատկերը քանդակեց և նվիրեց Էնլիլ աստծուն՝ իր հորը: Ով որ ջնջի այս արձանագրությունը, թող Էնլիլ և Շամաշ աստվածները պատառտեն նրա հիմքերը և ոչնչացնեն նրա սերունդը» (IRSA, էջ 108-109; RIM-SGP, էջ 126-127): Ժամանակին այս արձանագրությունն ընթերցվում էր այլ կերպ. ըստ հին ընթերցման՝ Նարամ-Սուենը պատերազմել է Aram և Am երկրների տիրակալ Խարշամատիի դեմ, որի ընթացքում կործանել է Տիբար երկիրը (Thureau-Dangin, 1911, էջ 199-200; Gelb, 1952, էջ 110-112; Hirsch, 1963, էջ 21):

² RISA, էջ 338-339; Кифишин, 1965, էջ 71:

³ Кифишин, 1965, էջ 66: Նույն տեղում վկայակոչվում է Հ. դը Ժենույակի կարծիքը, որը հակված է Տաբրայի համար զուգահեռներ փնտրել Մարասանում, ինչը քիչ հավանական է: Հայտնվել են Տիբար/Տաբրայի տեղորոշման քիչ հավանական այլ տեսակետներ ևս. Բ. Հրոզնին Տիբար լեռնանունը կապելով «Տավրոս» լեռների հետ՝ տեղադրում Կիլիկիայից հյուսիս և հյուսիս-արևելք՝ առնչելով ասորական աղբյուրների Տաբալի հետ (Hrozy, 1929, էջ 75), Ջ. Լեվին, նույնացնելով Թաբոր լեռան հետ, տեղադրում է Պաղեստինում (Lewy, 1950-1951, էջ 357-386) և այլն:

⁴ RIM-SGP, էջ 127 (հղվում է M. Stol, On Trees, Mountains, and Millstones in the Ancient Near East. Leiden, 1979, էջ 25-30):

գտնվող Սիմուրբում երկիրը: Այդ մասին վկայող բնագրերից մեկը պատմում է միայն դեպի Սիմուրբում երկիր արշավանքի¹, մեկ ուրիշը՝ Սիմուրբումի դեմ տարած հաղթանակի և Սիմուրբումի ու Արամե երկրի տիրակալներին գերեվարելու մասին²: Երկրորդ արձանագրության մեջ ուշագրավն այն է, որ Նարամ-Սուենը հաղթում է Սիմուրբումին, Արամե երկրի նվաճման մասին խոսք չկա, բայց գերեվարվում են երկու երկրների տիրակալները: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ Արամե երկիրը գտնվել է ավելի հեռու (տվյալ դեպքում՝ հյուսիսում), նրա կառավարիչը եկել է Սիմուրբումին օգնության, սակայն անհաջողություն է կրել վերջինիս կառավարչի հետ միասին:

Ելնելով Արամ երկրի տեղորոշումից և հետագա դարաշրջանների զուգահեռներից (տե՛ս տեղագրության բաժնում), մեծագույն հավանականությամբ Արամ երկրանունը կարելի է կապել հայկական ավանդության Արամին, որի անունով էլ, ըստ Պատմահայր Խորենացու, օտարները կոչեցին մեր երկիրն ու ժողովրդին:—

4. Կ/ԳՈՒՏԻԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իբրև Նարամ-Սուենի արշավանքների բնական հետևանք՝ նրա դեմ, ըստ երևույթին, կազմավորվում է նոր դաշինք, որի գլուխ էր կանգնած Կուտիների երկիրը: Կուտիական վտանգն այնքան շոշափելի էր, որ Աքադի տիրակալը դեպի Էլամ (Իրանի հարավ-արևմուտքում) կատարած արշավանքի ժամանակ ոչ թե ավերածություններ գործեց, այլ Էլամի արքայի հետ կնքեց հաշտության ու փոխօգնության

¹ «Տարին, երբ Նարամ-Սուենն արշավեց Սիմուրբումի վրա» (RIM-SGP, էջ 87):

² «Տարին, երբ Նարամ-Սուենը Կիրաշենիվում հաղթեց Սիմուրբումին և գերեց Բաբային՝ Սիմուրբումի կառավարչին, (և) Դուրույին՝ Արամեի կառավարչին» (RIM-SGP, էջ 87): Սիմուրբումի կառավարիչ Բաբան հիշատակվում է նաև մի խիստ վնասված արձանագրության մեջ (RIM-SGP, էջ 144-145):

պայմանագիր¹, ստեղծելով մի տեսակ հակակուտիական միություն: Էլամի արքա Կուտիկ-Ինշուշինակի (աքադական աղբյուրներում՝ Պուգուր-Ինշուշինակ) մեզ հասած մի արձանագրության մեջ կուտիական երկիրը՝ «Կուտու» ձևով, հիշվում է նրա թշնամի երկրների ցանկում, որոնց դեմ պատերազմել է ինքը²:

Սակայն դա ևս չէր փրկելու Նարամ-Սուենին կործանումից, որի և՛ արտաքին, և՛ ներքին քաղաքականությունը շատ անպեր էին կուտակել նրա գլխին: Իր իշխանության հենց սկզբից նա մեծ հարված էր հասցրել միջագետքյան բնիկ իշխանատոհմներին և քրմությանը՝ առաջիններին զրկելով տոհմական տիրույթներից, իսկ քրմական կարևորագույն պաշտոններում իր մերձավորներին նշանակելով: Վերջին միջոցառման արդյունքում հնարավոր դարձավ նախադեպը չունեցող սրբապղծությունը. Նարամ-Սուենն իրեն հռչակեց «աստված»՝ կործանելով աստվածների տաճարները և հաստատելով իր անձի պաշտամունքը:

Դա առաջ բերեց նոր ընդվզում, որի ճնշման նպատակով փառամոլ բռնակալը զրոհեց շումերների սրբազան Նիպպուր քաղաքի վրա: Ըստ «Աքադի նզովումը» պատմա-վիպական բնագրի, սրբապղծությունից զայրացած մեծ աստվածները նզովեցին Աքադը, իսկ գերագույն աստված Էնլիլը (որի պաշտամունքի կենտրոնը Նիպպուրն էր) լեռներից Աքադի դեմ ուղարկեց կուտիների մեծաթիվ զորքերը³: Այս տողերում պետք է տեսնել շումերական քրմության խնդրանքով կուտիական զորքերի օգնություն գալու պատմության վիպականացումն ու դիցաբանական գունավորումը: Եվ օգնությունը չուշացավ. Միջագետքի կենտրոն արշավեցին կուտիական

¹ Դա մինչ օրս պատմությանը հայտնի առաջին արձանագրված դաշնագիրն է, որն ունի հետաքրքիր առանցքային ձևակերպում՝ «Նարամ-Սուենի թշնամին իմ թշնամին է, Նարամ-Սուենի բարեկամն իմ բարեկամն է» (Մուս, 1977, էջ 73-75):

² RISA, էջ 158-159:

³ Attinger, 1984, տող 141-156; ANET, էջ 649:

դաշինքի գորքերը, որոնց դեմ պատերազմում ինքնակոչ «աստվածը» սպանվեց:

Կուտիների առաջնորդ Էնրիդա-պիզիրը Աքադի հարևանությամբ գտնվող Սիպպար քաղաքում (որն արևի պաշտամունքի կենտրոնն էր) կանգնեցրած արձանագրության¹ մեջ ներկայանում է պարտված Նարամ-Սուենից նվաճված «աշխարհի չորս կողմերի թագավոր» տիտղոսով: Նույն տիտղոսն է կրում նրա որդի Էրրիդու-պիզիրը, որի թողած երեք արձանագրություններից տեղեկանում ենք, որ նրա հայր Էնրիդա-պիզիրը նվաճել էր Սիմուրբում և Լուլլուբում երկրները, որոնք իր օրոք ապստամբել էին Սիմուրբումի արքայի գլխավորությամբ: Էրրիդու-պիզիրը ճնշում է ապստամբությունը և իր իշխանությունն ամրապնդում Սիմուրբում, Լուլլուբում, Ուրբիլում, Մադգա և այլ երկրամասերի վրա: Հատկանշական է, որ այդ ժամանակ Աքադ քաղաքը գտնվել է Էրրիդու-պիզիրի իշխանության ներքո²:

Նարամ-Սուենի որդի Շար-կալի-շարիին (Ք.ա. 2217-2192 կամ 2200-2176 թթ.) հաջողվում է վերստին տիրել հոր գահին³, սակայն նրա իշխանությունը տարածվում էր միայն տերության մի մասի վրա: Նա այլևս չէր կրում «աշխարհի չորս կողմերի արքա» կամ «տիեզերքի արքա» տիտղոսները, այլ ստիպված էր բավարարվել միայն «Աքադի արքա» տիտ-

¹ Այս արձանագրությունը պեղումներից հայտնաբերվելուց որոշ ժամանակ անց անհետացավ և կորած է համարվում մինչ այժմ: Մենք ունենք հաղորդագրություն բնագրի հայտնաբերման մասին, որում նշված է արքայի անունն ու տիտղոսաշարը (տե՛ս, օրինակ, IRSA, էջ 128):

² Արձանագրություններից յուրաքանչյուրը քանդակված է եղել մի արձանի վրա, որոնք մեզ չեն հասել: Մեզ է հասել հինաքերելոյան ժամանակաշրջանով թվագրվող մի բնագիր Նիպպուրից, որում արտագրված են երեք արձանագրությունները՝ արձանների վրա ունեցած համապատասխան մակագրություններով (RIM-SGP, էջ 219-228): Գրականության մեջ երբեմն նույնացվել են Էնրիդա-պիզիրը և Էրրիդու-պիզիրը, մինչդեռ Նիպպուրից հայտնաբերած բնագրից պարզ է դառնում, որ նրանք հայր և որդի են:

³ Այդ ժամանակաշրջանի ուշագրավ մի նամակի և իրադարձությունների մասին տե՛ս Smith, 1932, էջ 295-308:

դոսով¹: Նրանից մեզ են հասել մի քանի արձանագրություններ, որոնցից երկուսում հաղորդվում է, որ նա հասել է մինչև «ակունքները *Տիգրիսի և Եփրատի*»², ինչը յուրօրինակ ուխտագնացություն էր:

Աբադին հյուսիսից սահմանակից է դառնում կուտիական տերությունը, որի հետ նա ունենում է ռազմական քախումներ: Այդ մասին են վկայում նրա արձանագրություններից երկուսը, որոնցից մեկը միայն հիշատակում է Գուտիումի պարտության մասին³, երկրորդում նշվում է, որ Շար-կալի-շարիին հաջողվել է հաղթել կուտիական Սարլակ (Շարլակ, Սարլագաբ) արքային և գերեվարել նրան⁴:

Շար-կալի-շարիի մահից հետո կուտիական զորքերին հաջողվում է տիրանալ Աբադին ու Շումերին և իրենց աշխարհակալության սահմանը հասցնել Պարսից ծոցի ջրերին: Քիչ անց կուտիական գերիշխանությունը տարածվում է նաև Էլամի վրա, որը Նարամ-Սուենի դաշնակիցն էր և պատերազմել էր ընդդեմ կուտիների: Այդ դեպքերից հետո շուրջ յոթ տասնամյակ շարունակվում է կուտիական գերիշխանությունը Առաջավոր Ասիայի զգալի մասի վրա:

Կուտիական աշխարհակալության ընդհանուր տևողության մասին հիմնիջագետքյան բնագրերում պահպանվել են երեք, միմյանցից տարբերվող տեղեկություններ՝

ա) 21 արքաներ կառավարել են 125 (տարբերակ 24) տարի և 40 օր,

բ) 23 արքաներ կառավարել են 99 տարի,

¹ Շար-կալի-շարիի արձանագրությունները տե՛ս Hirsch, 1963, IRSA, էջ 27-30; RIM-SGP, էջ 182-208: Նրա արձանագրություններում չենք հանդիպում նաև «աստված» տիտղոսին, այդպես են նրան կոչում իր վասալներից միայն երկուսը, ընդ որում, միայն Աբադի հետ կապված՝ «Աբադի աստված», «աստված, Աբադի հերոս» (RIM-SGP, էջ 201, 206):

² RIM-SGP, էջ 191-194.

³ «Տարին, երբ Գուտիումը պարտվեց» (RIM-SGP, էջ 183):

⁴ «Տարին, երբ Շար-կալի-շարին Աննունիթում դիցուհու տաճարի և Բաբելոնում Իլաբա աստծու տաճարի [հիմքերը] դրեց և հաղթեց Շ/Սարլակին՝ Գուտիումի արքային» (RIM-SGP, էջ 183):

գ) 21 արքաներ կառավարել են 91 տարի և 40 օր¹;

Ժամկետների մման անհամապատասխանությունը տարբեր աղբյուրներում, հավանաբար, պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Աբաղը կուտիական տիրապետության տակ էր մտել դեռևս Էրրիդու-Պիզիրի (հնարավոր է՝ նրա հայր Էնրիդա-պիզիրի) օրոք², ապա անցել Շար-կալի-շարիին և նրա մահից հետո կրկին ենթարկվել կուտիական իշխանությանը³:

Կուտիական աշխարհակալության պատմությունը կարելի է բաժանել երեք փուլի: Առաջինում կուտիական գործերը, շարժվելով Հայաստանի հարավից, հաստատվել էին Միջագետքի հյուսիսում և այնտեղից արևելք ընկած շրջաններում (Սիմուրբում, Լուլլուբում, Ուրբիլում և այլն): Այս փուլը ժամանակագրորեն համընկնում է Նարամ-Սուենի իշխանության վերջին տարիների հետ: Երկրորդ փուլը կարելի է համարել Էնրիդա-պիզիրի արշավանքով Նարամ-Սուենի տապալումից մինչև Շարկարիշարիի մահն ընկած ժամանակամիջոցը: Այդ փուլում կուտիական գերիշխանության հարավային գիծը հասավ Աբաղի տերության հյուսիսին, հակառակորդ կողմերի միջև տեղի ունեցան մի շարք բախումներ: Երրորդ փուլում՝ Շարկարիշարիի մահից հետո, կուտիական գահակալները տիրանում են Շումերին և Աբաղին, ապա նվաճում Էլամը և մինչև աշխարհակալության ավարտը

¹ Hallo, 1971, էջ 711:

² Նրա անունը չի նշվում «Շումերական արքայացանկում». որպես կուտիական առաջին կառավարիչ այնտեղ նշվում է «անանուն արքան», որին ուսումնասիրողները հակված են մույնացնելու Էրրիդու-Պիզիրի հետ (SKL, էջ 117; RIM-SGP, էջ 219-220):

³ Հավանական է, որ կուտիական իշխանության ընդհանուր ժամկետում հաշվարկված լինի և՛ Էրրիդու-պիզիրի, և նրա հոր՝ Էնրիդա-պիզիրի գահակալումը, որտեղից էլ՝ սկզբնաղբյուրներում պահպանված կուտիական 23 արքաների մասին տեղեկությունը: Նշենք, որ «Շումերական արքայացանկում» չի նշվում «անանուն արքայի» գահակալման տևողությունը:

(շուրջ յոթ տասնամյակ) տիրում են Առաջավոր Ասիայի մեծ մասին:

Աշխարհակալության տարածքային ընդգրկման մասին պատկերացում են տալիս կուտիական դարաշրջանի Միջագետքի ամենահայտնի կառավարիչ Գուդեայի արձանագրությունները¹: Դրանցում թվարկվում են այն երկրները, որոնցից նա զանազան շինանյութեր (այդ թվում թանկարժեք մետաղներ ու քարեր) է բերել տաճարաշինության նպատակով: Գուդեան ազատ տեղաշարժվում էր Առաջավոր Ասիայի մեծ մասում. հասկանալիորեն, այդ երկրները պետք է գտնվեին կուտիների տերության մեջ (կամ ազդեցության ոլորտում), որոնց աջակցությունն էր վայելում Միջագետքի կառավարիչը:

Սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ աշխարհակալության արևելյան սահմանները ներառել են Էլամը, իսկ արևմտյան սահմանները՝ Ամանոսի (Մայրիների) լեռները: Տերության մեջ ընդգրկված է եղել ողջ Միջագետքը՝ Տիգրիսի արևելակողմյան ու Եփրատից արևմուտք ընկած հարակից տարածքներով: Հարավում սահմանը հասել է Պարսից ծոց: Գուդեան շինանյութեր է բերում նաև անդրծովյան Թիլմուն², Մագան և Մելուխա երկրներից³. դժվար է ասել՝ նրանց հետ կապը եղել է առևտրական, թե՛ այլ բնույթի: Հյուսիսում աշխարհակալությունը ներառել է Հայկական լեռ-

¹ Արձանագրությունները և դրանցում հիշվող երկրների աշխարհագրությունն տե՛ս Lambert et Tournay, 1951, էջ 49-66; Lambert et Tournay, 1952, էջ 75-86; Falkenstein, 1966, էջ 46-54; Кициан, 1965, էջ 61-83 (նշված ուսումնասիրություններում բերվող մի քանի տեղորոշումներ այսօր ընդունելի չեն):

² Թիլմուն երկրի վերաբերյալ միջագետքյան աղբյուրներն ունեն երկու կարգի հաղորդում. մեկը, որ այն դրախտն է, մյուսի համաձայն, դա սովորական մի երկիր է Բահրեյան կղզիներում տեղորոշվող: Դիցարանական քննադների դրախտ-Թիլմունը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում (տե՛ս Մովսիսյան, 2004, էջ 33-37: Այստեղ խոսքը Բահրեյնի մասին է:

³ Մագանը սովորաբար տեղադրվում է ներկայիս Օմանի տարածքում, Մելուխան՝ Հնդկաստանում: Կան տեղեկոշման այլ տեսակետներ ևս:

նաշխարհի բավական մեծ մի հատված (հնարավոր է՝ ողջ լեռնաշխարհը): Գուդեայի բնագրերը հիշատակում են Մենուա լեռները¹, որոնք վաղուց համադրվել են սեպագիր աղբյուրների Մաննա երկրի (Ուրմիո լճի ավազանի հարավում) և Հին Կտակարանի Միննի թագավորության հետ² (որն Աստվածաշնչի թարգմանություններում հանդես է գալիս «Արմենիա» անվամբ կամ որպես «Արարատյան թագավորություններից» մեկը³): Ընդ որում, Ա. Կիֆիշինն ուղիղ կապ է տեսնում լեռների և Վանի թագավորության արքա Մենուայի անունների միջև⁴: Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող մյուս տարածքը Խախում լեռներն են, որտեղից բերվել է ոսկին⁵: Գուդեայի արձանագրություններից մեկը հիշատակում է նաև Արատտա երկրանունը⁶, սակայն բնագրի տվյալ հատվածի խիստ վնասված լինելու պատճառով հնարավոր չէ պարզել՝ ինչ առնչությամբ:

Ամփոփելով՝ տեսնում ենք, որ Ք.ա. XXIII-XXII դարերում Հայաստանից ծավալված կոտիական աշխարհակալությունն ունեցել է տարածքային հսկայական ընդգրկում՝ Ամա-

¹ Lambert et Tournay, 1951, էջ 56-57; Falkenstein, 1966, էջ 53; Кифишин, 1965, էջ 65; ANET, էջ 269:

² Այս տեսակետը դեռ անցյալ դարում առաջ էր քաշվել Հ. Եմեսենի, ապա պաշտպանվել այլ գիտնականների կողմից (տե՛ս Շուրեթ, 1904, էջ 105; Քասունի, 1950, էջ 32; Кифишин, 1965, էջ 65-67):

³ Ինգլիզեան, 1947, էջ 7-8, 176-177:

⁴ Հեղինակը նույնպիսի կապ է տեսնում Ք.ա. III հազարամյակում հիշատակվող Արամ երկրի և Ք.ա. IX դարի ասորեստանյան աղբյուրներում հիշատակված «Արամն ուրարտացու» անվանումների միջև (Кифишин, 1965, էջ 66-67):

⁵ Lambert et Tournay, 1951, էջ 58-59; Falkenstein, 1966, էջ 53; Кифишин, 1965, էջ 77; ANET, էջ 269:

⁶ «Անքիծ/կատարյալ՝ Քեշ (և) Արատտա երկրների պես...» (ETCSL, տող 734): Արատտան միջագետքյան բնագրերում աստիճանաբար վերածվում է առասպելական երկրի, անգամ տեղ է գտնում աստղային երկնքում. «Արատտա» է կոչվում ^mGU4.AN.NA («Երկնային ցուլ») աստղ(ատում)ը (Weidner, 1963, էջ 118):

նոսի լեռներից ձգվելով մինչև Էլամ, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսից մինչև Պարսից ծոց...

Տապալելով արադական բռնապետությունը և իրենց գերիշխանությունը տարածելով Առաջավոր Ասիայի մեծ մասի վրա՝ կուտիական տիրակալները ոչ միայն չստեղծեցին մնացած հայ իշխանություն, այլև սկսեցին արմատախիլ անել սեմական բռնապետության օրոք հաստատված ռեժիմի մնացորդներն ու հետևանքները: Պաշտոնից հեռացվեցին մախկինում նշանակված դրածոները, վերականգնվեցին շումերական ավանդական հոգևոր ու աշխարհիկ կարգերը: Վերսկսեցին գործել ավագների խորհուրդն ու ժողովրդական ժողովները, որոնք ընտրում էին իշխանավորին: Գուդեան, ըստ սկզբնաղբյուրների, ընտրվել է 216 հազար ժողովրդի կողմից¹:

Կուտիական ժամանակաշրջանից մեզ հասած միջագետքյան բնագրերը պատմում են հիմնականում մաքրագործումների և կրոնական բնույթի այլ իրադարձությունների մասին, այդ պատճառով հայտնվել է կարծիք, թե դա քրմական ռեակցիայի ժամանակահատված է, ինչը ճիշտ բնորոշում չէ: Իրականում դա շումերական հոգևոր ավանդույթների վերականգնման դարաշրջան էր և պատահական չէ, որ «շումերական վերածնունդը» սկսվեց հենց այդ ժամանակ:

Կուտիական արքաների տիրապետությունը պայմաններ ստեղծեց շումերական վերածննդի համար: Հարկ է նշել, որ Միջագետքում երկար պահպանվեց հիշողությունն արդարությունը վերականգնած արքաների մասին. գերիշխանության ավարտից ավելի քան կես դար անց Լագաշ քաղաքի իշխանները շարունակում էին կրել նաև «կուտիների երկրի կառավարիչ» տիտղոսը²: Ավելացնենք, որ Լագաշը դեռևս Ք.ա. XXV-XXIV դարերում հայտնի էր արդարության ու ազա

¹ Կա կարծիք, որ այս քիվը պետք է կարդալ 36 հազար, որը ևս նշանակալի քիվ էր այն ժամանակներում (ՊԺԲ, էջ 262-263):

² IRSA, էջ 163; Kärki, 1986, էջ 98-99:

Գուդեայի բազմաթիվ արձաններից մեկը

տության համար մղվող պայքարի համար ավանդույթներով¹, և հենց այդ քաղաքն էր դարձել կուտիական իշխանության պատվարը Միջագետքում:

Կուտիական կառավարման վերջում տեղի ունեցավ լուսնի խավարում, որը քրմերի կողմից մեկնվեց որպես նրանց գերիշխանության ավարտի երկնային նախանշան: Ուշագրավ է, որ Ուրուկ քաղաքում Շումերի թագավորությունը վերականգնելու դրոշը պարզաձև Ուրուխեգալի² զորքերի հետ ռազմական մեկ բախումից հետո կուտիները հետ քաշվեցին իրենց լեռները՝ չփորձելով արյան մեջ խեղդել անկախության համար ոտքի կանգնածների շարժումը: Սա պատմության այն հազվադեպ դրվագներից է, երբ ազատագրական առաքելություն կատարողը, գալով իշխանության և ամրապնդելով այն, չի վերածվում բռնակալի:

Կուտիական աշխարհակալության մեկնակետի տեղորոշման ճշգրտումը և Կուտի(ում)ի՝ իբրև Հայաստանի հնագույն անվանումներից մեկի պարզաբանումը հնարավորություն են տալիս լուսաբանելու Հայաստանի հնագույն պատմության մի քանի այլ դրվագներ ևս³:

¹ Մանրամասն տե՛ս Спрыве, 1961 աշխատության էջերում:

² Ուրուխեգալի մասին տե՛ս Kramer, 1963, էջ 325-326, 330-331; Sauren, 1967, էջ 75-79; RIM-SGP, էջ 280-296 և հղված աղբյուրները:

³ Տե՛ս Մովսիսյան, 1997, էջ 24-29: Այս առթիվ մի ուշագրավ դիտարկում էլ կատարել է Մ. Օհանյանը: Նրա կարծիքով՝ կուտիական աշխարհակալության հիշողությունը կարող է պահպանված լինել Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի մասին արաբական գրույցում, ըստ որի հայերը պարտության են մատնել Շամիրամին հաջորդած որդում՝ Արսիսին, ինչից հետո Ատրեստանի՝ քսան թագավորներ «հարկ էին վճարում հայոց թագավորին» (Օհանյան, 2002, էջ 245-246):

5. Ուրի III ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Ուրուխեզալի իշխանությունը կարճ տևեց: Նրա մահից հետո գերիշխանությունն Ուրուկից անցավ Ուր-Նամմուին¹, որն էլ դարձավ Ուրի III հարստության (Ք.ա. 2112-2003 թթ.) հիմնադիրը: Ուր-Նամմուից մեզ է հասել այսօր աշխարհում հայտնի հնագույն օրենսգիրքը²:

Ուրի III հարստության արքաները վերցրեցին արադական տիրակալների «Շումերի և Աքադի արքա» տիտղոսը: Ստեղծվեց հսկա բյուրոկրատական ապարատով պետական համակարգ, որը նպաստեց հինարևելյան տիպի բռնատության վերջնական հաստատմանը: Շուլգիից սկսած՝ հարստության բոլոր արքաները կրում էին «աստված» տիտղոսը: Մեծ ուշադրություն դարձվեց երկրի տնտեսությանը, հատկապես, ոռոգման համակարգին: Չարգացավ գրականությանը:

Արտաքին քաղաքականության մեջ Ուրի III հարստությունը զգալիորեն զիջում էր արադական արքաներին: Նրանց արձանագրություններում բազմիցս հիշատակվում են Տիգրիսի հոսանքով դեպի հյուսիս կատարած արշավանքները, որոնց ընթացքում հիշատակվում են Սիմուրրում, Լուլլուրում, Ուրբիլում, Շաշրում, Խումուրտում, Կիմաշ և Խարշի երկրները³ (տե՛ս ներդիր-քարտեզ 4-ը): Վերջինս, որ նշվածներից ամենահյուսիսայինն է, հիշատակվում է Շուլգի արքայի իշխանության 27-րդ ու 48-րդ տարիների ընթացքում: Այն համադրելի է Աշուրբանապալի արձանագրություններում հիշատակվող Խարսի լեռան և Թիզլաթալաասար Ա-ի հիշատա-

¹ Վերջինս եղել է Ուրուխեզալի վասալներից, ինչի մասին են վկայում Ուրուխեզալի օրոք նրա բողած արձանագրությունը (RISA, էջ 360-361; IRSA, էջ 133; RIM-SGP, էջ 295-296):

² Kramer, 1954, էջ 40-51; Афанасьева, 1960, էջ 61-74; Römer, 1982, էջ 17-23:

³ SAKI, էջ 230-233; Edzard, 1959-1960, էջ 1-2; Кифишин, 1965, էջ 69-72:

կաձ Խարուսա լեռների հետ, որոնք տեղորոշվում են Ուրմիո լճի հարավում, Մամայի թագավորության հարևանությամբ¹։ Տիգրիսի հովտով ավելի հյուսիս Ուրի III հարստության արքաներին չի հաջողվել թափանցել։

Եփրատի հոսանքով դեպի հյուսիս կատարած արշավանքներում Ուրի III հարստության արքաները տիրելով Մարիին՝ կարճ ժամանակով իրենց իշխանությանն են ենթարկել Էբլան և Ուրշուն, շինարարություն են իրականացրել Թել Բրաք հնավայրի տարածքում²։ Վերջինս գտնվում էր Սուրուր-Սուրարտուի հարավային սահմանի մոտ, որը մնաց Ուրի III հարստության արքաների վտանգավոր ախոյանը։ Այդ են վկայում Շուլգիի ժամանակվա հետախուզական փաստաթղթերը, որոնցում Սուրուրը ներկայանում է հզոր ու բարգավաճ։ Նամակներից մեկում հետախույզը Շուլգի արքային հաղորդում է, որ Սուրուր երկրի տիրակալն ուներ «արշավանքի տուն» (ներկայիս եզրաքանությամբ՝ «գլխավոր շտաբ»), որի պատերը զարդարված էին թանկարժեք մետաղներից ու քարերից պատրաստված զինատեսակներով, տիրակալը նստում էր ոսկե գահի վրա՝ ոտքերը դնելով ոսկե աթոռակին։ Օտարերկրյա դեսպանի ընդունելության ժամանակ արքայի աջում և ձախում կանգնում էին նրա կառավարիչները, որոնցից յուրաքանչյուրը պատասխանատու էր նշանակված հինգ հազար ծառայողների³։ Պատասխան նամակում Շուլգի արքան հանձնարարում է Սուրուրի «մեծ մարդկանցից», այսինքն՝ Ավագների ժողովի անդամներից

¹ Ենթադրվում է, որ Խարսի և Խարուսայի հետ պետք է կապել Արգիշտի Ա-ի Խորխորյան տարեգրության մեջ հիշատակվող 'Արսիտա(նի) երկրանունը ('Արսիտա(նի), Խարսի և Խարուսա տեղանունների մասին, համապատասխան հղումներով հանդերձ, տե՛ս ТУ, էջ 40-41, 225)։

² ИДВ, էջ 283։ Ժամանակին տարածված այն պատկերացումը, թե Ուրի III հարստության արքաների տիրապետության տակ են գտնվել Փոքր Ասիայի սեմական առևտրական գաղութների տարածքը (Կապադովկիան և այլ շրջաններ) քննադատության չի դիմանում։

³ Kramer, 1963, էջ 331-332։

«խմանալ նրանց խոսքը»¹, ինչը ցույց է տալիս, որ պետական կառավարման մեջ դեռևս Ք.ա. XXVIII-XXVII դարերից հայտնի արքային կից բարձրագույն խորհրդակցական մարմինը («Ավագների ժողովը») շարունակում էր գոյություն ունենալ մասնազարամյակի վերջում:

Շուլգիից հետո արտաքին քաղաքականության մեջ առավել աչքի ընկած Շու-Սուեն արքայի բնագրերից մեկում նշվում է, որ ավերել է Ջաբշալի երկիրն ու Սու ժողովրդի երկրները², մեկ ուրիշ բնագրում հաղորդում, որ ոսկի և արծաթ է բերել Սու ժողովրդի երկրից (=Սուբուր-Սուբարտուից)³:

Ք.ա. XXI դարում ևս Սուբուր-Սուբարտուն շարունակում է մնալ հզոր տերություն. այդ մասին է վկայում փաստը, որ վերջինիս գորբերը, դաշնակցած էլամականի հետ, մասնակցեցին Ուրի III հարստության իշխանության կործանմանը⁴:

6. ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԽՈՒՌԻԵՐԵՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐԸ

Մինչ այսօր հայտնաբերված խուրիերեն հնագույն արձանագրությունը՝ գրված քաղական սեպագրով (կանգնեցված Ք.ա. XXIII-XXI դարերի միջև) կապվում է Ուրբիշ քաղաքի հետ (Հայոց Միջագետքում), որը գտնվել է Մասիուս-Մասիոն լեռների հարավային լանջերին, ներկայիս թուրք-սի-

¹ Kramer, 1963, էջ 332-333: Որքան մեզ հայտնի է, սա Հայաստանի հետախուզման առաջին դեպքն է՝ վկայված գրավոր աղբյուրներում:

² IRSA, էջ 155; Kärki, 1986, էջ 134-136:

³ Edzard, 1959-1960, էջ 6-8; Kärki, 1986, էջ 106-109: Շու-Սուենի օրոք նրա վասալ, Լագաշի կառավարիչ Իր-Նաննայի տիտղոսաշարում նշվում են մի շարք երկրներ (IRSA, էջ 163; Kärki, 1986, էջ 98-99), ինչը կուտիական ժամանակաշրջանից մնացած հիշողություն է (տե՛ս վերը) և չի կարելի այդ երկրները համարել Շու-Սուենի տիրապետության մաս:

⁴ Այդ մասին են վկայում «Ողբ Ուրի անկման» և «Ողբ Շումերի և Ուրի անկման» («Ողբ Շումերի և Աքադի անկման») անունները ստացած բնագրերը (ANET, էջ 455-463 և 611-619, երկուսն էլ՝ Ս. Ն. Քրամերի քարզմանությամբ):

րիական սահմանի մոտ, Մարդին քաղաքից հարավ (Մոզան հնավայր): Այն վերաբերում է անդրաշխարհի Ներգալ աստծո պաշտամունքին նվիրված տաճարի կառուցմանը և, ինչպես համանման այլ արձանագրությունները, ավարտվում է կառույցը ոչնչացնողներին ուղղված, աստվածներից ակնկալվող անեծքի բանաձևով:

«Թիշարին՝ արքան է Ուրբիշի: Տաճարը Ներգալի (նա) կառուցեց, տաճարն այդ Լուրադագան թող պահպանի: Նա, ով այն իրոք ոչնչացնի, նրան Լուրադագան թող ոչնչացնի, Անը թող չսի աղոթքը նրա, ով այն իրոք կոչնչացնի, նրան թող ^dNIN.NA.GAR^k, Շիմիգե և Թեշուր աստվածները անթիվ-անհամար անգամ նկոպեն»²:

Արձանագրությունը կարևոր վկայագիր է Ք.ա. III հազարամյակի վերջին դարերում Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանների հոգևոր-պաշտամունքային իրավիճակի մասին: Հատկանշական է, որ հենց այս շրջանին (Տիգրիսի ակունքներին) են վերաբերում միջագետքյան դիցաբանական բնագրերի (հատկապես «Նինուրթա աստծո սխրանքներն ու գործերը»³ և «Ինաննան ու Էբիխը»⁴ վիպասքերի) հաղորդումները Կուր անդրաշխարհի և նրա տիրակալ Ասագի (աքադ. Ասակկու) մասին: Միջագետքյան անդրաշխարհի տեղայնացումը լիովին համապատասխանում է հնագույն հայկական համարժեք հավատալիքներին: Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ միջագետքյան անդրաշխարհի տիրակալ Ներգալի անունը փոխարինված է Անգեղով (Թագավորաց Դ, 17,30), ինչը ցույց է տալիս վերջինիս մույնպիսի դերակատարումը հայոց հին դիցաբանում: Իսկ Անգեղի պաշ-

¹ Անունը նախապես ընթերցվում էր Թիշարի, վերջերս վերանայվեց և առավել ընդունելի համարվեց «Թիշաթալ» տարբերակը (Wilhelm, 1998, էջ 120-121):

² Дьяконов, 1967, էջ 443-445; Diakonoff, 1971, էջ 110; Wilhelm, 1982, էջ 15-16; Wilhelm, 1998, էջ 119-120:

³ van Dijk, 1983; Kramer, 1961, էջ 79-82; Крамер, 1965, էջ 206-208; ETCSL, 1.6.2:

⁴ Kramer, 1961, էջ 82-83; ETCSL, 1.3.2:

տամունքի կենտրոնը՝ Անգեղ տուն գավառը գտնվում էր հենց Արևմտյան Տիգրիսի ակունքներում (Աղծնիք նահանգում)¹:

Վերջին տարիների ընթացքում հայտնաբերվեցին արձանագրության երեք կրկնօրինակներ, որոնցից երկուսը ներկայումս պահվում են Լուվրում, մեկը՝ Նյու-Յորքի Մետրոպոլիտան թանգարանում²: Մոզան հնավայրի պեղումներից գտնվել են մաս կնիքներ՝ մեկ այլ արքայի հակիրճ մակագրությամբ. «Թուփքիշ՝ արքա Ուրքիշիշ»³:

* * *

Այսպիսին է Հայաստանի Ք.ա. III հազարամյակի քաղաքական պատմության մասին օտար աղբյուրներից մեր ստացած տեղեկությունների ընդհանուր պատկերը: Մեկ անգամ ևս հիշենք, որ դեռևս կան հայտնաբերված, սակայն չիրատարակված օտարերկրյա բնագրեր, իսկ Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված Ք.ա. IV-II հազարամյակներով թվագրվող գրավոր նյութն ամբողջությամբ մնում է չվերծանված: Այս ուղղությամբ ուսումնասիրությունների շարունակությունը, անշուշտ, կրերի նոր անակնկալներ:

¹ Նշված հարցերի մասին մանրամասն տե՛ս Մովսիսյան, 2004, էջ 37-40:

² Ivanov, 2002, էջ 92 (և ծան. 1-ում հղված գրականությունը):

³ Ivanov, 2002, էջ 92 (և հղված գրականությունը):

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ Զ.Ա. III
ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհի Զ.ա. III հազարամյակի հասարակական-պետական կարգերի ուսումնասիրությունը կարևորվում է հատկապես այն պատճառով, որ այդ ժամանակաշրջանում են սաղմնավորվում հետագա դարերի ու հազարամյակների հայաստանյան պետականության շատ տարրեր:

Սկզբնաղբյուրների համաձայն, Արատտայում իշխանության գլուխ էր կանգնած քրմապետ-արքան, որին, ըստ հավատքի, նշանակել էր «տիեզերքի տիրուհի» համարվող մայր դիցուհին (շումերական Ինաննային համարժեք)¹: Նրա իշխանությունը տարածվել է և՛ աշխարհիկ, և՛ հոգևոր իշխանությունների ոլորտներում. եղած փաստերից դատելով՝ երկրի կառավարման համակարգը եղել է աստվածապետական (կրոնապետական, թեոկրատական)²:

Արքային կից գործել է քարձրագույն խորհրդակցական

¹ Kramer, 1952, էջ 19-21; Канева, 1964, N 4, էջ 210; Cohen, 1973, էջ 123:

² Աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների հարաբերակցությունը հայոց պատմության հետագա դարերում, թեոկրատիայից անցումը աշխարհիկ պետության ունեցել է հետաքրքիր ըմբացք: Նախ տեղի է ունենում քրմապետ-արքայի պաշտոնի բաժանումը արքայի և քրմապետի, ընդ որում, սկզբնական շրջանում արքայական ընտանիքն իր ձեռքում է պահում նաև քրմապետի պաշտոնը (Երվանդ Դ-ի օրոք քրմապետը նրա եղբայր Երվազն էր, Արտաշես Ա-ն քրմապետ դարձրեց իր որդի Մաժանին), ավելի ուշ այդ պաշտոնը տրվում է քրմապետական տոհմին (Վահունիներ), որի իրավասությունները քրիստոնյա Հայաստանում անցնում են Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին: Հետագայում կաթողիկոսական պաշտոնը դարձավ ընտրովի, շատ ավելի ուշ տեղի ունեցավ եկեղեցու և պետության անջատումը...

ժողով՝ Ավագների ժողովը, որի հետ խորհրդակցելով՝ քրմապետ-արքան որոշում էր առավել կարևոր պետական հարցերը (պատերազմ հայտարարել, հաշտություն կնքել և այլն)¹։ Ավագների ժողովը Հայաստանում հիշատակվում է նաև հետագա դարերում՝ հիմք դառնալով Մեծ Հայքի բարձրագույն խորհրդակցական մարմնին՝ «Աշխարհաժողով»-ին²։

Արատտայում հիշատակվում է «կառավարիչ» կոչվող պաշտոնյան³, որը, դատելով փաստերից, եղել է տնտեսական ոլորտի գլխավոր պատասխանատուն և կարող է զուգադրվել հետագա Հայաստանի հազարապետի պաշտոնին⁴։

Բնագրերը տեղեկություն են պահպանել Արատտայի արքունի շտեմարանի և արատացի պաշտոնյաների՝ հարկահավաքների և վերակացուների մասին⁵, որոնք մի կողմից վկայում են երկրի կազմակերպված պետական կառույցի,

¹ Նման մի ժողով է նա հրավիրում վերոհիշյալ արշավանքից առաջ, որում ինչպես երևում է «Էնմերբարը և Էնսուխեշդաննան» բնագրից, նրա ծայքն ունեւր վճռորոշ նշանակություն (Berlin, 1979, էջ 48-51; ETCSL, 1.8.2.4, տող 140-169)։ Գիլգամեշին փառաբանող «Գիլգամեշն ու Ագան» վիպերգում (Kramer, 1949, էջ 1-18; Канева, 1964, N 3, էջ 260-267; ETCSL, 1.8.1.1) Ավագների ժողովից բացի, հիշվում է նաև երկրորդ՝ «քաղաքի տղամարդկանց ժողովը»։ Բնագիրը վերծանող Ս. Ն. Քրամերը կառավարման այս համակարգը կոչում է «առաջին երկպալատ պառլամենտ») : Դժվար է ասել՝ գոյություն ունեցել է Արատտայում նման երկրորդ ժողով, թե ոչ, բայց գերագույն քրմին կից բարձրագույն խորհրդակցական ժողովի՝ Ավագների ժողովի գոյությունը փաստ է։

² «Աշխարհաժողով»-ի մասին մատենագրական տեղեկությունները տե՛ս Մանանդյան, 1981, էջ 249-252։

³ «Էնմերբարը և Էնսուխեշդաննան» բնագրում այդ պաշտոնյան կրում է շումերերեն *sukkal*՝ «կառավարիչ» տիտղոսը (Berlin, 1979, էջ 48-49; ETCSL, 1.8.2.4, տող 150-151), իսկ «Էնմերբարը և Արատտայի տիրակալը» բնագրում՝ «շաքամ», որի իմաստը լիովին պարզ չէ (Kramer, 1952, էջ 32-33; Канева, 1964, N 4, էջ 216; Cohen, 1973, էջ 126; ETCSL, 1.8.2.3, տող 444)։

⁴ «Հազարապետություն» գործակալության մասին մատենագրական տեղեկություններն ի մի բերված տե՛ս Մանանդյան, 1981, էջ 241-244։

⁵ Kramer, 1952, էջ 22-23; Канева, 1964, N 4, էջ 212, 218; Cohen, 1973, էջ 126; ETCSL, 1.8.2.3, տող 280-285, 556։

մյուս կողմից՝ համակարգված տնտեսական կյանքի մասին:

Ք.ա. XXIII դարից սկսած ավելի քան մեկ հազարամյակի ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում հիշատակվում է պետական կառավարման նոր ձև: Դա անկախ իշխանությունների համադաշնությունն է, որի միավորման հիմքում, հնարավոր է, ընկած է եղել հոգևոր-էթնիկական ընդհանրությունը: Նարամ-Սուենի արձանագրություններում հիշատակվում են «Սուբարտուի կառավարիչները և Վերին երկրների տիրակալները»¹: Նարամ-Սուենի դեմ դաշնակցած Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից տարածքների տասնյոթ երկրների մասին է պատմում «Քութայի արքայի լեգենդը» անունով հայտնի վիպասը: Վիպասի համաձայն՝ դաշնակից տասնյոթ երկրների 90 հազարանոց բանակի տիրապետության տակ էին միավորվել Պուրուշասնդայից մինչև Էլամ ընկած տարածքները, ընդ որում, նույնպիսի տարածաշրջան է ուրվագծվում նաև «Նարամ-Սուենն ու իր թշնամիները» բնագրում հիշատակված տասնյոթ երկրների տեղագրական վերլուծության արդյունքում (Հայկական լեռնաշխարհի տարածքներից բնագրում հիշատակվում են Ուման-Մանդան, «Ծովերը»՝ Վանա և Ուրմիո լճերը, Գուտիումը. նշվում է, որ բոլոր զորքերը հավաքվել էին «Սուբարտուի կենտրոնում»)²:

Նարամ-Սուենի իշխանության անկումով նրա՝ «աշխարհի չորս կողմերի արքա» տիտղոսն անցավ կուտիական արքաներին (տե՛ս Գ. գլխում): Ուշագրավ է, որ տեր դառնալով հսկայածավալ մի աշխարհակալության՝ նրանք փոփոխության չենթարկեցին իրենց կարգերը, մասնավորապես, արքայի ընտրության ավանդույթը: «Շումերական արքայացանկում» նշվում է, որ «Գ/Կուտիում երկրում սկզբում ոչ մի արքա հայտնի չէր. նրանք ... իշխում էին 3 (տարբերակ՝ 5) տարով»: Այնուհետև մյուս արքաների իշխանության ժամկետ-

¹ Բնագրում՝ «Սուբարտուի ensi-ները Վերին երկր(ներ)ի en-երը» (RIM-SGP, էջ 90-91, 130-131):

² Այս մասին մարնամասն տե՛ս Գ. գլխում:

ներում ևս որոշակիորեն երևում են ընտրովի կառավարման կրկնվող թվեր¹:

Կուտիական արքաներն անմիջապես իրենք չէին կառավարում գերիշխանության տակ մտնող երկրները: Այդ գործը նրանք հանձնարարում էին տեղացիներից ընտրված կառավարիչներին (հմմտ. Գուդեայի վերոհիշյալ օրինակը), որոնք կանոնավոր կերպով հարկեր ու նվերներ էին ուղարկում լեռնական արքաներին: Հարկերի մեջ մտնում էին հիմնականում երկրագործական ապրանքներ (հացահատիկ, բուսական յուղեր և այլն), իսկ որպես նվեր ուղարկվում էին թանկարժեք քարերից ու մետաղներից պատրաստված գահեր, զենքեր ու զարդեղեն (վերջիններս հասցեագրվում էին հիմնականում արքայական ընտանիքի անդամներին)²:

Ուրի III հարստության ժամանակաշրջանի հետախուզական փաստաթղթերում Սուբիր (Սուբուր-Սուբարտու) երկիրը ներկայանում է հզոր ու բարգավաճ: Նամակներից մեկում Շուլգի արքային հաղորդվում է, որ Սուբիր երկրի տիրակալն ուներ «արշավանքի տուն» (ներկայիս եզրաբանությամբ՝ «զլխավոր շտաբ»), որը զարդարված էր թանկարժեք մետաղներից ու քարերից պատրաստված զինատեսակներով, տիրակալը նստում էր ոսկե գահի վրա՝ ոտքերը դնելով ոսկե աթոռակին: Կային զորակայաններ, որոնք կերակրվում էին արքունիքի կողմից, այսինքն՝ կար մշտական մասնագիտացված բանակ³: Նամակներում տեղեկություններ կան Սուբիրի Ավագների ժողովի մասին⁴, ինչը ցույց է տալիս, որ պետա-

¹ SKL, էջ 116-121; Kramer, 1963, էջ 330; ETCSL, 2.1.1, տող 308-334:

² Тюменев, 1956, էջ 210-211:

³ Kramer, 1963, էջ 331-332; ETCSL, 3.1.01: Որքան մեզ հայտնի է, սա Հայաստանի հետախուզման առաջին դեպքն է՝ վկայված գրավոր աղբյուրներում:

⁴ Kramer, 1963, էջ 332-333; ETCSL, 3.1.01-02: Հետաքրքիր է, որ այդ նամակներում Սուբիրի տիրակալը ներկայանում է որպես «Ժողովի իմաստուն»: Արդյո՞ք սա տիտղոս չէ, որը կարող է ցույց տալ, որ քրմապետարքան նախագահել է Ավագների ժողովում և համարվել նրա առաջին դեմքը («իմաստունը»)...

կան կառավարման մեջ դեռևս Ք.ա. XXVIII-XXVII դարերից հայտնի արքային կից բարձրագույն խորհրդակցական մարմինը շարունակում էր գոյություն ունենալ նաև հազարամյակի վերջում:

Այսպիսով՝ տեսնում ենք, որ Հայաստանում Ք.ա. III հազարամյակում առկա է պետական կառավարման աստվածապետական (կրոնապետական, քեռիրատական) մոդելը, որի գլուխ կանգնած է քրմապետ-արքան, նրան կից գործում է Ավագների ժողովը, երկրում կան տնտեսական և ռազմական բնույթի հաստատություններ՝ իրենց պաշտոնությամբ: Ք.ա. XXIII դարից սկսած փաստվում է անկախ իշխանությունների համադաշնության համակարգը, որը տեսնում ենք նաև Ք.ա. II հազարամյակում՝ «Նաիրյան երկրների» դաշինքի տեսքով:

Հին Արևելքի գրավոր աղբյուրներում ուշագրավ տեղեկություններ կան նաև Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. III հազարամյակի տնտեսական իրավիճակի մասին:

Բնագրերը տեղեկացնում են Արատտայում ոսկու, արծաթի, բրոնզի, կապարի, լաջվարդի ու սարդիոնի մշակման մասին¹: Կարևոր է նաև, որ Արատտայում գործ է ածվել չափ ու կշռի միավոր՝ «մինա» (տե՛ս Գ. Գլխում):

Բացի մետաղներից ու քանկարժեք քարերից, Հայկական լեռնաշխարհից հարավ էր տարվում նաև շինարարական հումք՝ «լեռնային քարեր»: Ըստ «Էնմերքարը և Արատտայի տիրակալը» բնագրի, Ուրուկի նշանավոր Էաննա տաճարը կառուցվել է Արատտայից տարված քարով²:

¹ Kramer, 1952, էջ 6-7, 8-9, 12-15, 42-43; Канева, 1964, N 4, էջ 205-206, 208, 219; Cohen, 1973, էջ 112, 113, 118, 140; ETCSL, 1.8.2.3, տող 17-18, 38-42, 124-126, 620-621:

² Kramer, 1952, էջ 8-9; Канева, 1964, N 4, էջ 205; Cohen, 1973, էջ 113; ETCSL, 1.8.2.3, տող 31-32: Հայկական լեռնաշխարհից Եփրատով Սիջագետք հսկայական քարաքեկորի տեղափոխման մասին Դիողդոս Սիկիլիացու պահպանված տեղեկության մասին տե՛ս վերը:

Արատտայում հիշվող արքունիքի, գերագույն քրմի «լուսե կացարանի», շտեմարանի, տաճարների, ինչպես նաև Շումերում տաճարներ կառուցած արատտացի ճարտարապետ-շինարարների մասին տեղեկություններից¹ պետք է ենթադրել Արատտայում տաճարաշինության և ճարտարապետության այլ ճյուղերի զարգացման բարձր մակարդակ:

Արատտայում արիեստների բարձր զարգացման մասին կարող է վկայել հիմնիջագետքյան աղբյուրներում աստվածային համարվող «արատտական» կոչվող գահի հիշատակությունը²: Դա կարող էր պայմանավորվել նաև հին միջագետքյան հոգևոր ընկալումներում Արատտայի՝ «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր» համարվելով³:

Արատտան լեռնային երկիր էր, որի տնտեսության մեջ առաջնակարգ դեր է խաղացել անասնապահությունը, կարևոր դեր է խաղացել նաև երկրագործությունը. հիշատակվում է ցորենի ու սիսեռի մշակություն⁴: Երկրագործական մթերքների պակասը լրացնելու համար արատտացիները հացահատիկ են ներմուծել հարթավայրային Շումերից՝ փոխարենն այնտեղ արտահանելով մետաղներ ու թանկարժեք քարեր⁵: Նրանք մետաղները փոխանակում էին նաև «ծառերի պտուղների», գինու հետ⁶:

¹ Kramer, 1952, էջ 14-15, 28-29; Канева, 1964, N 4, էջ 208, 214; Cohen, 1973, էջ 118; ETCSL, 1.8.2.3, տող 130-133, 374-377:

² AD, հատոր A, մաս II, 1968, էջ 238-239:

³ Շումերերեն՝ KUR-ME-SIKIL-LA. այն բարգմանվել է տարբեր կերպ (տե՛ս օրինակ Kramer, 1952, էջ 21; Канева, 1964, էջ 208, 210; Cohen, 1973, էջ 123; Berlin, 1979, էջ 57 և այլն): Քանի որ «մե» էին կոչվում աստվածային սրբազան օրենքները, մենք նախընտրում ենք «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր» բարգմանությունը:

⁴ Kramer, 1952, էջ 40-41; Канева, 1964, N 4, էջ 218; Cohen, 1973, էջ 139; ETCSL, 1.8.2.3, տող 551-552:

⁵ Kramer, 1952, էջ 26-27, 44-45; Канева, 1964, N 4, էջ 213, 219-220; Cohen, 1973, էջ 128-129, 142-143; ETCSL, 1.8.2.3, տող 329-335, 619-626:

⁶ Kramer, 1952, էջ 44-45; Канева, 1964, N 4, էջ 219-220; Cohen, 1973, էջ 142-143; ETCSL, 1.8.2.3, տող 551-552:

Տնտեսության մեջ կարևոր դեր են խաղացել կենդանիները, որոնք օգտագործվել են որպես քաշող ուժ և փոխադրամիջոց: Շումերական բնագրի համաձայն՝ շումերները խաղաղ, նաև ռազմական արշավանքների ժամանակ որպես փոխադրամիջոց օգտագործել են էշեր. հեծյալներին նրանք կոչում են «էշերի կողերը սեղմողներ (խթողներ)»¹: Ք.ա. XXVIII-XXVII դարերում շումերները ձի չեն օգտագործել: Ի տարբերություն Շումերի, ապրանքների փոխադրումն Արատտայում իրականացնում էին ձիերի միջոցով²: Պետք է ենթադրել, որ ձիերն օգտագործվել են նաև ռազմական գործում: Նշենք, որ սա ձիերի առաջին հիշատակությունն է գրավոր աղբյուրներում:

Հայկական լեռնաշխարհի տնտեսական իրավիճակի լուսաբանմանը նպաստում են կարևոր նշանակություն ունեցող մի շարք տնտեսական բնույթի վավերագրեր, որոնք վերաբերում են Միջագետքում բնակություն հաստատած հայաստանցիներին (տե՛ս հաջորդ գլխում), կուտիական արքաներին տրվող հարկերին³, հայաստանյան մետաղագործությանը⁴, առևտրականներին⁵ և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. III հազարամյակի տնտեսության ուսումնասիրությանը մեծ նպաստ կարող են բերել Էրլայի բնագրերը, որոնք, ինչպես նշվել է, դեռևս պատշաճ ուշադրության չեն արժանացել հայագետների կողմից:

¹ Kramer, 1952, էջ 27; Канева, 1964, N 3, էջ 264; Канева, 1964, N 4, էջ 213; Cohen, 1973, էջ 128; ETCSL, 1.8.1.1, տող 27; ETCSL, 1.8.2.3, տող 331-335:

² Kramer, 1952, էջ 14-15; Канева, 1964, N 4, էջ 208; Cohen, 1973, էջ 118; ETCSL, 1.8.2.3, տող 127: Շումերերեն «ձի» (ANŠU-KUR-RA) բառացի նշանակում է «լեռնային էշ»:

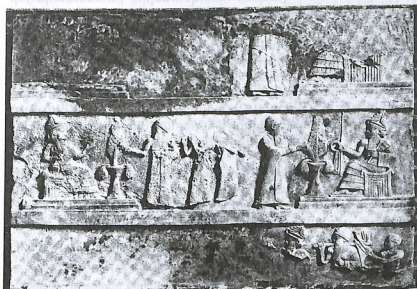
³ Шилейко, 1915, էջ XXXII; Тюменев, 1956, էջ 210-211 (նաև հղվող գրականությունը):

⁴ Շումերական դյուցազնավեպից և Գուդեայի արձանագրություններից քաջի Հայաստանից Միջագետք մետաղներ (և թանկարժեք քարեր) տանելու մասին վկայում են Ուրի III հարստության արքա Շու-Սուննի բնագրերը (տե՛ս Kärki, 1986, էջ 106-109, 131-132):

⁵ Օրինակ՝ Նարամ-Սուննի բնագրերից մեկը, որը հիշատակում է Սուրարտուի առևտրականներին (RIM-SGP, էջ 88-90):

Դիցաբանական եսկի քանդակ և/գոտիական դարաշրջանի Միջագետքից

Ուրի III հարստության հիմնադիր Ուր-Նամտի պատկերաքանդակը

Գլուխ Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՈՂ

Հայաստանի՝ քաղաքակրթության բնօրրան լինելու մասին գրվել են և դեռ կգրվեն բազմաթիվ հատորներ: Մեր նյութում մնան տեղեկությունների առկայության տեսակետից կարևորվում է այն, որ դրանք հանդիպում են ինչպես դիցաբանական, այնպես էլ զուտ պատմական բովանդակությամբ բնագրերում:

Հին միջագետքյան դիցաբանությունը Հայկական լեռնաշխարհի հետ է կապում աստվածներից իմաստնագույնի՝ արարչագործ, իմաստության, համաշխարհային օվկիանոսի ու ստորերկրյա ջրերի աստված Հայա-Էնկլիի պաշտամունքը: Միջագետքյան հավատալիքների համաձայն՝ նրա գլխավոր կացարանում էին բնակվում յոթ իմաստունները, որոնց Հայա-Էնկին ուղարկեց քաղաքակրթություն տարածելու մարդկանց մեջ: Նրանցից հատկապես հայտնի է Օաննեսի պատմությունը (շնորհիվ Բերոսոսի գրառման), որը մինչ այդ կենդանիների մման ապրող Բաբելոնի ժողովրդին սովորեցրեց գիր, գիտություններ, շինարվեստ, երկրագործություն և այլն¹:

Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգևոր պատկերացումներում աստվածաբնակ ու սրբազան համարվող Հարալի երկիրը, որ պատմական տարածք է Հայկական լեռնաշխարհում, հանդես է գալիս իբրև քաղաքակրթության բնօրրան²:

¹ MM, էջ 182-183; Schnabel, 1923, էջ 253-256; Афанасьева, 1992 (b), էջ 234:

² Մովսիսյան, 2004, էջ 22-27 (հղված աղբյուրներով հանդերձ): Հարալիի հետ են կապվում մեր նախնիների դիցաբանության «հարալեզ»

Միջագետքյան հնագույն բնագրերի ու Աստվածաշնչի գաղափարասյուծետային առնչակցությունն ակնհայտ է նաև նախասկզբնական իմաստության քեմատիկայում: Բարու և չարի իմացության ծառն, ըստ Ծննդոց գրքի, գտնվել է Եդեմում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, ուր և առաջին մարդիկ հասու են դարձել իմաստությանը (Ծննդոց, 3, 1-7): Այդ առումով առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի շումերական բնագրերից մեկի հաղորդումը, որի համաձայն՝ «Իմաստությունն ու արվեստը ցած բերվեց Արատտայից»¹:

Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների մասին միջագետքյան գոտի պատմական տեղեկությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի. առաջինը վերաբերում է բուն Հայկական լեռնաշխարհին, երկրորդը՝ Միջագետքում բնակություն հաստատած մեր նախնիներին: Առաջին խմբի տեղեկությունների շարքում կարելի է նշել շումերական դյուցազնավեպի հաղորդումները Արատտայում զարգացած մետաղագործության և այնտեղից մետաղների արտահանման մասին նշումները, որոնց մասին խոսվեց նախորդ գլխում: Նույն աղբյուրը հաղորդում է շատ ուշագրավ մի տեղեկություն ևս. արատտացի վարպետները Շումերում կառուցել են ճարտարապետական կառույցներ, որոնցից էր Ուրուկի հռչակավոր Էաննայի տաճարը (որի անունով երբեմն կոչվել է Ուրուկ քաղաքը)²:

Արատտայում, ըստ շումերական բնագրերի, գործածվել է սեփական գրային համակարգ: Այդ հաղորդումը լիովին համապատասխանում է հայաստանյան նյութին. Հայկական լեռնաշխարհում գրի ծագման և զարգացման ընթացքի ու-

(«յարալեզ») կամ «արալեզ» կոչվող էակները, որոնք օժտված էին մարտադաշտում զոհված հերոսներին հարություն տալու շնորհով (արալեզների մասին մանրամասն տե՛ս Մատիկեան, 1930, էջ 107-170; Ղափանցյան, 1944, էջ 28-34):

¹ Berlin, 1983, էջ 22 (հղվում է Alster B., Studies in Sumerian Proverbs, Mesopotamia, "Studies in Assyriology", 3, Copenhagen, 1975, էջ 128, ծմբ. 32):

² Kramer, 1952, էջ 8-9, 14-15, 28-29; Канева, 1964, N 4, էջ 205, 208, 214; Cohen, 1973, էջ 113, 118; ETCSL, 1.8.2.3, տող 31-32, 130-133, 374-377:

սումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Բ.ա. V-IV հազարամյակներում վաղ պատկերագրության զարգացումով ստեղծվում է գաղափարագրությունը, որի կատարելագործման շնորհիվ էլ առաջ է գալիս Հայաստանի գծային գիրը (վերջինս կիրառվում է Բ.ա. III հազարամյակի կեսերից մինչև Բ.ա. I-ի սկիզբը)¹:

Երկրորդ խմբի առավել վաղ շրջանի բնագրերը (Բ.ա. XXVI-XXV դդ.) սուրբաբեցիներին (Սուբուր = Արատտա = Արմանի = Հայաստան) հիշատակում են որպես դպիրներ, դարապետեր, հացթուխներ, հացթուխապետեր, դարբիններ, իսկ քիչ ավելի ուշ շրջանի բնագրերը՝ դարբիններ և այգեգործներ: Երբ այս տեղեկություններին ավելացնում ենք շումերական դյուցազնավեպի հաղորդումները Հայաստանից Միջագետք գնացած ճարտարապետների և առաքված մետաղների մասին, ստանում ենք հետաքրքիր պատկեր: Հայաստանից Միջագետք գնացած մեր նախնիները եղել են քաղաքակրթական առնվազն հինգ ոլորտների կրողներ ու տարածողներ՝

ա) դպրության (ընդ որում, դարապետերի առկայությունը թույլ է տալիս հեռուն գնացող եզրակացություններ անել),

բ) մետաղամշակության,

գ) ճարտարապետության,

դ) հացի մշակության (ինչը շատ լավ համադրելի է բազմաթիվ ուսումնասիրություններում շեշտված Հայաստանի՝ վայրի հացաբույսերի և հացամշակման հայրենիքը լինելու փաստի հետ),

ե) այգեգործության (որը ենթադրում է այլ ոլորտներ ևս, օրինակ, գինեգործություն):

Ի մի բերելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ ոչ միայն միջագետքյան դիցաբանական բնագրերն են վկայում Հայկական լեռնաշխարհի՝ քաղաքակրթության բնօրրան լինելու մասին, այլև Բ.ա. III հազարամյակի պատմական իրադարձություններին վերաբերող բազմաթիվ արձանագրությունները...

¹ Մովսիսյան, 2003 (b), էջ 23-46:

1930-ական թվականներին գրված «Հայատանի պատմություն» աշխատության էջերում Ն. Ադոնցը, քննելով այն ժամանակ հայտնի մի քանի արձանագրությունների տվյալները, գրում էր. «Փաստորեն մենք կատարյալ մթության մեջ ենք Հայաստանի՝ շումերա-աքադական դարաշրջանի անվան ու ճակատագրի կապակցությամբ»¹:

Բարեբախտաբար, դրան հաջորդող տասնամյակներում հայտնի դարձան հարյուրից ավելի արձանագրություններ, հերքվեց հայերի եկվորության տեսությունը, և Հայաստանի Զ.ա. III հազարամյակի պատմությունն այսօր պատկերանում է միանգամայն այլ կերպ: Դա պետականության, բարձր զարգացած մշակույթի և անգամ դեպի օտար երկրներ քաղաքակրթական արժեքների տարածման փառահեղ մի դարաշրջան էր, որը մեզանում դեռևս չի արժանացել պատշաճ գնահատման:

Ներկայացված աշխատանքն այդ բացը հաղթահարելու ուղղությամբ արված մի քայլ է, փորձ՝ ըստ գրավոր աղբյուրների դարաշրջանի պատկերի վերականգնման և գնահատման: Այդ նպատակով աշխատանքին, որպես հավելված, կցում ենք Զ.ա. III հազարամյակի Հայաստանի պատմությունը լուսաբանող քառասուն սկզբնաղբյուրներ, որոնց մեծագույն մասը, ինչպես նշել ենք առաջաբանում, հայերեն ներկայացվում է առաջին անգամ:

Ավարտելով աշխատանքը՝ նշենք, որ մեր պատմության փառահեղ այս դարաշրջանի լիակատար վերհանման ու արժեվորման համար առաջիկայում դեռ ունենք բազմաթիվ խնդիրներ: Դրանք են՝ բոլոր արձանագրությունների հայերեն թարգմանությունը բնագրից, դարաշրջանի վերլուծությունը հնագիտության, աստղագիտության, արվեստագիտության և այլ գիտաճյուղերի դիտանկյունից:

¹ Ադոնց, 1972, էջ 27:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

N 1. ՇՈՒՄԵՐԱԿԱՆ ԱՐՔԱՅԱՑԱՆԿ

«Շումերական արքայացանկը» ստեղծվել է Ուրի 3-րդ հարստության ժամանակաշրջանում (Ք.ա. 2112-2003 թթ.), ընդգրկում է շումերական գահակալների անունները, գահակալման ժամկետները, նշանավոր գործերն ու այլ տեղեկություններ: Հետագայում նախնական բնագիրը լրացվել ու շարունակվել է. մեզ է հասել մի քանի խմբագրումներով (տե՛ս RISA, էջ 340-355; Kramer, 1963, էջ 328-331; ANET, էջ 265-266 և այլն): Արքայացանկի հանգամանակի ուսումնասիրությունը կատարել է Թ. Ջակոբսենը (SKL): Մինչ այժմ հայտնի տարբերակներից կազմված համահավաք բնագիրը տե՛ս ETCSL, 2.1.1 (աղբյուրների և գրականության մանրամասն հղումներով):

1-39) Երբ թագավորությունն իջեցվեց երկնքից, (նախ) Է-րիդուում էր թագավորությունը: Էրիդուում Ալուլիմը (դարձավ) թագավոր և իշխեց 28 800 տարի: Ալալ-գարը իշխեց 36 000 տարի: Երկու արքաներ իշխեցին 64 800 տարի: Էրիդուն ընկավ, (և) թագավորությունը փոխադրվեց Բադ-տիբիրա: Բադ-տիբիրայում Էնմենլուանան իշխեց 43 200 տարի: Էնմենգալաննան իշխեց 28 800 տարի: Դումուզին՝ հովիվը, իշխեց 36 000 տարի: Երեք արքաներ իշխեցին 108 000 տարի: Բադ-տիբիրան ընկավ, (և) թագավորությունը փոխադրվեց Լարաք: Լարաքում Էնսիփազիաննան իշխեց 28 800 տարի: Մեկ արքան իշխեց 28 800 տարի: Լարաքն ընկավ, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Սիպպար: Սիպպարում Էնմեդուրաննան դարձավ թագավոր (և) իշխեց 21 000 տարի: Մեկ արքան իշխեց 21 000 տարի: Սիպպարն ընկավ, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Շուրուպպակ: Շուրուպպակում Ուրարտուտան դարձավ թագավոր (և) իշխեց 18 600

տարի: Մեկ արքան իշխեց 18 600 տարի: Հինգ քաղաքներում ութ արքաներ իշխեցին 241 200 տարի:

40-94) Այնժամ ջրհեղեղը տարածվեց (երկրի վրա): Երբ ջրհեղեղը տարածվեց (երկրի) վրա և թագավորությունը իջեցվեց երկնքից (երկրորդ անգամ), (նախ) Քիշում էր թագավորությունը: Քիշում Գա[...]ուրը դարձավ թագավոր (և) իշխեց 1200 տարի: Գուլլա-Նիդարա-աննապադը¹ իշխեց 960 տարի²: Փալաքինաթինը թագավորեց 900 տարի: Նանգիշլիշման իշխեց 670 (?) տարի: Բախսինան³ իշխեց 420 տարի ..., 3 ամիս և 3 ու կես օր: Բաբունը ... իշխեց 300 տարի⁴: Բ/Փուանունը իշխեց 840 տարի⁵: Զալիբունը իշխեց 960 տարի⁶: Գ/Զալունունը իշխեց 840 տարի⁷: Զուկակիփը իշխեց 900 տարի⁸: Աթաբը⁹ իշխեց 600 տարի: Մաշդան¹⁰ որդին Աթաբի, իշխեց 840 տարի¹¹: Արվիունը՝ Մաշդայի որդին, իշխեց 720 տարի: Էթանան¹² հովիվը, նա, ով բարձրացավ (համբարձվեց) երկինք, ով միավորեց բոլոր (օտար) երկրները, դարձավ թագավոր (և) իշխեց 1560 տարի¹³: Բալիխը՝ որդին Էթանայի, իշխեց 400 տարի¹⁴: Էմեննուննան իշխեց 660 տարի¹⁵: Մելա/եմ-Քիշը՝ որդին Էմեննուննայի, իշխեց 900 տարի: 1560 էին Էմեննուննայի դինաստիայի տա-

¹ Առաջարկվել է անունն ընթերցել նաև «Կուլլասսինա-Բել»:

² Տարբերակ՝ «900 տարի»:

³ Առաջարկվել է անունն ընթերցել նաև «Էն-տարախ-անա»:

⁴ Որոշ տարբերակներում բացակայում է Բաբունի մասին հաղորդումը:

⁵ Տարբերակ՝ «240 տարի»:

⁶ Տարբերակ՝ «900 տարի»:

⁷ Տարբերակ՝ «900 տարի»:

⁸ Տարբերակ՝ «600 տարի»:

⁹ Տարբերակ՝ «900 տարի»:

¹⁰ Որոշ տարբերակներում «Աթաբի» փոխարեն առկա է «Աբա» անունը:

¹¹ Տարբերակներ՝ «1500 կամ 635 տարի»:

¹² Տարբերակ՝ «410 տարի»:

¹³ Տարբերակ՝ «621 տարի»:

րինները»¹: Բարսալունունան՝ Էմմենուննայի որդին, իշխեց 1200 տարի: Չամուզը՝ որդին Բարսալունունայի, իշխեց 140 տարի: Թիզբարը՝ Չամուզի որդին, իշխեց 305 տարի²: Իլքուն իշխեց 900 տարի: Իթասադումն իշխեց 1200 տարի: Էմմեբարագեսին³, որ ջախջախեց Էլամ երկրի զինվորներին, դարձավ թագավոր (և) իշխեց 900 տարի: Ազգան՝ Էմմեբարագեսիի որդին, իշխեց 625 տարի: 1525 էին Էմմեբարագեսիի դինաստիայի տարիները⁴: (Ընդամենը) քսաներեք արքաներ իշխեցին 24 510 տարի, երեք ամիս, երեք ու կես օր: Քիշը պարտվեց, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Էաննա⁵:

95-133) Էաննայում Մեսքինգաշերը⁶՝ որդին (արևի աստված) Ուրուի, դարձավ քուրմ և արքա, (և) իշխեց 324 տարի⁷: Մեսքինգաշերը մտավ ծով (և) բարձրացավ⁸ լեռները: Էմմերբարը՝ որդին Մեսքինգաշերի, Ուրուի արքան, որը կառուցեց Ուրուկը⁹, դարձավ արքա (և) իշխեց 420 տարի¹⁰: 745 էին Մեսքինգաշերի դինաստիայի տարիները¹¹: Լուգալբանդան՝ հովիվը, իշխեց 1200 տարի, Դունուզին՝ ձկնորսը, ո-

¹ Որոշ տարբերակներ չունեն այս նախադասությունը:

² Տարբերակ՝ «1620+?» տարի:

³ Առաջարկվել է անունն ընթերցել նաև «Էմմենբարագեսի»:

⁴ Որոշ տարբերակներ չունեն այս նախադասությունը:

⁵ Ուրուի գլխավոր տաճարի անունն է, որով երբեմն (այս դեպքում ևս) կոչվում է ամբողջ քաղաքը:

⁶ Առաջարկվել է անունն ընթերցել նաև «Մեսքիագգաշեր»:

⁷ Տարբերակ՝ «325 տարի»:

⁸ Ա. Լ. Օպպենհայմն այս հատվածը թարգմանում է՝ «և գնաց (կրկին) դեպի (Արևածագի) Լեռները» (ANET, էջ 266):

⁹ Տարբերակ՝ «ում օրոք կառուցվեց Ուրուկը»:

¹⁰ Տարբերակ՝ «900 + ? տարի»:

¹¹ Որոշ տարբերակներ չունեն այս նախադասությունը: Մի տարբերակում առկա է «...», նա իշխեց 5 + ? տարի» հավելումը:

րի քաղաքն էր Հայան (Սուրուրը)¹, թագավորեց 100 տարի²: Նա միայնակ հաղթեց Էմմեթարագեսիին³: Գիլգամեշը, որի հայրը lillu⁴ էր, քուրմը Կուլլաբայի, իշխեց 126 տարի: Ուրնունգալը՝ որդին Գիլգամեշի, իշխեց 30 տարի: Ուդուքալաման՝ Ուրնունգալի որդին⁵, իշխեց 15 տարի: Լաբաշերը իշխեց 9 տարի: Էմնունդարաննան իշխեց 8 տարի: Մեշխեն՝ դարբինը, իշխեց 36 տարի: Մելա/եմաննան իշխեց 6 տարի⁶: Լուգալքիդուր⁷ իշխեց 36 տարի⁸: (Ընդամենը) տասներկու արքաներ իշխեցին 2310 տարի⁹: Ուրուկը պարտվեց, (և) թագավորությունը փոխադրվեց Ուր:

134-147) Ուրում Մեսաննեփադդան դարձավ թագավոր (և) իշխեց 80 տարի: Մեսփագնա/ուննան՝ որդին Մեսաննեփադդայի, դարձավ թագավոր (և) իշխեց 36 տարի¹⁰: Էլուլուն իշխեց 25 տարի: Բալուլուն իշխեց 36 տարի: (Ընդամենը) չորս արքաներ իշխեցին 177 տարի: Ուրը պարտվեց և թագավորությունը փոխադրվեց Ավան:

148-159) Ավանում ... դարձավ թագավոր (և) իշխեց ... տարի: ... իշխեց ... տարի: ... իշխեց 36 տարի: (Ընդամենը) երեք արքաներ իշխեցին 356 տարի: Ավանը

¹ Բնագրում՝ ՀԱ.Ա^{KI}: Մասնագիտական գրականության մեջ առաջարկվել են տեղանվան հնչյունագիր ընթերցման Subari, Ha, Kua(ra/i) տարբերակները: Այդ ամենի քննարկումը և ՀԱ.Ա-Subur նույնության հանգամանաի հիմնավորումը տե՛ս Gelb, 1944, էջ 94-98:

² Տարբերակ՝ «110 տարի»:

³ Որոշ տարբերակներ չունեն այս մախադասությունը:

⁴ Առաջարկվել են այս բառի «դև», «թափառական», «խելագար» և այլ թարգմանություններ, սակայն բոլորն էլ՝ հարցականի նշանով:

⁵ Տարբերակ՝ «Ուր-լուգալի որդին»:

⁶ Տարբերակ՝ «900 տարի»:

⁷ Առաջարկվել է անունն ընթերցել մահ «Լուգալքիթուն»:

⁸ Տարբերակ՝ «420 տարի»:

⁹ Տարբերակ՝ «3588 տարի»:

¹⁰ Տարբերակ՝ «30 տարի»:

- պարտվեց, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Քիշ:
- 160-178) Քիշում Սիսուդան՝ թաղիքագործը, դարձավ թագավոր (և) իշխեց 201 + ? տարի: Դադասիգը իշխեց 81 տարի: Մամագալը՝ նավավարը, իշխեց 360 տարի¹: Քալբունը՝ որդին Մամագալի, իշխեց 195 տարի²: Թուգեն իշխեց 360 տարի: Մեննունան՝ Թուգեի որդին, իշխեց 180 տարի: Լուգալման իշխեց 360 տարի³: Իբբի-Էան իշխեց 290 տարի: (Ընդամենը) ութ արքաներ իշխեցին 3 195 տարի: Քիշը պարտվեց, (և) թագավորությունը փոխադրվեց Խամազի:
- 179-185) Խամազիում Խադ/թանիշը դարձավ թագավոր (և) իշխեց 360 տարի: Մեկ արքան իշխեց 360 տարի: Խամազին պարտվեց, (և) թագավորությունը փոխադրվեց Ուրուկ:
- 186-192) Ուրուկում Էնշականշանան դարձավ թագավոր (և) իշխեց 60 տարի: Լուգալտրեն⁴ իշխեց 120 տարի: Արգանդեան իշխեց 7 տարի: (Ընդամենը) երեք արքաներ իշխեցին 187 տարի: Ուրուկը պարտվեց, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Ուր:
- 193-204) Ուրում Նանին դարձավ թագավոր (և) իշխեց 120 + ? տարի⁵: Մեսքիագնանան՝ որդին Նանիի, իշխեց 48 տարի: ...՝ որդին ...-ի, իշխեց 2 տարի: (Ընդամենը) երեք արքաներ իշխեցին 582 տարի⁶: Ուրը պարտվեց, (և) նրա թագավորությունը տեղափոխվեց Ադաբ:

¹ Տարբերակ՝ «420 տարի»:

² Տարբերակ՝ «132 տարի»:

³ Տարբերակ՝ «420 տարի»:

⁴ Որոշ տարբերակներում «Լուգալտրեի» փոխարեն առկա է «Լուգալթի-նիշեդուտու» (?) անունը:

⁵ Տարբերակ՝ «54 + ? տարի»:

⁶ Տարբերակ՝ «578 տարի»: Այլ տարբերակի համաձայն՝ «երկու արքաներ իշխեցին 120 + ? տարի »:

205-210) Աղաքում Լուգալաննեմունդուն դարձավ թագավոր (և) իշխեց 90 տարի: Մեկ արքան իշխեց 90 տարի: Աղաքը պարտվեց, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Մարի:

211-223) Մարիում Անբուն(?)¹ դարձավ թագավոր (և) իշխեց 30 տարի²: Անբան(?)՝ Անբուի(?) որդին, իշխեց 17 տարի³: Բազին՝ կաշեգործը, իշխեց 30 տարի: Ջիզին՝ թաղիքագործը, իշխեց 20 տարի: Լիմերը՝ gudu քուրմը, իշխեց 30 տարի: Շարրումիթերն իշխեց 9 տարի⁴: (Ընդամենը) վեց արքաներ իշխեցին 136 տարի⁵: Մարին պարտվեց⁶, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Քիշ:

224-231) Քիշում՝ Քուզ-Բաուն⁷՝ պանդուկի տիրուհին, նա, որ ամրացրեց Քիշի հիմքերը, Քուզ-Բաուն՝ պանդուկի տիրուհին, դարձավ թագավոր (և) իշխեց 100 տարի: Մեկ արքան իշխեց 100 տարի: Քիշը պարտվեց⁸, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Աքշաք:

232-243) Աքշաքում Ունգին դարձավ թագավոր (և) իշխեց 30 տարի: Ունդալուլուն իշխեց 6 տարի⁹: Ուրուրը իշխեց 6 տարի: Պուզուր-Նիրախը իշխեց 20 տարի: Իշու-Իլլ իշխեց 24 տարի: Շու-Սինը՝ որդին Իշու-Իլի, իշխեց 7 տարի¹⁰: (Ընդամենը) վեց արքաներ

¹ Առաջարկվել է անունն ընթերցել նաև «Իշու»:

² Տարբերակ՝ «90 տարի»:

³ Տարբերակ՝ «7 տարի»:

⁴ Տարբերակ՝ «7 տարի»:

⁵ Տարբերակ՝ «184 տարի»:

⁶ Տարբերակ՝ «ավերվեց»:

⁷ Առաջարկվել է անունն ընթերցել նաև «Քու-Բաու»:

⁸ Տարբերակ՝ «ավերվեց»:

⁹ Տարբերակ՝ «12 տարի»:

¹⁰ Տարբերակ՝ «24 տարի»:

իշխեցին 99 տարի¹: Աքշաքը պարտվեց, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Քիշ:

244-258) Քիշում Պուգուր-Սուենը՝ Քուգ-Քաուի որդին², դարձավ թագավոր (և) իշխեց 25 տարի: Ուր-Ջաբաբան՝ Պուգուր-Սուենի որդին, իշխեց 400 տարի³: 131 էին տարիները Քուգ-Քաուի դինաստիայի⁴: Սիմուդարբան⁵ իշխեց 30 տարի: Ուսիվաթարը՝ որդին Սիմուդարբայի, իշխեց 7 տարի: Իշտար-Սուբին իշխեց 11 տարի⁶: Իշմե-Շամաշն իշխեց 11 տարի: Շու-Իվիշուն իշխեղ 15 տարի⁷: Նաննիան՝ ոսկերիչը⁸, իշխեց 7 տարի: (Ընդամենը) յոթ արքաներ իշխեցին 491 տարի⁹: Քիշը պարտվեց¹⁰, (և) թագավորությունը փոխադրվեց Ուրուկ¹¹:

259-265) Ուրուկում Լուգալզագեսին դարձավ թագավոր (և) իշխեց 25 տարի¹²: Սեկ արքան իշխեց 25 տարի¹³: Ուրուկը պարտվեց¹⁴, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Աքադե:

¹ Տարբերակ՝ «116 տարի»: Այլ տարբերակի համաձայն՝ «հինգ արքաներ իշխեցին 87 տարի »:

² Սի շաքը տարբերակներում Քիշի III և IV դինաստիաները (224-231 և 244-258 տողեր) ներկայացված են որպես մեկ միասնական:

³ Տարբերակներ՝ «6 տարի», «4 + ? տարի»:

⁴ Բազմաթիվ տարբերակներ չունեն այս մախադասությունը:

⁵ Առաջարկվել է անունն ընթերցել մահ «Ջիմուդար», «Ջիգույակե»:

⁶ Տարբերակ՝ «17 տարի»:

⁷ Բազմաթիվ տարբերակներ չունեն այս մախադասությունը:

⁸ Առաջարկվել է թարգմանել մահ՝ «քարագործը»:

⁹ Տարբերակ՝ «485 տարի»: Սի տարբերակի համաձայն՝ «ութ արքաներ իշխեցին 586 տարի»:

¹⁰ Տարբերակ՝ «Քիշի թագավորությունը ոչնչացավ»:

¹¹ Որոշ տարբերակներում՝ «թագավորությունը երրորդ անգամ վերադարձավ Ուրուկ»:

¹² Տարբերակ՝ «34 տարի»:

¹³ Տարբերակ՝ «34 տարի»:

¹⁴ Տարբերակ՝ «Ուրուկի թագավորությունը ոչնչացավ»:

266-296) Աքաղեում Սարգոնը որի հայրն այգեպան էր, Ուր-Ջաբաբայի մատովակը, դարձավ թագավոր՝ Աքաղեի արքա, որը կառուցեց Աքաղեն¹, թագավորեց 56 տարի²: Ռիմուշը՝ որդին Սարգոնի, իշխեց 9 տարի³: Մանիշտուշուն՝ Ռիմուշի եղբայրն ավագ, որդին Սարգոնի, կառավարեց 15 տարի⁴: Նարամ-Սուենը՝ որդին Մանիշտուշուի, իշխեց 56 տարի: Շարկալիշարին՝ Նարամ-Սուենի որդին, իշխեց 25 տարի⁵: 157 էին տարիները Սարգոնի դինաստիայի⁶: Ռ՞վ էր այնժամ արքան: Ռ՞վ էր արքան⁷: Իգիզին էր արքա, Նանուսն էր արքա, Իմին⁸ էր արքա, Էլուլուն՝ արքա: Դրանք չորսն էլ արքա էին, (բայց) իշխեցին միայն 3 տարի: Դուդուն իշխեց 21 տարի: Շուդուրուլը՝ որդին Դուդուի, իշխեց 15 տարի⁹: (Ընդամենը) տասնմեկ արքաներ իշխեցին 181 տարի¹⁰: Ագաղեն պարտվեց¹¹, (և) նրա թագավորությունը փոխադրվեց Ուրուկ:

297-307) Ուրուկում Ուրնիզինը դարձավ թագավոր (և) իշխեց 7 տարի¹²: Ուրգիզիլը՝ որդին Ուրնիզինի, իշխեց 6 տարի: Քուդան իշխեց 6 տարի¹³: Պուզուր-Իլին իշ-

¹ Տարբերակ՝ «ում օրոք կառուցվեց Աքաղեն»:

² Տարբերակներ՝ «55 տարի», «54 տարի»:

³ Տարբերակներ՝ «7 տարի», «15 տարի»:

⁴ Տարբերակ՝ «7 տարի»:

⁵ Տարբերակ՝ «24 տարի»:

⁶ Բազմաթիվ տարբերակներ չունեն այս մախադասությունը:

⁷ Որոշ տարբերակներում՝ «Ռ՞վ էր այնժամ արքան: Ռ՞վ էր իսկապես արքան»:

⁸ Որոշ տարբերակներում Նանուսը և Իմին նշված են հակառակ հերթականությամբ:

⁹ Տարբերակ՝ «18 տարի»:

¹⁰ Տարբերակներ՝ «տասներկու արքաներ իշխեցին 197 տարի», «ինն արքաներ իշխեցին 161 տարի», «ինն արքաներ իշխեցին 177 տարի»:

¹¹ Տարբերակ՝ «Աքաղեի թագավորությունը ոչնչացավ»:

¹² Տարբերակներ՝ «3 տարի», «15 տարի», «30 տարի»:

¹³ Տարբերակներ՝ «7 տարի», «15 տարի»:

խեց 5 տարի¹: Ուր-Ութուն իշխեց 6 տարի²: (Ընդամենը) հինգ արքաներ իշխեցին 30 տարի³: Ուրուկը պարտվեց⁴, (և) նրա թագավորությունը անցավ Գուտիում երկրին⁵:

308-334) Գուտիում երկրում⁶ սկզբում ոչ մի արքա հայտնի չէր. նրանք իրենց սեփական արքաներն էին և իշխում էին 3 տարով⁷: Ինքիշուշը իշխեց 6 տարի⁸: Սարլագաբ⁹ իշխեց 6 տարի: Շուլմեն¹⁰ իշխեց 6 տարի: Սիլուլումեն¹¹ իշխեց 6 տարի¹²: Ինիմաբաբեշը իշխեց 5 տարի¹³: Իգեշաուշը իշխեց 6 տարի¹⁴: Յարլագաբը իշխեց 15 տարի¹⁵: Իբաթեն իշխեց 3 տարի: Յարլա[նգաբ]ը (?) իշխեց 3 տարի: Քուրու-

¹ Տարբերակ՝ «20 տարի»:

² Տարբերակներ՝ « Ուր-Ութուն՝ որդին Ուրգիզիբի, իշխեց 25 տարի », «Լուգալ-մենմեը՝ որդին Ուրգիզիբի, իշխեց 7 տարի »:

³ Տարբերակներ՝ «43 տարի», «26 տարի», «երեք արքաներ իշխեցին 47 տարի»:

⁴ Տարբերակ՝ «Ուրուկի թագավորությունը ոչնչացավ»:

⁵ Տարբերակ՝ «Գուտիումի բանակին»:

⁶ Տարբերակ՝ «Գուտիումի բանակում»:

⁷ Տարբերակ՝ «նրանք չունեին արքա. նրանք իրենք իրենց կառավարում էին 5 տարով»: Առաջարկվել է հատվածի հետևյալ ընթերցումը. «առաջինն իշխեց անանուն արքան: Հետո Իմբան թագավորեց 3 տարի»:

⁸ Տարբերակ՝ «7 տարի»:

⁹ Տարբերակ՝ «Ջարլագաբ»:

¹⁰ Որոշ տարբերակներ «Շուլմենի» փոխարեն ունեն «Յարլագաշ» անունը:

¹¹ Տարբերակ՝ «Սիլուլում»: Այս անունը մասիկինում ընթերցվում էր «Էլուլումեն» և մույնացվել Շարկալիշարիից հետո ստեղծված խառնակ ժամանակաշրջանում հիշվող Էլուլու արքայի հետ (SKL, էջ 207. այդ բացատրությունն ընդունել են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ):

¹² Տարբերակ՝ «7 տարի»:

¹³ Տարբերակ՝ «6 տարի»:

¹⁴ Մի տարբերակում այս մախադասության փոխարեն առկա է «Իլումանը (?) իշխեց 3 տարի»:

¹⁵ Տարբերակ՝ «5 տարի»:

մը իշխեց 1 տարի¹: Ափիլ-քինը իշխեց 3 տարի: Լա-՝ա/երաբումը (?) իշխեց 2 տարի: Իրաբումը իշխեց 2 տարի: Իբրանումը իշխեց 1 տարի: Խաբումը իշխեց 2 տարի: Պուգուր-Սուենը՝ որդին Խաբումի, իշխեց 7 տարի: Յարազանդան իշխեց 7 տարի: Սի՝ու(մ)ն իշխեց 7 տարի: Տիրիկա(ն)ն իշխեց 40 օր: (Ընդամենը) քսանմեկ արքաներ իշխեցին 91 տարի, 40 օր²: Գուտիումի բանակը պարտվեց³, (և) նրանց թագավորությունը անցավ Ուրուկին:

335-340) Ուրուկում Ուրուխեգալը դարձավ թագավոր (և) իշխեց 7 տարի, 6 ամիս, 15 օր⁴: Մեկ արքան իշխեց 7 տարի, 6 ամիս, 15 օր⁵: Ուրուկը պարտվեց, և նրա թագավորությունն անցավ Ուրին:

341-354) Ուրում Ուր-Նամմուն դարձավ թագավոր (և) իշխեց 18 տարի: Շուլգին՝ որդին Ուր-Նամմունի, իշխեց 46 տարի⁶: Ամար-Սուենը՝ Շուլգիի որդին, իշխեց 9 տարի⁷: Շու-Սուենը՝ Ամար-Սուենի որդին⁸, իշխեց 9 տարի⁹: Իբբի-Սուենը՝ Շու-Սուենի որդին, իշխեց 24 տարի¹⁰: (Ընդամենը) հինգ արքաներ իշխեցին 117 տարի¹¹: Ուրը պարտվեց¹²: Շումերի գլխավոր

¹ Տարբերակ՝ «3 տարի»:

² Տարբերակ՝ «124 տարի և 40 օր», «25 տարի» (թերևս վրիպակ է, պետք է լիներ 125, տե՛ս բնագրի ավարտի ամփոփման մեջ):

³ Տարբերակ՝ «Գուտիումն ավերվեց»:

⁴ Տարբերակներ՝ «427 տարի, ... օր», «26 տարի, 2 + ? ամիս և 15 օր»:

⁵ Տարբերակներ՝ «427 տարի, ... օր», «7 տարի, 6 ամիս և 5 օր»:

⁶ Տարբերակներ՝ «48 տարի», «58 տարի»:

⁷ Տարբերակ՝ «25 տարի»:

⁸ Տարբերակ՝ «Շուլգիի որդին»:

⁹ Տարբերակներ՝ «7 տարի», «20 + ? տարի», «16 տարի»:

¹⁰ Տարբերակներ՝ «25 տարի», «15 տարի», «23 տարի»:

¹¹ Տարբերակներ՝ «չորս արքաներ իշխեցին 108 տարի», «հինգ արքաներ իշխեցին 120 + ? տարի», «հինգ արքաներ իշխեցին 123 տարի»:

¹² Տարբերակ՝ «Ուրն ավերվեց»:

հիմքը բայթայվեց: Թագավորությունն անցավ Իսիհին:

355-377) Իսիհնում Իշբի-Էրրան դարձավ թագավոր (և) իշխեց 33 տարի¹: Շու-Իլիշուն՝ որդին Իշբի-Էրրայի, իշխեց 10 տարի²: Իդին-Դագանը՝ որդին Շու-Իլիշուի, իշխեց 21 տարի³: Իշմե-Դագանը՝ որդին Իդին-Դագանի, իշխեց 20 տարի⁴: Լիպիթ-Իշտարը՝ Իշմե-Դագանի որդին⁵, իշխեց 11 տարի: Ուր-Նինուրթան՝ որդին Իշքուրի, թող նա ունենա լիության տարիներ, բարի կառավարում և քաղցր կյանք, իշխեց 28 տարի: Բուր-Սունը՝ որդին Ուր-Նինուրթայի, իշխեց 21 տարի: Լիպիթ-Էնիլը՝ որդին Բուր-Սունի, իշխեց 5 տարի: Էրրա-Իմիթթին իշխեց 8 տարի⁶: ... իշխեց ... տարի, 6 ամիս: Էնիլ-բանին իշխեց 24 տարի: Չամբիան իշխեց 3 տարի: Իթեր-փիշան իշխեց 4 տարի: Ուրդուկուգան իշխեց 4 տարի: Սունե-մագիրը իշխեց 11 տարի: Դամիգ-իլիշուն՝ որդին Սունե-մագիրի, իշխեց 23 տարի: (Ընդամենը) տասնչորս արքաներ իշխեցին 203 տարի⁷:

378-431) Ընդամենը երեսունինն արքաներ չորս անգամ Քիշում իշխեցին 14 409 + ? տարի, 3 ամիս և երեք ու կես օր: Ընդամենը քսաներկու արքաներ հինգ անգամ Ուրուկում իշխեցին 2 610 + ? տարի, 6 ամիս և 15 օր: Ընդամենը տասներկու արքաներ երեք անգամ Ուրում իշխեցին 396 տարի: Ընդամենը երեք արքաներ մեկ անգամ Ավանում իշխեցին 356

¹ Տարբերակ՝ «32 տարի»:

² Տարբերակներ՝ «10 տարի», «15 տարի»:

³ Տարբերակ՝ «25 տարի»:

⁴ Տարբերակ՝ «18 տարի»:

⁵ Տարբերակ՝ «Իդին-Դագանի որդին»:

⁶ Տարբերակ՝ «7 տարի»:

⁷ Տարբերակ՝ «225 տարի և 6 ամիս»:

տարի: Ընդամենը մեկ արքա մեկ անգամ Խամագիւում իշխեց 420 տարի:

(16 տող վնասված է):

Ընդամենը տասներկու արքաներ մեկ անգամ Աքադեում իշխեցին 197 (?) տարի: Ընդամենը քսամեկ¹ արքաներ մեկ անգամ Գուտիումում² իշխեցին 125 տարի և 40 օր³: Ընդամենը տասնմեկ արքաներ⁴ մեկ անգամ Իսինում իշխեցին 159 տարի⁵: Տասնմեկն էին քաղաքները, քաղաքներ, որոնցում երևաց թագավորությունը: Ընդամենը 134-ն էին⁶ արքաները, որոնք միասին իշխեցին 28 876 + ? տարի⁷: 21:

N 2. ԳԻԼԳԱՄԵՇՆ ՈՒ ԱՆՍԱՀՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿԻՐԸ⁸

Վիպերգը 1947 թվականին վերծանել և հրատարակել է Ս. Ն. Քրամերը (Kramer, 1947, էջ 3-46): 1960 թ. վիպերգի նոր՝ «Լայդենյան» կոչվող տարբերակն է հրատարակում Վ. Դեյքը, Ա. Ֆալքենշթայնը,

¹ Տարբերակ՝ «քսաներեք»:

² Տարբերակ՝ «Գուտիումի բանակում»:

³ Տարբերակ՝ «99 տարի»:

⁴ Տարբերակ՝ «16 արքաներ»:

⁵ Տարբերակ՝ «226 տարի»:

⁶ Տարբերակ՝ «139-ն էին»:

⁷ Տարբերակ՝ «3 443 + ? տարի»:

⁸ Վերծանելով վիպերգը՝ Ս. Ն. Քրամերը (գտնելով, որ խոսքը դեպի դրախտ ուղևորության մասին է) այն անվանեց «Գիլգամեշն ու Կյանքի (Անմահության) երկիրը»: Վ. Կ. Աֆանասևան, յուրովի մեկնաբանելով վիպերգի առաջին տողը (գտնելով, որ խոսքը մշտադալար մայրիների լեռան տիրակալ Խուվավայի մասին է, որին սպանելով Գիլգամեշը պիտի անմահանար), այն կոչում է «Քուրմը դեպի Անմահի լեռը...»: Մեզ հավանական է թվում Ս. Ն. Քրամերի կարծիքը, քանի որ դեպի «Անմահության (Կյանքի) երկիր» ուղեցույց են դառնում «դեպի Արատում ճանապարհը ցույց տվող» մոզական էակները, իսկ Արատում շումերական երգերում կոչվում է «սուրբ օրենքների երկիր»:

Գիլգամեշի
պատկերաքանդակը
Սարգոն Բ-ի
պալատից
(Ք.ա. VIII դար)

Լ. Մաթոուշը և ուրիշներ հրատարակում են նոր հատվածներ, կատարում ճշգրտումներ: Ի մի բերելով կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները՝ Վ. Կ. Աֆանասևան 1973 թ. կազմեց և հրատարակեց վիպերգի համահավաք բնագիրը (տե՛ս ППДБ, էջ 130-135), որն էլ հայերեն թարգմանությամբ ներկայացնում ենք ստորև:
ETCSL-ում այս վիպերգը («Գիլգամեշն ու Խուվավան» վերնագրով, NN 1.8.1.5 և 1.8.1.5.1) ներկայացված է երկու առանձին տարբերակով:

- 1) Քուրմը դեպի Ամմահության երկիր ուղղեց մտքերը,
Քուրմ Գիլգամեշն Ամմահության երկրին ուղղեց մտքե-
րը:
Ստրուկին իր՝ Էնկիդուին¹, խոսք է ասում.
«Էնկիդու՛, գուշակությունն աղյուսի վրա կյանք չի խոս-
տանում:
- 5) Կզնամ լեռները, փառք կվաստակեն:
Փառավոր անունների մեջ ինձ կփառաբանեն:
Որտեղ չեն փառաբանում անուններ, կփառաբանեն
աստվածներին»:
Էնկիդուն՝ նրա ստրուկը, նրան պատասխանում է.
«Տե՛ր, եթե լեռներ ես գնալու, Ութուին² տեղեկացրու:
- 10) Ութու աստծուն, հերոս Ութուին տեղեկացրու:
Լեռները: Դրանք ստեղծագործությունն են Ութուի, Ու-
թուին տեղեկացրու:
Լեռները, ուր մայրիկներ են հատում, հերոս Ութուի
ստեղծագործությունն են, Ութուին տեղեկացրու»:
- 12ա) Ահա Ութուն երկինքներում պսակել է իրեն լաջվարդե³
խույրով,
- 12բ) Վեր պահած գլխով անցել երկնքով:
Գիլգամեշը վերցրեց անաբատ, լուսե ուլին,
Ջոհաբերման շիկակարմիր ուլին սեղմեց կրծքին,

¹ Աքադական դյուցազնավեպում Էնկիդուն Գիլգամեշի ընկերն է և ոչ ստրուկը:

² Ութուն շումերների արևի աստվածն է:

³ Լաջվարդ (լագուրիտ) քանկարժեք քարը խիստ հարգի է եղել շումերնե-
րի մոտ և լաջվարդե խույր, մորուս, վարսեր կրելը աստվածայնության
խորհրդանիշ էր:

- 15) Ձեռքը շուրթերին մոտեցրեց աղոթքի ժամանակ,
Գոչեց դեպի երկինք՝ Ութու աստծուն.
«Ութո՛ւ, ձգտում եմ լեռներ գնալ, դու ինձ օգնական ե-
ղի՛ր:
Մայրիների լեռներ¹ եմ ձգտում գնալ, դու ինձ օգնական
եղի՛ր:»
Ութուն պատասխանում է նրան երկինքներից.
- 20) «Չորեղ ու մեծարված ես դու, ինչո՞ւ ես ձգտում դու լեռ-
ներ գնալ:»
- 20ա) Գիլգամեշը պատասխանում է նրան.
«Ո՛ւթու, խոսք կասեմ ես քեզ, ականջ դի՛ր խոսքիս:
Իմ մտքերի մասին կասեմ, ուշք դարձրո՛ւ իմ հույսերին:
Քաղաքում իմ մարդիկ են մեռնում՝ այրվում է սիրտը:
Մարդիկ են հեռանում՝ սիրտն է ճմլվում:
- 25) Ես կախվեցի քաղաքի պարսպի քաղաքի միջով,
Ես տեսա դիակներ գետում,
Մի՞թե այդպես չեմ գնա և ես: Հիրավի՜ այդպես, հիրա-
վի՜ այդպես:
Ամենաբարձրը չի հասնում երկնքին,
Ամենաառեղծին չի ծածկում երկիրը,
- 30) Գուշակությունն աղյուսի վրա կյանք չի խոստանում,
Կզնամ լեռները, փառք կվաստակեն:
Փառավոր անունների մեջ ինձ կփառաբանեն:
Որտեղ չեն փառաբանում անուններ, կփառաբանեն
աստվածներին:»
Ութուն բարեհաճորեն լսեց նրա աղերսը,
- 35) Բարերարի պես շնորհ արեց նրան
Յոթ հիասքանչ հերոսներ՝ ծնված մի մորից.

¹ Աքադական դյուցազնավեպում մայրիների լեռներ են կոչվում Լիբանա-
նի լեռները: Շումերական վիպերգերում մայրիների լեռները որևէ ա-
նուն չեն կրում. կարծիքներ են հայտնվել այդ լեռների՝ ինչպես Լիբա-
նանի շրջանում, այնպես էլ Շումերից հյուսիս և արևելք գտնված լիմե-
լու մասին:

- Առաջինը մեծ եղբայրն է՝ նա ունի առյուծի քաթեր ու
արծվի ճանկեր,
Երկրորդը՝ օձը թունակիր, [.....]
Երրորդը՝ վիշապ օձը, օձը կատաղի,
40) Չորրորդը՝ կրակը, լափող [.....]
Հինգերորդը՝ վայրի օձը, [խեղդող],
Վեցերորդը՝ ավերող ալիքը, լեռներ ու ժայռեր փշրող,
Յոթերորդը՝ [խայթող] կարիճը, հետադարձ ճամփան
չտեսնող:
Յոթն են նրանք, [յոթն են նրանք ...]
44ա) Նրանք երկնային աստղեր են՝
44բ) Երկրի ճանապարհներն իմացող,
44գ) Երկինքներում աստղերի մեջ [փայ]լող,
44դ) Դեպի Արատտա¹ ճանապարհը ցույց տ[վող],
44ե) [ճանապարհին] առևտրականներին [ուղեկցող],
44զ) Թշնամի երկրները զննող,
44զ) [Երկրի վրա] աղավաղ ախա [թռչող],
44է) Լեռնային երկրները ճանաչող
44ը) Լեռան դիմաց ձողերի վրա նրանց կանգնեցնում:
45) Մայրիներ հատողը² վերցնում է նրանց ուրախությամբ,
Քուրմ Գիլգամեշը վերցնում է նրանց ուրախությամբ:
Կանչում է ամխտիթ բոլոր քաղաքացիներին:
Մարդիկ արձագանքեցին երկվորյակների նման:
50) «Ընտանիք ունեցողն՝ իր ընտանիքի մոտ: Մայր
ունեցողն՝ իր մոր մոտ:
Միայնակ երիտասարդներն՝ իմ մոտ: Նրանցից հիսու-
նը կանգնեն իմ ետևից»:
Ընտանիք ունեցողն՝ իր ընտանիքի մոտ, մայր ունեցո-
ղը՝ իր մոր մոտ,
Միայնակ երիտասարդները՝ նրա մոտ, նրանցից հի-
սունը կանգնեցին նրա ետևից:
Նա ճամփա ընկավ դեպի դարբնի տուն:

¹ Արատտայի տեղորոշման մասին տե՛ս սույն գրքի երկրորդ գլխում:

² «Մայրիներ հատող» մականիքը վերաբերում է Գիլգամեշին:

- 55) Պղնձե կացին ձուլեցին նրա համար՝ դյուցազնական
 ձեռքին համեմատ:
 Նա դաշտամեջի մութ պարտեզի այգին գնաց:
 Պինդ ծառ՝ խնձորենի, շիմշատ [հատեցին նրա հա-
 մար]:
 Նրա համաքաղաքացիները, նրա ուղեկիցները ձեռ-
 քերն են վերցնում դրանք:
 Եվ ահա առաջին՝ ավագ եղբայրը, նա ունի առյուծի
 քաթեր ու արծվի ճանկեր,
- 60) Լեռան մոտ, ձողի վրա իսկապես [քերում են նրան]:
 Առաջին [լե]ռը հաղթահարեցին, [լեռներում մայրիներ]
 չտեսան:
 Յոթ լեռներ հաղթահարեցին:
 [Լեռները], ուր հատում են [մայրիներ], չհասան:
 Քուրմ Գիլգամեշը՝ մայրիներ հատող:
- 65) [Մայրիները:] Գիլգամեշը հատելու է դրանք:
 [Քուրմ] Գիլգամեշը [ղաղար] կազմակերպեց:

 Որպես [անապատի մշուշ]՝ [քունը] գրկեց նրան:
 [Ճակատագիրն է մարդու]. քունը պատեց նրան:
- 70) [Նրա համաքաղաքացիները], նրա ուղեկիցները,
 70ա) Թմբուկ [են զարկում [լեռան ստորոտում]:
 [Դա] երագ է և երագի մեջ՝ տեսիլք:
 [Հարցրու նրան]՝ ի պատասխան լռությույն:
 Ձեռք տուր նրան՝ նա չի ելնի,
 Կանչիր նրան՝ նա չի պատասխանի]:
- 75) «Ո՛վ դու, որ քնում ես, ո՛վ դու, որ քնում ես:
 Գիլգամեշ: Քուրմ: Որդի՝ Կուլաբայի¹: Մինչև ե՞րբ դու
 պիտի քնես:
 Մռայլվել են լեռները, սավերներ են գցել,

¹ Կուլաբան Շումերի նշանավոր քաղաքներից մեկի՝ Ուրուկի պաշտա-
 մունքային մասի անվանումն է: Գիլգամեշը շումերական երգերում
 հիշվում է և՛ «Ուրուկի գերագույն քուրմ», և՛ «Կուլաբայի գերագույն
 քուրմ» տիտղոսներով:

Երեկոյան լույս [է գցել] վերջալույսը,
Ուրում իր մայր Նինգալի մոտ՝ գլուխը վեր պահած՝
տուն է գնացել:

- 80) Ո՛վ Գիլգամեշ, մինչև ե՞րբ դու [պիտի] քնես:
Քո համաքաղաքացիները, քո ուղեկիցները,
Լեռան ստորոտում քո շուրջն են խմբվել:
Քո մայր-ծնողը չգանգատվի քեզնից քո քաղաքի փո-
ղոցներում»:

Լուսավորվեց միտքը, նա արթնացավ:

- 85) Համաձայն նրա դյուցազնական խոսքի՝ ճանապարհի
հագուստ են [տանում նրան]:
Ճանապարհի թեթև հագուստը վերցնում, կուրծքն իր
[ծածկում է դրանով]:
Վեր կացավ ինչպես ցուրը «Մեծ երկրի»¹:
Դեմքը խոնարհեց երկրին, ատամները կրճտացրեց:
«Իմ մայր-ծնող Նինսունի, իմ հոր՝ լուսե Լուգալբանդա-
յի»² կյանքով եմ երդվում:

- 90) Ի փառս իմ մայր-ծնող Նինսունի՝ կանեն այն, ինչ
հայտնվել է ինձ երազում»:
Եվ երկրորդ անգամ նա ասաց ճշմարտապես.
«Իմ մայր-ծնող Նինսունի, իմ հոր՝ լուսե Լուգալբանդա-
յի կյանքով եմ երդվում:
Քանի դեռ մարդն այն - մարդ է նա, թե աստված - չի
հաղթվել նա,

Կծգտեմ լեռները գնալ, քաղաքից հեռու կծգտեմ գնալ»:

- 95) Հավատարիմ ստրուկը խոսք է արտաբերում՝ կյանքը
[պահպանող խոսք]:
Իր տիրոջը խոսք է ասում.

¹ «Մեծ երկիրը» ստորերկրյա թագավորության անվանումն է, իսկ «Մեծ երկրի ցուրը», հավանաբար, ստորերկրյա թագավորության տիրուհու ամուսին Գուգալաննան է:

² Լուգալբանդան և Նինսունը այս երգում Գիլգամեշի հայրն ու մայրն են, իսկ «Շումերական արքայացանկի» համաձայն Լուգալբանդան և Գիլգամեշը Ուրուկի I հարստության երրորդ և հինգերորդ արքաներն են:

- «Տե՛ր, դու չես տեսել այդ մարդուն, սիրտդ չի դողացել:
Ես տեսել եմ այդ մարդուն, դողացել է սիրտս:
Դյուցազուն: Նրա ատամները վիշապի ատամներ են:
- 100) Տեսքը նրա առյուծի տեսք է:
Նրա մի կումը՝ մռնչացող հեղեղ:
Ճակատը նրա՝ այրող կրակ: Նրանից փրկում չկա:
Տե՛ր իմ, դու՝ լեռներ, իսկ ես՝ քաղաք:
Քո լուսատուի մայրամուտի մասին քո մայր-ծնողին
կասեմ, մա կսգա:
- 105) Հետո կասեմ քո վախճանի մասին, մա կաղաղակի»:
«Ուրիշ ոչ մի ոք չի մեռնի ինձ համար:
- 106ա) Բեռնված նավը ջրում չի խորտակվի:
Եռապատիկ թնլը դանակը չի կտրի:
[Մեկը երկուսին] չի հաղթի:
Եղեգնյա հյուղակում կրակը չի մարի:
- 110) Դու ինձ գորավիզ եղի՛ր, ես քեզ կլինեմ գորավիզ. ի՞նչը
կարող է մեզ կործանել:
Երբ ջրասուզվեց, երբ ջրասուզվեց,
Երբ նավը Մագանի ջրասուզվեց,
Երբ Մալիգումի նավը ջրասուզվեց,
Ամեն կենդանի բան բեռնվեց «Կյանք տվող» նավի
մեջ¹:
- 115) Ե՛կ անհողորդդ կանգնենք այստեղ, նրան նայենք այս-
տեղից:
Եթե մենք այստեղ կանգնենք,
Դու տեսնես փայլը, փայլը տեսնես, այնժամ վերադար-
ձի՛ր:
Լսես գոչումը, գոչումը լսես, այնժամ վերադարձի՛ր»:
«Հանում քեզ ես կկանգնեմ իսկապես]:
- 120) Քեզ մեռակ չեմ թո[ղնի ես]:»:

¹ Չորս տողանոց այս կտորը ջրհեղեղի մասին ավանդության մի հատ-
ված է: Մագան երկիրը, ենթադրվում է, որ գտնվել է Պարսից ծոցի
արևմտյան առափնյա շրջաններում, իսկ Մալիգումի տեղն անհայտ է:

Իսկ Խուվական¹ [թաքնվել էր] իր անտառում մայրինե-
րի:

Նայեց նրանց՝ հայացքի մեջ մահ էր:

Շրջեց ճակատը՝ կործանում էր ճակատի մեջ:

Գոչյուն հանեց՝ անեծքի գոչյուն:

125) Հերոս-դյուցազն: [Մորիկ է] գոչյունը նրա:

Գիլգամեշն ուղևորվում է դեպի մա:

[.....]

«Իմ մայր-ծնող [Նինսունի, իմ հոր՝ լուսե Լուգալբան-
դայի] կյանքով [եմ երդվում]»:

135) Իսկապես լեռներն են կացարանը քո, քո բույնը լեռ-
ներն են:

Հանում քո սերնդի ես կմտնեմ քո լեռները,

Քո տիրույթները կմտնեմ:

137ա) Քո ոտքերի՝ փոքր ոտքերի համար,

137բ) Ես կպատրաստեմ փոքր շղթաներ:

137գ) Քո ոտքերի՝ մեծ ոտքերի համար,

137դ) Ես մեծ շղթաներ կպատրաստեմ:

138(52) Խուվական նրանց վրա արձակեց իր առաջին՝ սար-
սափի ճառագայթը:

139 (53) Համաքաղաքացիները Գիլգամեշի, Գիլգամեշի ու-
ղեկիցները,

140 (54) Հատեցին ճյուղերը նրա, կապեցին նրա ճյուղերը,

141 (54) Դրեցին այն լեռան ստորոտում:

(55) Խուվական նրանց վրա արձակեց [իր երկրորդ՝]
սարսափի ճառագայթը:

(56) Համաքաղաքացիները [Գիլգամեշի], [Գիլգամեշի
ուղեկիցները,

(57) Հատեցին ճյուղերը նրա, կապեցին նրա ճյուղե-
րը], [դրեցին այն] լեռան ստորոտում:

¹ Խուվական աքադական (բաբելոնյան) դյուցազնավեսայում կրում է
Խումբաբա անունը:

- (58) Խուվավան նրանց վրա արծակեց [իր երրորդ՝
սարսափի ճառագայթը:
- (59) Համաքաղաքացիները Գիլգամեշի, Գիլգամեշի ու-
ղեկիցները,
- (60) Հատեցին ճյուղերը նրա, կապեցին նրա ճյուղերը,
դրեցին այն լեռան ստորոտում:
- (61) Խուվավան նրանց վրա արծակեց իր չորրորդ՝
սարսափի ճառագայթը:
- (62) Համաքաղաքացիները Գիլգամեշի, Գիլգամեշի ու-
ղեկի[ցները],
- (63) Հատեցին ճյուղերը նրա, կապեցին նրա ճյուղերը,
դրեցին այն լեռան ստորոտում:
- (64) Խուվավան/ նրանց վրա արծակեց իր հինգերորդ՝
սարսափի ճառագայթը:
- (65) Համաքաղաքացիները Գիլգամեշի, Գիլգամեշի
[ուղեկից]ները,
- (66) Հատեցին ճյուղերը նրա, կապեցին նրա ճյուղերը,
դրեցին այն լեռան ստորոտում:
- (67) Խուվավան նրանց վրա արծակեց իր վեցերորդ՝
սարսափի ճառագայթը:
- (68) Համաքաղաքացիները Գիլգամեշի, Գիլգամեշի ու-
ղեկիցները,
- (69) Հատեցին ճյուղերը նրա, կապեցին նրա ճյուղերը,
դրեցին այն լեռան ստորոտում:
- 142 (70) Երբ վերջինը՝ յոթերորդն արծակեց նրանց վրա,
Գիլգամեշը Խուվավայի մնջարանը մտավ:
- 143 (71) Խուվավայի տեսքը նման է խաղողի այգուն փա-
թաթված օձի:
- 144 (72) Գիլգամեշը նրան ապտակով, ինչպես կիզիչ կրա-
կով, այրեց:
- 145 (73) Ջրնգուն են Խուվավայի ատամները:
(74) Կա[պեցին ոտքերն]՝ ինչպես բռնված ցուլի,
(75) Ինչպես գերված[զինվորի]՝ ոլորեցին արմուկնե-
րը:

- (76) Խուվական հեկեկում է, կանաչել է:
- 146 (77) «[Գիլգամեշ, [թույլ տուր դիմել քեզ]:
- 147 (78) [Տե՛ր իմ], թո՛ղ խոսք ասեմ:
- 148 (79) [Մայր]-ծնողի ես չեմ տեսնում, հայր-ծնողի ես չեմ
ճանաչում:
- 149 (80) Լեռներում եմ ես ծնվել, դու ես իսկական իմ ծնո-
ղը»:
- 150 (81) Գիլգամեշին երկինքների ոգով կախարդեց, դյու-
թեց երկրի ոգով, ընդերքների ոգով կախար-
դեց:
- 151 (82) Բռնեց նրա ձեռքից. «Խոնարհվում եմ քո առաջ»:
- 152 (83) Այնժամ Գիլգամեշի՝ Նինսունի որդու, սիրտը փափ-
կեց,
- 153 (84) Ստրուկ էնկիդուին խոսք է ասում.
- 154 (85) «Էնկիդո՛ւ, թո՛ղ գերված թռչունն իր բույնը վերա-
դառնա,
- 155 (86) Գերված զինվորը վերադառնա մայրական գիրկը»:
- 156) Էնկիդուն պատասխանում է Գիլգամեշին.
- 157) «Եթե ամենաբարձրը չի գիտակցում արարքները,
- 157ա) Եթե ամենաահռեկին չի գիտակցում արարքները,
- 157բ) Եթե ամենախմաստունը չի գիտակցում արարքները,
- 158) Ճակատագիրը խժռում է նրան, ճակատագիրը, որ
տարբերություն չի ճանաչում:
- 159) Եթե գերված թռչունն իր բույնը վերադառնա,
- 160) Եթե գերված զինվորը վերադառնա իր մայրական
գիրկը,
- 161 (87) Ապա դու չես վերադառնա քեզ ծնող մոր մոտ:
- (88) Գերեվարված [հերոսին] ազատողին, գերեվ[ար-
ված] էնին¹, գիպար² [վերադարձողին],
- (89) Գերեվարված քրմին՝ լիուրախ – [ո՞վ է նման բան
տեսել] հնուց ի վեր:
- (90) Նա կփակի քո առաջ լեռնային [արահետները],

¹ «Էն» - շումերերեն՝ «գերագույն բուրմ»:

² «Գիպար» - շումերերեն՝ «սրբավայր»:

- (91) [Կավերի ճանապարհները] քո»:
- (92) [Խուվավան] լսում է խոսքն Էնկիդուի,
- 162 (93) Խուվավան Էնկիդուին խոսք է ասում.
- 163 (94) «Չար խոսքեր ասացիր իմ մասին, Էնկիդու՛:
- 164 (95) Վարձկանը, որ ուտելիքի համար իրեն է վաճառում, մրցակցի ետևից է գալիս, իմ մասին չար խոսքեր ասաց»:
- 165 (96) Հենց որ նա այդպես ասաց,
- 166) Նրանք որոշեցին նրա ճակատագիրը:
- (97) Ինքը՝ Էնկիդուն, իր կատաղության մեջ
- 167 (98) Կտրեց նրա գլուխը, փաթաթեց շորով:
- 168 (99) Էնիլ աստծո, Նինիլ՝ դիցուհու մոտ եկան նրանք:
- 171) Երբ Էնիլն ու Նինիլը շրջվեցին նրանց կողմը,
- (100) Երբ Էնիլի առաջ համբուրեցին գետինը,
- (101) Ծածկը բացեցին, հանեցին գլուխը,
- (102) Դրեցին Էնիլի առաջ:
- (103) Էնիլը տեսավ գլուխը Խուվավայի,
- (104) Ցասումով բռնկվեց Գիլգամեշի նկատմամբ.
- 172 (105) «Ինչո՞ւ դուք դա կատարեցիք:
- (106) [.....]
- (107) Թո՛ղ նա նստեր ձեր դիմաց:
- (108) Թո՛ղ նա ուտեր ձեր հացից:
- (109) Ձեր մաքուր ջրից թո՛ղ նա խմեր»:
- (110) Երբ Էնիլն այնտեղից, ուր ապրում է Խուվավան, [հավաք]եց փայլի ճառագայթները:
- (111) Նրա առաջին ճառագայթը տվեց մեծ գետին:
- (112) Նրա երկրորդ ճառագայթը [.....] տվեց:
- (113) Երրորդ ճառագայթը [.....] տվեց:
- (114) Չորրորդ ճառագայթը տվեց գորավոր առյուծին:
- (115) Հինգերորդ ճառագայթը տվեց «անեծքի քարին»:
- (116) Վեցերորդ ճառագայթը տվեց «Մեծ լեռանը»:

¹ Էնիլը շումերների աստվածահայրն է, երկնքի աստծո որդին և լուսնի աստծո հայրը: Նինիլը նրա կինն է:

(117) Յոթերորդ ճառագայթը տվեց Նունգալ (?) աստվածուհուն:

(118) Ճառագայթների տիրակալ [Գիլ]գամեշին՝ վայրի ցուլին, մինչև լեռները հասած, դեպի ծովն իջած,

(119) Ձորավոր [Էնլիլ] աստծուն՝ փափք: Էնկի¹ աստծուն՝ փափք:

(120) [Գիլգամեշ՝ Կուլաբայի գերագույն քուրմ.] լավն է գովեստի երգը քո:

ՈՒՐՈՒՄԻ ԴՆԵՐԿԱՅԱԳՆՈՂ ԼՈՒԳԱԼԳԻԳԵՍԻ ԱՐՔԱՆ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(Հատված)

Ուրուկի III դինաստիան ներկայացնող Լուգալգիգեսի արքան (Բ.ա. XXIV դ.) Սարգոն Արադացուց պարտություն կրելուց առաջ կարողացել էր իր իշխանության տակ միավորել շումերական քաղաք-պետությունները: Իր գործերի փառաբանության ընթացքում նա նշում է, որ հասել է մինչև Վերին ծով՝ Վանա լիճ:

Ներկայացվում է այդ մասին հատվածը (IRSA, էջ 93-95; Дьяконов, 1959, էջ 199; Kramer, 1963, էջ 323-324):

(I, 36 - II, 2) ... Երբ Էնլիլ աստվածը՝ արքան բոլոր երկրների, Երկրի (*իմա՝ Շումերի*) թագավորությունը Լուգալգիգեսիին, Երկրի (ողջ ժողովրդի) աչքերն արևելքից մինչև արևմուտք ուղղեց նրան, տապալեց (ողջ ժողովրդին),

(II, 3 - II, 12) այնժամ Ներքին ծովից Տիգրիսով (ու) Եփրատով մինչև Վերին ծով բացեց նրան ճանա-

¹ Էնկին (Հայա) միջագետքյան դիցաբանության մեջ ջրերի և իմաստության աստվածն է:

պարհ¹: Արևելքից մինչև արևմուտք էնկիլը
մրան մրցակից չտվեց ...

N 4. ՍԱՐԳՈՆԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Սարգոն Արադացու՝ Արադական թագավորության հիմնադրի մասին
մեզ են հասել մի քանի լեգենդներ: Ներկայացնում ենք դրանցից
մեկը՝ մեզ հասած մոր աստվական և մոր բաբելոնյան
գրառումներով (King, 1907, II, էջ 87-96; ANET, էջ 119):

- 1) Սարգոնը՝ հզոր արքան, Արադեի արքան եմ ես:
Մայրն իմ գլխավոր քրմուհի էր, հորս ես չեմ ճանաչել,
Եղբայր(ներ)ն իմ հոր սիրում էին լեռները,
Իմ քաղաքն Ագուփիրանուն է, որ գտնվում է Եփրատի
ափերին:
- 5) Հղիացած մայրն իմ՝ գլխավոր քրմուհին, գաղտնի ծնեց
ինձ:
Նա դրեց ինձ եղեգնյա զամբյուղի մեջ, ձյութով նա
կնքեց իմ դուռը²,
Նա նետեց գետը, որը չբարձրացավ իմ վրա,
Գետը բարձրացրեց, տարավ ինձ Աքքիի՝ ջրկիրի մոտ:
Աքքին՝ ջրկիրն, ինձ դուրս քաշեց, ինչպես քաշում է իր
կարթածողով,
- 10) Աքքին՝ ջրկիրն, ինձ (վերցրեց) որպես որդու (և) դաս-
տիարակեց,
Աքքին՝ ջրկիրն, ինձ նշանակեց իրեն այգեպան:
Երբ ես այգեպան էի, Իշտարն ինձ պարգևեց (իր) սերը,
Եվ (.....) և չորս տարի ես թագավորեցի:
Սևագլուխ ժողովրդին ես իշխեցի, ես կառավարեցի:
- 15) Հսկա լեռ(ներ)ը բրոնզե կացիններով ես նվաճեցի,
Բարձրագույն լեռնաշղթաները բարձրացա,

¹ Ս. Ն. Զրամերն առաջարկում է հատվածը թարգմանել այսպես. «Ներ-
քին ծովից Տիգրիսով (ու) Եփրատով մինչև Վերին ծով (ընդեր ժողո-
վուրդները) դեպի նա ուղղեցին իրենց ոտքերը»:

² Այսինքն՝ փակեց կափարիչը:

Ցածրագույն լեռները անցա,
Երիցս պաշարեցի ծովի երկրները,
Դիլմունը իմ ձեռքը գրավեցի.

- 20) Դեպի մեծ Դեր ես (բարձրացա), ես [...],
(Ք)ազույլուն ես ավերեցի և [...].
Որ արքան էլ գա ինձնից հետո [...],
Թո՛ղ իշխի և կահավարի սևագլուխ ժողովրդին,
25) Թո՛ղ հսկա լեռները բրոնզե կացիմներով նվաճի,
Թո՛ղ բարձրանա բարձր լեռները,
[Ցածր լեռները թո՛ղ հաղթահարի],
Թո՛ղ երիցս պաշարի ծովի երկրները,
[Թո՛ղ նրա ձեռքը գրավի Դիլմունը],
30) Թո՛ղ նա բարձրանա դեպի մեծ Դեր և [...]
[...] իմ քաղաքից՝ Ազա[դեից].....]
[...] [...]:

N 5. ՍԱՐԳՈՆ ԱՔԱԴԱՅՈՒ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՓՐԱՏԻ ԱՎԱԶԱՆՈՎ ՄԻՆՉԵՎ ՄԱՅՐԻՆԵՐԻ ԱՆՏԱՌ ԵՎ ԱՐԾԱԹԻ ԼԵՈՆԵՐ

Եփրատի ավազանով դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք կատարած
արշավանքի մասին Սարգոն Արադացին թողել է արձանագրություն՝
շումերերեն և աքադերեն տարբերակներով, որը մեզ է հասել Նիպուրից
գտնված հիմքաքելոմյան ժամանակաշրջանի երկու պատճեններով
(RISA, էջ 108-111; Hirsch, 1963, էջ 3, 37-39; Kramer, 1963, էջ 324; ANET,
էջ 268; IRSA, էջ 99; RIM-SGP, էջ 27-29):

- 1-8) Սարգոնը՝ արքան աշխարհի¹, հաղթեց 34 ճակատա-
մարտ: Նա ավերեց նրանց (քաղաքների) պարիսպ-
ները մինչև ծովի ափը:

¹ Ուսումնասիրողներից շատերը նախընտրում են «աշխարհի արքա»
տիտղոսը բարձմանել բառացի՝ «Քիշի արքա» (RISA, էջ 108-111;
Hirsch, 1963, էջ 3, 37-39; ANET, էջ 268; IRSA, էջ 99):

- 9-13) Նա Մելուխիսայի, Մագանի և Թիմունի նավերը կապեց Աբադի նավամատույցում:
- 14-19) Սարգոնը՝ արքան, ծնրադրեց Դագան աստծուն Թուրթուլում:
- 20-28) Նա (Դագանը) տվեց նրան Վերին երկիրը՝ Մարին, Յարմուտին և Էբլան՝ մինչև Մայրիների և Արծաթի լեռները:
- 29-37) 5400 տղամարդ ամեն օր ուտում էր Սարգոնի ներկայությամբ¹, արքայի, որին Էնլիլ աստվածը մրցակից չի տվել:
- 38-40) Ով ջնջի այս արձանագրությունը, թո՛ղ Ան աստվածը կործանի նրա անունը, թո՛ղ Էնլիլ աստվածը վերջ տա նրա ժառանգությանը, թո՛ղ Ինաննա դիցուհին կտրի նրա ... սերունդը:

(Մակագրություն 1)

1-2) Արձանագրություն իր հիմքի վրա:

(Մակագրություն 2)

1-2) Արձանագրություն կոթողի վրա, որի հիմքն արձանագրված չէր:

N 6. ՍԱՐԳՈՆ ԱՔԱԴԱՅՈՒ՝ ԵՓՐԱՏԻ ԱՎԱԶԱՆՈՎ ԿԱՏԱՐԱԾ ՆՈՒՅՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅԱՄԲ ԱՅԼ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սարգոն Աբադացու նույն արշավանքի մասին պատմող այս արձանագրության հիմքաքելոյան ժամանակաշրջանի երկու պատճենները ևս գտնվել են Նիպպուրից

(Hirsch, 1963, էջ 4, 48-50; RIM-SGP, էջ 29-31):

1-10) [Սարգոնը՝ արքան] աշխարհի/Քիշի, հաղթեց 3[4 ճակատամարտ]: Նա ... ապստամբ քա[ղաքները...]:

¹ Սա պատմությանը հայտնի առաջին մշտական մասնագիտացված բանակն է, որը վարձատրվում էր արքունիքից, ինչի շնորհիվ էլ Սարգոնը հասավ աննախադեպ հաջողությունների:

(Վնասվածք)

- 0-5) (Սարգոնը) [Մելուխսայի, Մագանի և Թիլմունի
նա]վերը կապեց Աք[ադի նավամատույցում]:
14-19) Սար[գոնը]՝ արքան, ծն[րադրեց Դագան] աստծուն
[Թուրքուլում]:
20-28) Նա (Դագանը) տվեց նրան Վերին երկիրը՝ Մարին,
Յարմուտին և Էբլան՝ մինչև Մայրիների և Արծաթի
լեռները:
29-37) 5400 տղամարդ ամեն օր ուտում էր Սարգոնի
ներկայությամբ, աշխարհի/Զիշի արքայի, որին Էնլիլ
աստվածը մրցակից չի տվել:

(Մակագրություն 1)

- 1) Արձանագրություն կոթողի վրա:

(Հավելում 1)

- 1) Ուրուկի ռազմավար:

(Հավելում 2)

- 1-2) Լուգալզագեսի՝ արքա Ուրուկի:

(Հավելում 3)

- 1) Լու-Նաննա՝ արքա Ու[ր]ի:

(Հավելում 4)

- 1) Ուրի ռազմավար:

(Հավելում 5)

- 1) Ումմայի ռազմավար:

(Հավելում 6)

- 1) Մեսգի՝ Լագաշի կա[ռավարիչ]:

(Հավելում 7)

- 1) Մես[ե]՝ կա[ռավարիչ] Ումմ[ա]յի:

(Վնասվածք)

N 7. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՔԱՆ

Սարգոն Աքադացու՝ Փոքր Ասիայի Պուրուշասանդա քաղաքի տիրակալ
Նուր-Դագանի ուղղված արշավանքի մասին պատմող վիպական այս
յնագիրը գտնվել է 1913 թ. Թեյլ Ամարնայից (Weidner, 1922, էջ 62-71;

Hirsch, 1963, էջ 6-7; Gadd, 1966, էջ 10-16): Գրված է հին արադերենով:
Հայերեն թարգմանության համար հիմք է ծառայել է. Ն. Վայդների
վերծանությունը (Weidner, 1922, էջ 62-71):

Երեսակոդմ.

1. [] Իշտարը՝ ašuru-ն Ա[քաղի]
2. [].. պատերազմի , թագավոր թշնամ[իների]
3. [].. պատերազմ է հայտարարում Սարգ[ունը]
4. [].. նրա սարսափելի զենքը արքունիքն է: Սարգունը
բացում է իր շուրթերը,
5. դիմելով իր զինակցին ասում է. «Իմ ռազմիկ, Կանեշ չը-
կիրը []
6. [].. պատերազմելու մտադրություն ունի: Նա հպատա-
կեցնում է այ[ն...]
-
7. []..... Սարգ[ուն ...]
8. [] Ով՝ տեր, որ[ցանկան]ում ես գնալ
9. [դժվարամատչելի արահետներով] և դժվարին նեղուցնե-
րով է անցնում ճանապարհը դեպի Բուրշախանդա,
10. [ճանապարհը, որով դու ես ուզում գնալ], որից ես թեև
զանգատվում եմ, մենք երբևէ
11. [.....] կգրավենք այն, գահը հապշտապ խաղաղութ-
յան կբերենք:
12. [.....] Սեր ոտքերը հոգնել են արահետներն անցնե-
լուց:
-
13. Վաճառականների ղեկավարը դիմում է Նուր-Դագանին
և ասում.
14. [«.. Քո աստված Զաբաբ]ան, որը ցանկացած նեղուցով
անցնում է, որը ուղիներն է ճշտում և հսկում է աշխարհա-
մասերը,
15. [.....] ցանկանում է քեզ ուղարկել, որ դու արևածագից
մինչ մայրամուտ

16. [իշխես]:] Վաճառականների ղեկավարը ... նրա ներքինը ... մաղձով էր լցված. «Փոթորիկը
17. երանի թե հափշտակի *timina*-ն Աքադի կենտրոնից.....»
18. [Սարգլոնին՝ աշխարհի թագավորին, անունով ենք կանչել: Նա պետք է մեզ մոտ ցած իջնի, մենք ուզում ենք իշխանություն ստանալ, քանի որ մենք մարտիկներ չենք:
19. []... թագավորը կսահմանի: Հացահատիկով կվճարենք թագավորին: Յուրաքանչյուրին, ով կմտնի թագավորի պայքարի մեջ, թագավորը կվճարի:
20. []..... ոսկուց ռազմիկին: Սարգոնը կտա մի արծաթից:

-
21. [].. , մենք ցանկանում ենք հեռանալ: Ռազմական գործողություններ են կատարվում: Ռազմական իշխանությունը, որը հանգստի վիճակում է, քո աստված Ջաբարան
 22. [.....] Վաճառականները խմբվում են, ներխուժում արքունիքի ներսը: Այն բանից հետո, երբ նրանք ներխուժել էին
 23. վաճառականներին չեն թողնում ռազմիկներից առաջ: Սարգոնը բացում է իր շուրթերը և խոսում.
 24. «.....,] Բուրշախանդայի ռազմի աստվածը, ինչ որ նա արել է, նրա թշնամանքը ես ուզում եմ քննարկել:
 25. [] .. (լինել) Ռ՞րն է նրա լեռը, ինչպե՞ս կարելի է հասնել նրան, մեկուսացման ո՞ր ուղին է նա բռնել»:
 26. «.....,] որ դու ուզում ես գնալ այդ դժվարանցանելի նեղուցներով ու փողոցներով,
 27. «Բուրշախանդա տանող ճանախարհը, որով դու ուզում ես գնալ, և որից ես այդքան դժգոհում եմ, 7 կրկնակի ժամ ճանապարհ է»:

-
28. []...Կանեշ լեռը, որ պարուրված է լաջվարդով, ոսկի է նրա.....

29. [] խնձորենին, բզենին, ձիթենին և մայրին
30. [], որտեղ Նրանք «մարտնչում» են կացիններով 7 կրկնակի ժամ մացառների դեմ
31. [] [] ամբողջը, որից 7 կրկնակի ժամ անջրպետ էր դրվել
32. [] [] ճանճերը 7գույգ ժամեր հետ են պահվել,
33. [] [] հեռացվել են ճանճերը,
34. [] [] տրորում են
35. [] տեսել էր []

Շրջերես.

1. [] [] []
 2. [] մի [.....] տեր .. [...]
-
3. [Երբ ..] խոսքը վերջացրել էր, Նուր-Դագանը բացում է իր շուրթերը և դիմելով իր զինակցին՝ ասում.
 4. «Մինչև հիմա Սարգոնը չի ուզում գալ մեզ մոտ: Նա ուզում է թողնել մի հարուստ մարդ,
 5. որը Կանեշ լեռան վրա է: Մեղքի, կողոպուտի և բռնության հայրը կցանկանար այն գորքի միջոցով ամայացնել
 6. Զինակիցը պատասխանում է նրան: Նուր-Դագանը ասում է նրան հետևյալը. «Ո՞վքեր են եղել վաղ անցյալի և ավելի ուշ ժամանակների
 7. թագավորները, և նրանցից ո՞ր թագավորն է եկել և տեսել մեր երկրները ...»: Նուր-Դագանը իր խոսքը
 8. չի վերջացնում: Սարգոնը հավաքում է իր քաղաքի բնակիչներին, որպեսզի GAN և NUN-BE դարպասները լայնացնի,

9. [...] ... քանդում է պարիսպները, մի սափոր գինուց փայլում է Սարգոնի վճռականությունը:
 10. [Սար]գոնը քաղաքի դարպասների առջև մոտենում է նրա գահին: Սարգոնը բացում է շուրթերը,
 11. խոսում է, իր գինակցին խոսք է ասում. «Շատ լավ, Նուր-Դազան, Էնլիլի սիրեցյալ,
 12. [...] ... ես կուզենայի տեսնել, ինչպես ես դու գահընկեց լինում»:
-
13. [..]... Քաղաքի լաջվարդե շրջապարիսպների վերևում պատվանդանն է, իսկ ներքևում կա մոտ 55 հսկիչ:
 14. Չաքաբան նստած է նրա դիմաց, ոսկե գահին: Եվ նստած է արքան աստծո նման:
 15. Այդ ո՞վ է, որ վսեմ է արքայի նման: Նուր-Դազանին նստեցնում են Սարգոնի դիմաց: Սարգոնը բացում է իր շուրթերը
 16. և ասում Նուր-Դազանին. «Լավ, Նուր-Դազան, Էնլիլի սիրեցյալ, ինչու՞ դու ասացիր՝
 17. «Մինչև հիմա Սարգոնը չի ուզում գալ մեզ մոտ: Նա ուզում է թողնել մի հարուստ մարզ, Կանեշ լեռան վրա:
 18. Այնտեղ պետք է գնա «մեղքի» հայրը: Նա նրան թույլ է տալու գորքի միջոցով կողոպուտ և բռնություն անել»:
 19. Նուր-Դազանը բացում է իր շուրթերը,
 19. ասում է Սարգոնին. «Շատ լավ, ով տեր, ես քեզ քեզ քո աստծո զինվորներն են առաջնորդում:
 20. [.....]..... գետն անցնել: Երկրներից ո՞րը կհամեմատվի Աքադի հետ:
 21. [Ո՞ր] թագավորը կհամեմատվի քեզ հետ: Քո թշնամին գոյություն չունի: Նրանց թշնամությունը կասեցված է:
 22. Քեզ ես ենթարկել բոլորին, մույնիսկ թշնամիներդ քեզանից վախենում են»:
 23. [.....]... դաշտերի վարելահողերը, տերը ավելի օգտակար է, քան նա:
-

24. [.....] Կշրջենք (մրա) բոլոր վայրերով, կարվի, ինչպես որ կլինի, թզենի, տանձենի, խաղողի վազ,
 25. պիստակենի... Նախկինում երբեք չենք ցանկացել այս վայրերով շրջել:
 26. [.....] «Ես ուզում եմ հանգստացնել քաղաքը, ուզում եմ բարեկեցություն ապահովել արշավանքի
 27. [.....] և նստակյաց ժամանակ »: Երբ Սարգոնը կարեկցության (արժանացած) քաղաքը գնաց, արդեն 3-րդ տարին էր
 28. իր գահ բարձրանալու:

 29. Առաջին բոլորսակը «Պատերազմի արքայի»:
 Ամբողջական:

N 8. ՍԱՐԳՈՆՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (Հատված)

Միջագետքի վաղ պատմության լուսաբանմանը մեծապես նպաստում են ոչ շրջանում կազմված ժամանակագրությունները և գուշակությունների բնագրերը (King, 1907, II, էջ 3-14, 36-38, 43-45; Дьяконов, 1959, էջ 211-215; ANET, էջ 266-267 և այլն): Ստորև ներկայացվում է ժամանակագրության ժանրի կարևոր հուշարձաններից մեկը, որը գիտական գրականության մեջ հայտնի է «Սարգոնյան ժամանակագրություն» կամ «Ժամանակագրություն "K"» անվամբ: Բնագրի միայն Զ.ա. III հազարամյակի իրադարձություններին վերաբերող հատվածը տրվում է ըստ L. Ա. Օպպենհայմի վերծանության (ANET 266-267):

Սարգոնը՝ Աքադեի արքան, բարձրացավ (իշխանության) Իշտարի դարաշրջանում և չունեի ոչ մրցակից, ոչ ախույան: Նա բոլոր երկրների վրա տարածեց սարսափ ներշնչող իր փալը: Նա կտրեց անցավ Շովմ Արևելքի և մա՝ ինքը, նվաճեց երկիրն Արևմուտքի, այդ ամենը եղավ մրա իշխանության 11-րդ տարում: Նա հիմնեց այնտեղ կենտրոնական կառավարություն: Նա կանգնեցրեց իր կոթողն Արևմուտ-

քում: Նրանց (այսինքն՝ Արեւելյան և Արեւմտյան ծովերի միջև եղած երկրների) ավարը մա փոխադրեց լաստանավերով: Նա ստիպեց իր պաշտոնյաներին բնակվել (իր արքունիքի շուրջը, այդպիսով ընդգրկելով մի տարածություն)՝ հինգ կրկնամղոն, և բռնությամբ տիրեց բոլոր երկրներին, առանց բացառության:

Նա արշավեց ընդդեմ Քազալա երկրի և վերածեց Քազալան ավերակ-բլուրների ու ժայռակույտերի: Նա (անգամ) ավերեց (այնտեղ ամեն հնարավոր) տեղ թռչնի թռտելու համար:

Այնուհետև, նրա ծեր տարիքում բոլոր երկրներն ապստամբեցին նրա դեմ, և նրանք պաշարեցին նրան Աքադեում: (Քայց) Սարգոնը պատրաստեց ընտրյալ բանակ և ոչնչացրեց նրանց՝ հարվածելով նրանց և ճգնեց նրանց մեծաթիվ բանակը:

Ավելի ուշ Սուբարտուն (Սուբիրը) բարձրացավ իր բազմություններով, բայց այն խոնարհվեց նրա ռազմական զորությունից: Սարգոնը նստակյաց դարձրեց այս քոչվոր հասարակությունը (?): Նրանց ունեցվածքը մա բերեց Ագադե: Նա խլեց հողը Բաբելոնի և մա կառուցեց դրա վրա (մի այլ) Բաբելոն՝ Ագադե քաղաքի մոտ: Սրբապղծության պատճառով մա (այդպիսով) դատապարտվեց, մեծ տիրակալ Մարդուկը՝ կատաղեց և ոչնչացրեց նրա ժողովրդին սովի միջոցով: Արևելքից Արևմուտք մա հեռացրեց (նրանց) իրենից և պատժեց նրան, որ մա հանգիստ չունենա (իր գերեզմանում):

Նարամ-Սինը՝ որդին Սարգոնի, արշավեց ընդդեմ Ափիշալ քաղաքի և ճեղք բացեց (նրա պատին՝ նվաճելու համար այն): Նա անձամբ գերեց Ռիշ-Ադադին՝ արքային Ափիշալի, և Ափիշալի *sukkal*-ին: Նա (մակ) արշավեց Մագան երկրի դեմ և անձամբ գերեց Մաննուդանուին՝ Մագանի արքային:

Շուլգին, որդին Ուր-Նամմուի շատ հոգ տարավ Էրիդու քաղաքի համար, որը ծովեզրին է, (բայց) մա ուներ չար

¹ Մարդուկը Բաբելոնի գերագույն աստվածն է:

դիտավորություններ և նա սրբապղծորեն տարավ Էսազիլա տաճարի և Բաբելոնի ունեցվածքը: Տերը բար[կացավ] և նրա դիակը նա (*ամըմբեռնելի*) նրան...

(*Այնուհետև ներկայացվում են Զ.ա. II հազարամյակի դեպքերը*):

ՈՅ. ՍԱՐԳՈՆ ԱՔԱԴԱՅՈՒ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սարգոն Աքադացու տերության աշխարհագրության վերաբերյալ մեզ է հասել նոր ասորական ժամանակաշրջանի ուշագրավ մի բնագիր, որում արտահայտություն են գտել նաև Զ.ա. II հազարամյակի իրողությունները: Հայագիտությանն այն հայտնի է դարձել Ն. Ադոնցի միջոցով, որն օգտագործել է դեռևս չիրատարակված բնագրի տեղեկությունները Է. Ֆորերի մի հոդվածից: Վերջինս, ելնելով այն հանգամանքից, որ բնագրում հիշատակվում են Զ.ա. II հազարամյակում հայտնի դարձած մի քանի երկրանուններ, եզրակացրել է, որ բնագիրը վերաբերում է ոչ թե Սարգոն Աքադացու, այլ Սարգոն Աշուրացու (Զ.ա. XIX դ.) տերությանը (Ադոնց, 1972, էջ 25-26): Այդ կարծիքը տարածում է գտել հայագիտության մեջ: Սակայն ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ բնագիրն իրոք վերաբերում է Սարգոն Աքադացու տերությանը և այն լրացվել է Զ.ա. II հազարամյակում: Բնագիրը՝ հանգամանալի վերլուծությամբ՝ տե՛ս Albright, 1925, էջ 193-245; առավել ճշգրտված՝ Weidner, 1952-1953, էջ 1-24 (հատկապես, էջ 4-5, 12-13):

- 1) [... -ից] Բազայի կամուրջը, որ գտնվում է Մելլուխա երկրի ճանապարհի սահմանին,
- 2) Մինչև մայրիների լեռների երկիրը (տարածվում է) Խանա երկիրը՝ ինն արքաներ(ով):
- 3) Մայրիների լեռների երկրից մինչև Անգանգան (տարածվում է) Սուբարտու երկիրը:
- 4) [.....]: Հարկը, տանելով հարկը Սարգոնին,
- 5) [.....]: Նա տիրում էր ամբողջությամբ:

- 6) [... -ից] Եփրատի ափին մինչև Ծուփրու¹ Մարի երկիրն է:
- 7) [... -ից մինչև] Յաբուշե Ռապիգու երկիրն է:
- 8) [... -ից] մինչև Մաշքան-շարրի Աշշուր երկիրն է:
- 9) Տիգրիս և Եփրատ գետերի [միջև ընկած շրջանը / ճանապարհը]:
- 10) [... -խալից] մինչև Լուրդի Առափիսա երկիրն է:
- 11) Վերին և Ներքին Չաբ գետերի [միջև ընկած շրջանը / ճանապարհը]:
- 12) Ուրունայից մինչև Ծի(?)նու Լուլլուքի երկիրն է:
- 13) Էբլայից մինչև Բիթ-Նանիա Արմանի երկիրն է:
- 14) Խիզգաթից մինչև Աբուլ-Ադադ Աքադ երկիրն է:
- 15) Աբուլ-Ադադից մինչև Խալաբա Գուտիում երկիրն է:
- 16) Խալաբայից մինչև Չումիրու(?)նի Նիզգու երկիրն է:
- 17) Շուբուից մինչև Իբրաթ Դեր երկիրն է:
- 18) Իբրաթից մինչև Իշ(?)փաթում Լագաշ երկիրն է:
- 19) Կու[լլաբից] մինչև Ծովը Կուք(?)ումբա ժողովուրդն է:
- 20) PA-ից մինչև Մանգիծու ERIM երկիրն է:
- 21) Քիսիթից մինչև Սիպպար Կադի (Աքադ) երկիրն է:
- 22) Գուտիական Տիրգանից մինչև Ուս/գար-իլուլու Էդամարու/գ երկիրն է:
- 23) Ուս/գար-իլուլուից մինչև Բիթ-Ս/Շին Մարի երկիրն է:
- 24) Բիթ-Ս/Շինից մինչև Մաշքան-շարրի Մալգի(ում) երկիրն է:
- 25) Շարրու-քենուից մինչև Դառը ջուրը Էմուքբալ(ում) երկիրն է:
- 26) Բիթ-Խուրբայից մինչև Ռախարութ Ռ[ախար]ու[թ] երկիրն է:
- 27) Բիթ-GAB-GAL-ից մինչև Էրիյաբա [...]A երկիրն է:
- 28) Թ/Դուրգուից մինչև ID.KUR.RA² Մութիաբալ երկիրն է:
- 29) Աբուլ-շուրշիմից մինչև Ամուրրու երկրի սահմանային Էզու մարգի վերջին(?) DIM-ը Շումեր երկիրն է:

¹ Ընթերցվել է նաև «Չուր/պրու»:

² ID.KUR.RA բառացի՝ «լեռնային գետ»:

- 30) 120 *beru* Եփրատի ջրավազանից մինչև Մելլուխայի սահմանը, Ամուրրու երկիրը, որի սահմանը Մարին է¹։
 31) Սարգոնը՝ աշխարհի (տիեզերքի) արքան, երբ նա երկիրը, որ տարածվում էր մինչև երկինք, ճնշեց,
 32) ... (և) իր գլխավոր ճանապարհը չափեց²։

- 33) 40 *beru* է ճանապարհը դեպի³ Պարասիի։
 34) 60 *beru* է ճանապարհը դեպի Թուրուիշ։
 35) 90 *beru* է ճանապարհը դեպի Էլամ։
 36) 180 *beru* է ճանապարհը դեպի Աքադ։
 37) 120 *beru* է ճանապարհը դեպի Սուբարտու։
 38) 120 *beru* է ճանապարհը դեպի <MAR.>TU, Լիբանանից մինչև Թուրուկկի⁴։
 39) 90 *beru* է ճանապարհը դեպի Լուլլուբի։
 40) 90 *beru* է ճանապարհը դեպի Անգան(գան)։
 41) Անակու (և) Կապտարա երկրները, որ գտնվում են Վերին ծովի կողմում,
 42) Թիլմունը (և) Մագանը, որ գտնվում են Ներքին ծովի կողմում,
 43) և երկրներն Արևածագից մինչև Արևմուտք,
 44) Սարգոնը՝ աշխարհի (տիեզերքի) արքան, երբ անգամ նվաճեց իր ձեռքը⁵։

¹ Տողը թարգմանել ենք՝ հետևելով Վ. Ն. Օլբրայթին (Albright, 1925, էջ 244)։ Է. Վայդները «Ամուրրու երկիրը, որի սահմանը Մարին է» արտահայտության փոխարեն նշում է միայն՝ <Մարի> (Weidner, 1952-1953, էջ 19)։

² 30-31-րդ տողերի թարգմանությունը խիստ կասկածելի է, տարբեր գիտնականներ այն մեկնում են յուրովի։ Մենք հետևել ենք Է. Վայդներին։

³ «Ճանապարհը դեպի» արտահայտության փոխարեն առաջարկվել է «հեռավորությունը մինչև» թարգմանությունը (Albright, 1925, էջ 244)։

⁴ Վ. Ն. Օլբրայթն առաջարկում է տողը թարգմանել հետևյալ կերպ. «120 *beru* է ճանապարհը դեպի Խալծու, Լաբնանուից մինչև Թուրուկկի» (Albright, 1925, էջ 244)։

⁵ Վ. Ն. Օլբրայթն առաջարկում է թարգմանել՝ «նվաճեց իր երրորդ (տարածքը)»։

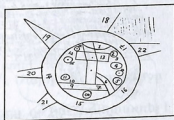
- 45) Անգան(զան) երկրից մինչև [...]րի, AMAR[...], AMAR.ŠA.TAK,
 46) [...]լաբից մինչև [...], Լույ(Ս)ուրի, ...
 47) Բազա (?), [...] և Ուրունի (?) երկիր, որ Մելուխսայի սահմանում է¹:

10. ԱՇԽԱՐՀԻ ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ ՔԱՐՏԵԾԸ

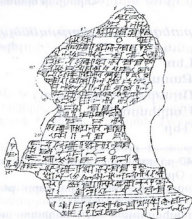
Աշխարհի բաբելոնյան քարտեզն առաջին անգամ հրատարակել է Ֆ. Է. Փայզերը 1889 թվականին, որն այնուհետև ունեցել է մի քանի հրատարակություններ, սակայն բոլորն էլ՝ որոշակի թերություններով²: Զարտեզի առավել ամբողջական և անթերի հրատարակությունը կատարել է Վ. Հորովիցը (Horowitz, 1988, էջ 148-165, լուսանկարները՝ աղ. X): Հայագիտության մեջ (որքան մեզ հայտնի է) այն երբևէ ամբողջական չի հրատարակվել, չնայած քարտեզում Հայաստանի՝ ուշբաբելոնյան «Ուրաշտու» (=Ուրարտու) անվանաձևով հիշատակվելուն: Ավելին, եղել են մի շարք թերի, նաև սխալներով հրապարակումներ³: Այդ բացը լրացնելու նպատակով ստորև բերում ենք քարտեզի բնագրի ամբողջական թարգմանությունը՝ կատարված Վ. Հորովիցի հրատարակությունից.

Քարտեզի մակագրությունները.

1. Լեռ
2. Քաղաք
3. Ուրարտու (Ուրաշտու)
4. Ասորեստան
5. Դեք

¹ 45-47-րդ տողերը Է. Վալդերը չի թարգմանում, այն բերում ենք ըստ Վ. Ն. Օլբրայթի:
² Հրապարակումների հղումները՝ թերությունների մատնանշմամբ, տե՛ս Horowitz, 1988, էջ 147:
³ Հայագիտության մեջ հանդիպող ամենատարածված սխալը քարտեզի գրություններում (3-րդ կետում) Ուրաշտու-Հայաստանի փոխարեն «Արմենիա» երկրանվան նշումն է, ինչն անտեղյակության հետևանք է. բաբելոնյան աղբյուրներում Հայաստանը երբևէ հանդես չի գալիս «Արմենիա» անվամբ:

Աշխարհի բաբելոնյան քարտեզը (երկու երեսի լուսանկարներն ու գրչանկարները)

6. ?-ra- [...]
7. Ճահճուտ
8. Սուգա (Շուշան)
9. Ջրանցք
10. Բիթ Յակին
11. Քաղաք
12. Խաբբան
13. Բաբելոն
14. Օվկիանոս
15. Օվկիանոս
16. Օվկիանոս
17. Օվկիանոս
18. Շրջան. 3 ասպարեզ է արանքում, որտեղ Արևը չի երևում
19. Շրջան. 6 ասպարեզ է արանքում
20. [Շրջա]ն. [(...)
21. [Շրջան]. [(...)
22. Շրջան. 8 ասպարեզ է արանքում
- 23-25. (արձանագրություն չկա)

Երեսակողմ.

1.] [.....
2.] .. կործանված քաղաքները [.....] . [.]
3. ... անծայ]ր [ծովը], որ տեսել է Մարդուկը: Կամուրջը
ներսում նրա?]
4. ...] . կործանված աստվածները, որ նա [հաստատել է]
Ծովի ներսում:
5.] .. ներկա են; իժը, ծովի մեծ օձը ներսում: Անգու-
թչունը և կար[իճ-մարդը]
6. ... [եռ[նային] այծ, վիթ, գեբու (սապատավոր եզ),
հովազ, ցուլ-մարդ
7. [.. առ]յուծ, գայլ, կարմիր եղջերու, բորե[նի],
8. [կապ]իկ, էգ-կապիկ, այծեղջյուր, ջայլամ, կատու,
քամելիոն (գետնառյուծ),

9. [...] կենդանիներ, որոնց Մարդուկն արարեց անհանգիստ ծովի վերևում,
10. [.. Ու]թնապիշտիմը, Սարգոնը և Նուր-[-Դ]ագանը՝ արքան Բուրշախանդայի,
11. թռչնի պես՝ թևեւրով, որի ընդարձակությունը ոչ ոք չի կարողացել ը[մբռնել]:

Շրջերես.

1.] ? [.....
2.]/? հրաշ[քներ(?)
3.] մեծ [.....
4. [Առաջին(?) շրջանը(?), երբ մեկը մտ]նում է, դու կճամփորդես ... ասպարեզ ...
5. Դեպի երկրորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
6. [...] մեկը ... ներքև ...
7. Դեպի երրորդ շրջանը, ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
8. Թևավոր թռչունը չի կարող բարեհաջող ավարտել իր թռիչքը]
9. [Դեպի չորրորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
10. [...] . հաստ են parsikum չափի/անոթի նման, 10/և մատ-(ները) [...
11. [Դեպի չորրորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
12. [...] է] դրա բարձրացումը/հեղեղումը; 780 արմնկաչափ է դրա ...
13. [...] . դրա առջև/անձրևը; 120 արմնկաչափ է [դրա ...
14. [...] . դրա արյունը նա չի տեսնում [...
15. [...] մենք պետք է մ]ագլցենք, ուր կճամփորդես [1...]
16. [...]ես կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
17. [...] . հեռացումը, որ գտնվում է [...] -ում

18. [...] նրա ... նա կտրեց-անցավ [...]
19. [Դեպի վեցերորդ շրջ]անը, ուր կճամփորդես 7 [ասպարեզ ...
20. [.....] գագաթի [վրա?], ես .[...]
21. [Դեպի յոթերո]րդ շրջանը, ուր կճամփորդես [7 ասպարեզ ...
22. որտեղ խոշոր եղջյուրավոր անասունը՝ զինված եղջյուր-ներով [...
23. նրանք վազում են արագ և հասնում [...
24. Դեպի [ու]թերորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 ասպ[ա-րեզ ...
25. [...] տե[ղը], ուր ... լուսաբացներ դրա մուտքի(?) մոտ:
26. [.....]. ամբողջի Չորս Բաժինների .[...]
27. [.....]. , ում ներսը ոչ ոք չի կարող ճան[աչել]:
28. [.....]. պատճենված իր հին օրինակից և ստու[գված]
29. [.....] Իծծուրուի որդին, Էա-բել-իլ[ի]ի ժառանգը:

11. ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ԼՈՒԼԼՈՒԲԻ

Լույլուբի երկիրը հիշատակվում է Նարամ-Սուենի թողած արձանագրություններից մեկում, որը ժամանակին՝ որպես ռազմավար՝ Սուգա է տարել Էլամի արքա Շուտրուկ-Նախունտեն, իսկ նոր ժամանակներում Սուգայի պեղումներից հայտնաբերել է Ժ. դը Մորգանը (SAKI, էջ 166-167; RISA, էջ 142-143):

- I. 1-2) Նարամ-Սուենը՝ հզորը, ...
(Մոտ 9 տող պակասում է)
- I. 12-16) ... Սիդուրեցու և Սաթունի Լույլուբեցու ժողովեց,
- II. 1-3) այդ բանակը նա պարտության մատնեց: Դեպի ...
(Սյունակի մնացած մասը ջարդված է)
- III. 1-5) ¹Քիշում ²... ³... ⁴... ⁵նվիրեց:
(Մնացած մասը ջարդված է):

Վերջերս առաջարկվել է «Սաթունի Լույլուբեցու» փոխարեն ընթերցել «լույլուբեցի լեռնականներ», կատարվել են այլ վերանայումներ (RIM-SGP, էջ 143-144):

Ըստ այդ առաջարկի՝ արձանագրությունն ունի հետևյալ տեսքը.

1. 1-2) Նարամ-Սուենը՝ հզորը, ...

(Վնասվածք)

1. 1-5) ... Սիդու[ր-?] (և) լուլլութեցի լեռնականներին ժողովեց

...

II, 1-3) ... պատ[երագմ]: Համար/Դեպի ...

(Վնասվածք)

II, 17) լեռ[նականները ...]

(Վնասվածք)

III, 1) [գերեզմանաքմբեր դիզ]եց [մրանց] վրա:

III, 2-5) ... (և) մվիրեց [... աստծուն] ...

(Վնասվածք)

12. ԽԵԹԱԿԱՆ ԼԵԳԵՆԴԸ ՆԱԲԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ՍԱՍԻՆ (Հատված)

Նարամ-Սուենի մասին խեթական լեգենդը հայտնի է մի քանի բնագրերով և տարբեր ուսումնասիրողների կողմից հրատարակվելով՝ ստացել է մահ «Զուքայի արքայի լեգենդը», «Նարամ-Սուենի՝ Սարգոնի որդու լեգենդը», «Շու-իլիի լեգենդը» (քանի որ այն պատմվում է Շու-իլիի անունից) անվանումները (Gumey, 1955, էջ 93-94):

Մի քանի բնագրերից վերականգնված 175 տողանոց գրավոր այս հուշարձանի քննական հրատարակությունը տե՛ս

Gumey, 1955, էջ 93-113, որից էլ կատարել ենք թարգմանությունը:

37) Յոթ արքաներ՝ եղբայրներ, փառահեղ և ազնվական,

38) Նրանց զորքը՝ հաշվում էր 360 հազար:

39) Նրանց հայրը Անուբանինին էր՝ արքան, մրանց մայրը՝
թագուհին, Մելիլի էր մրա անունը:

40) Նրանց ավագ եղբայրը՝ մրանց առաջնորդը, մրա անունն
էր Մեմանդախ:

41) Նրանց երկրորդ եղբայրը, մրա անունն էր Միդուդու:

¹ Բնագրում՝ «ջոկատները», որը բոլոր տեղերում փոխել ենք «զորք»-ով:

- 42) Նրանց երրորդ եղբայրը, նրա անունն էր Կուկուպիշ (?):
- 43) Նրանց չորրորդ եղբայրը, նրա անունն էր Բալդախդախ:
- 44) Նրանց հինգերորդ եղբայրը, նրա անունն էր
Թարթադադա (?):
- 45) Նրանց վեցերորդ եղբայրը, նրա անունն էր
Աբուդանադիխ:
- 46) Նրանց յոթերորդ եղբայրը, նրա անունն էր Խարշակիդու
(?):
- 47) Նրանք մվաճեցին փայլող լեռները,
- 48) Պաշտոնյան արգելակեց նրանց՝ բայց նրանք ջարդեցին
նրանց ազդրերը:
- 49) Իրենց ներխուժման սկզբ(ում) նրանք մոտեցան
Բուրուշխանդարին:
- 50) Բուրուշխանդարի ամբողջ շրջանը թալանվեց,
- 51) Փուխ(ու)լու քաղաքը թալանվեց,
- 52) Փուրանշու քաղաքը թալանվեց,
- 53)
- 54) Ուման-մանդան, [նրանց] ճամբարը Էն[իլ]ի
բնակավայրն (էր) (*կամ*՝ «Շուբաթ-Էնիլին էր»),
- 55) և նրանք բոլորը հավաքվեցին Սուբարտուի կենտրոնում,
- 56) Նրանք ամայացրեցին «Ծովերը»¹ և ներխուժեցին
Գուտիում:
- 57) Նրանք ամայացրեցին Գուտիումը և ներխուժեցին Էլամ
երկիր:
- 58) Նրանք ամայացրեցին Էլամ երկիրը և ներ[խուժեցին]
«ներս»²:
- 59) Նրանք կոտորեցին (մարդկանց) ճանապարհների
խաչմերուկների, նրանք նետեցին նրանց [.....]
- 60) Դիլմունը, Մագանը, Մելուխիսան և բոլոր երկրները ծովի
մեջ տեղում, նրանք ոչնչացրեցին (?):
- 61) Տասնյոթ արքաներ՝ 90 հազար զորքով,
- 62) դուրս եկան նրանց օգնության:

¹ Այսինքն՝ Վանա և Ուրմիո լճերի շրջանը:

² Թերևս՝ Սիջագետքի ներքին շրջաններ:

- 63) Ես կանչեցի պաշտոնյային և հանձնարարեցի նրան.
- 64) «[Վերցրու] նիզակը: ... [.....]
- 65) կպցրու (դրանց) *ludu(?)*-ին, [ծակիր (դրանց)] նիզակով:
- 66) [Եթե արյուն հոսի,] նրանք մարդիկ են մեր նման:
- 67) [Եթե արյուն չհոսի,] նրանք չար ոգիներ են,
նուրվականներ,
- 68) [նուրվակ]աններ և չարագործներ, Էնլիլի արարածներ»:
- 69) Պաշտոնյան հետ բերեց նրան (հաղորդումը).
- 70) «Ես կպցրեցի դրանք *ludu(?)*-ին,
- 71) Ես ծակեցի դրանց նիզակով, և արյուն եկավ»:
- 72) Ես կանչեցի գուշակներին և հանձնարարեցի նրանց:
- 73) Ես «դիպա» [յոթ և կրկին] ուլի:
- 74) [Ես ուղևորվեցի] սուրբ տաճարը եղեգին:
- 75) Ես հարցրեցի մեծ աստվածներին՝
- 76) Իշտարին, Բաբային (?), Չաբաբային, Անունիթումին,
- 77) Նաբուին(?) (և) Շամաշ հերոսին:
- 78) Մեծ աստվածների «կողպեքը» չտվեց (թուլտվություն)
իմ գնալու և իմ ... համար:
- 79) Այսպես ես ասացի ի սրտում, սրանք էին իմ բառերը.
- 80) «Ո՞ր առյուծն է հետևում գուշակին,
- 81) Ո՞ր գայլն է խորհրդակցում երազահան-քրմուհու հետ:
- 82) Ես կգնամ ավազակի պես՝ իմ սեփական հակումով,
- 83) Ես կվերցնեմ ինձ համար երկաթյա (?) *luddu* զենքերը»:
- 84) Երբ եկավ առաջին տարին,
- 85) Ես ուղարկեցի 120 հազար զորք, բայց ոչ ոք կենդանի
չվերադարձավ,
- 86) Երբ երկրորդ տարին եկավ, ես ուղարկեցի 90 հազար
զորք, բայց ոչ ոք կենդանի չվերադարձավ,
- 87) Երբ երրորդ տարին եկավ, ես ուղարկեցի 60700 զորք,
բայց ոչ ոք կենդանի չվերադարձավ,
- 88) Ես այլալվեցի, շփոթվեցի, մթագնեցի, վշտաբեկ,
ուժասպառվեցի:
- 89) Այսպես ես ասացի ի սրտում, սրանք էին իմ բառերը.
- 90) «Ի՞նչ ունեցա ես՝ իմ թագավորությանը ցույց տալու:

91) Ես արքա եմ, որ չի բերում ծաղկում իր երկրին:

92) Ես արքա եմ, որ չի բերում բարգավաճում իր
ժողովրդին...

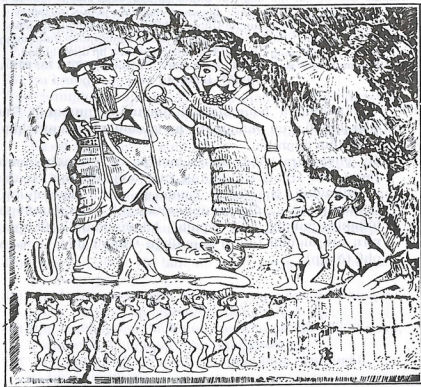
13. ԱՆՈՒԲԱՆԻՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նարամ-Սուենի դեմ դաշնակցած տասնյոթ երկրների մասին պատմող
«Քուրայի արքայի լեզենդը» վիպասքի համաձայն այդ դաշինքը
ղեկավարել է Լուլլուքիի արքա Անուբանինին՝ իր յոթ որդիների հետ:
Անուբանինիից մեզ է հասել աքաղեքեն արձանագրությամբ ժայռավոր
կոթող՝ պատերազմի Ինանա-Իշտար դիցուիու և իր պատկերով:
Արձանագրությունը չափազանց վնասված է (SAKI, էջ 172-173; RISA,
էջ 150-151; IRSA, էջ 168):

1-8) Անուբանինին՝ հզոր արքան, արքան Լուլլուքումի, Բա-
թիր լեռան վրա քանդակեց իր պատկերն ու պատկերն
Ինանան դիցուիու:

9-36) Ով ջնջի այս երկու պատկերներն ու արձանագրու-
թյունը, թո՛ղ Անուն և Անթումը, Էնլիլն ու Նինլիլը, Ադադն
ու Ինանան, Սուենն ու Շամաշը,, (աստվածը),
տիրա(կալը) ..., մեծ աստվ[ածներ]ը և (աստվածներն)
անդր[աշխարհի (?)] նզովեն կործանման անեծքով,
թո՛ղ ոչնչացնեն (մրա) սերունդը: Վերին ծովը և Ներ-
քին (ծովը)¹

¹ Խիստ վնասված վերջնամասում կարելի է կարդալ առանձին բառեր՝
«մրա հայրը և», «գետը», «և գետը», «ոչ» և այլն, ինչից հնարավոր չէ
դուրս բերել կապակցված իմաստ:

Անուբանիների կոթողը Իշտար դիցուհու և իր պատկերով

14. ԱՐՄԱՆՈՒՄԻ ԵՎ ԷԲԼԱՅԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ՄԵԾ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (Հատված)

Արձանագրությունը հայտնի է հինքաբեկոյան շրջանի մեկ կրկնօրինակով՝ գտնված Ուրից: Առաջին անգամ հրատարակվել է 1928 թվականին (UET, I, էջ 74-79, N 275), ապա ունեցել է բազմաթիվ մասնակի և ամբողջական հրատարակություններ (Hirsch, 1963, էջ 20-21, 73-77; ANET, էջ 268; IRSA, էջ 107-108; Foster, 1982, էջ 27-36; RIM-SGP, էջ 132-135; Մատթեոսեան, 1994, էջ 255-256 և այլն): Թարգմանության համար հիմք ենք ընդունել ամենամաքողջական և լավագույն հրատարակությունը (RIM-SGP, էջ 132-135):

- I, 1-10) Քանի որ երբևէ՝ մարդկության արարումից ի վեր, ոչ մի թագավոր չէր կործանել Արմանումն ու Էբլան,
I, 11-20) Ներգալն¹ (իր) զենքով ճանապարհ բացեց Նարամ-Սուենի՝ հզորի համար, և տվեց նրան Արմանումն ու Էբլան:
I, 21-29) Եվ նա տվեց նրան Ամանուսը՝ Մայրիների լեռը, ու Վերին ծովը:
I, 30 - II, 1) Շնորհիվ Դագանի² զենքերի, որը մեծացնում է նրա թագավորությունը,
II, 2-7) Նարամ-Սուենը՝ հզորը, նվաճեց Արմանումն ու Էբլան:
II, 8-19) Եվ Եփրատի ափից մինչև Ուլիշում նա ջախջախեց մարդկանց, ում Դագանը տվել էր նրան ի սկզբանե,

¹ Ներգալը միջագետքյան դիցաբանության անդրաշխարհի աստվածն էր (Афанасьева, 1992, էջ 212):

² Արևմտասեմական աստված (աքադական, ուգարիթյան ադրյուրենում՝ Դագան, փյունիկյանում՝ Դագոն), որը դատելով անվան ստուգաբանությունից՝ սկզբնապես եղել է երկրագործության կամ ձկնորսության հովանավոր, աքադական դիցաբանության մեջ զուգադրվել է Ադադի և Էնլիլի հետ՝ համարվելով ռազմի, գերագույն աստված (Афанасьева, 1991, էջ 346):

- II, 20-23) քանի որ նրանք կատարել էին ծառայություն Իլա-
րայի¹, իրենց ասածո համար:
- II, 24-28) Հետագայում նա (ամբողջությամբ) տիրեց Ամա-
նոսին՝ Մայրիների լեռանը:
- II, 29 – III, 6) Երբ Դազանը որոշեց ճակատագիրը Նարամ-
Սուենի՝ հզորի, նրա ձեռքը հանձնեց Ռիդ/2-Թե-
շուբին (Ռիդ/2-Ադադին)՝ Արմանումի արքային,
- III, 7-10) և (երբ) նա (Նարամ-Սուենը) անձամբ հաղթեց
նրան իր (պալատի) մուտքի կենտրոնում,
- III, 11-16) նա (Նարամ-Սուենը) իր արձանը քանդակեց
դիտրիտից և նվիրեց (այն) Սին (*Լուսնի*) աստծուն:
- III, 17-31) Այսպես է ասում Նարամ-Սուենը՝ հզորը, արքան
(աշխարհի) չորս կողմերի. «Դազան աստվածը
տվեց ինձ Արմանումն ու Էբլան, և ես հաղթեցի
Ռիդ/2-Թեշուբին (Ռիդ/2-Ադադին)՝ Արմանումի
արքային:
- III, 32-IV, 3) Այդ ժամանակ ես իմ արձանը քանդակեցի և
նվիրեցի (այն) Սին (*Լուսնի*) աստծուն:
- IV, 4-6) Թող ոչ ոք չջնջի իմ արձանագրությունը,
- IV, 7-10) թող իմ արձանը կանգնի Սին (*Լուսնի*) աստծո
առաջ:

*Արձանագրության շարունակության մեջ նշվում է
նվաճված տարածքում ամբողջ կառուցելու և Նարամ-Սուենի
պատկերով ու արձանագրությամբ կոթող կանգնեցնելու
մասին:*

¹ Որոշ ուսումնասիրողներ «Իլարա» դիցանվան փոխարեն կարդում են «Աբա», գտնելով, որ առաջին մասնիկը սեմական «աստված» բառն է, որն այս դեպքում ծառայում է իբրև որոշարկիչ (դետերմինատիվ):

15. ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒՆԵՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԴԵՊԻ ԹԱԼԽԱԴՈՒՄԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ԵՎ ԷԼԱՄԻՑ
ՍԻՆՉԵՎ ՍԱՅՐԻՆԵՐԻ ԼԵՌՆԵՐԸ ՆՎԱՃԵԼՈՒ ԵՎ
ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արձանագրությունը մեզ է հասել հին քաղցրահամ շրջանի երկու
կրկնօրինակներով (Hirsch, 1963, էջ 20, 72-73; IRSA, էջ 106-107;
RIM-SGP, էջ 129-131):

- 1-16) Նարամ-Սուենը՝ Աքադի արքան, հրամանատարը ...
Էլամ երկիրն ամբողջությամբ՝ մինչև Բարախսի
(Պարախշում), և [Ս]ուբարտու երկիրը մինչև
Մայրիների լեռներ:
- 17-32) Այժմ, [ե]րբ նա գնաց [դե]պի Թալխադում – ոչ մի
թագավոր (նախկինում) չէր ձեռնարկել նման
արշավանք - Նարամ-Սուենը՝ Աքադի արքան, գնաց
այնտեղ և Իշտար դիցուհին նրան մրցակից չտվեց:
- 33-40) Սուբարտուի կառավարիչները և Վերին (երկրների)
տիրակալները իրենց հարկերը քերեցին [նրա] առաջ:
- 41-46) *(Վնասված են և անընթեռնելի)*
- 47-52) Նարամ-Սուենը՝ Աքադի արքան, նվիրեց (այս
կոթողը) Նինգուրլագա աստծուն:
- 53-70) Ով որ ջնջի այս արձանագրությունը, Նինգուրլագա
աստվածը՝ տերն այս կոթողի, և Շամաշ աստվածը
թող պատառոտեն նրա հիմքերը: Թո՛ղ նրանք
կործանեն նրա սերունդը: Թո՛ղ նրանք [չ]նվիրեն
նրան [իր] արու (ժառանգին) կամ իր սե[րունդը]:
Թո՛ղ նա [չ]քայլի իր (անձնական) [աս]տծո առաջ:

16. ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՆՐԱԳՈՒՄԱՐԱՅԻՆ, ՎՆԱՄՎԱԾ ՄԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Նարամ-Սուենի վնասված մի արձանագրության մեջ (որը մեզ հասել է հինքաբեւոյան շրջանի կրկնօրինակով) ամփոփվում են մրա մվաճումների արդյունքները (RIM-SGP, էջ 162-163): Կարծիք է հայտնվել, որ այս արձանագրությունը պատկանում է ոչ թե Նարամ-Սուենին, այլ Ուրի III հարստության արքա Շուլգիին (Kärki, 1986, էջ 130-131), ինչը համոզիչ չէ:

1'-11) ..., Մախազ[ում]ը, Փու[2]ը, ..., Է[բ]յան, Մարին, Թուր-թուր, ..., Ուրբիշը, Մուբիշը, ..., ..., Աբարնումը, և երկիրը, որտեղ մայրիներ են հատում, իր նահանգների երկայնքով: Սուբարտու երկիրը՝ [Վե]րին ծո[վի] փերին, և Մագանը՝ [իր] նահանգների երկայնքով ... մյուս կողմը ծո[վի] ...]

17. ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ԽԱՔՈՒՐԻ ՀՈՎԻՏ ԵՎ ԱԶՈՒԽԻՆՈՒՄ

Նարամ-Սուենի արքայական արձանագրությունները վկայում են Խարուրի հովիտ կատարած մրա արշավանքների մասին, որոնց արդյունքում նա հասավ Սուբարտուի սահմանային Ազուխիում բնակավայրին: Դրանցից մեկն է ստորև բերվող հին արքայական շրջանի վնասված արձանագրությունը, որը, թերևս, քարե կոթողի մի բեկոր է: Արձանագրության մեջ օգտագործված են երկարության չափման երկու միավորներ, որոնց ճշգրիտ զուգահեռները ոչ անգլերենում, ոչ հայերենում չկան, ուստի նախընտրեցինք պահպանել բնագրային ձևերը: DA.NA չափը հավասար է 10,8 կիլոմետրի, ÉŠE.GÍD-ի ստույգ չափը հայտնի չէ (RIM-SGP, էջ 124-125):

(Վնասվածք)

I, 1'-4) [... դեպի Խա]րա[բ]իի հոսանքով [? D]A.NA " ?
[ÉŠE].GÍD նա անցավ [մեկ օրում]:

I, 5'-9') [Խարա]բիի հոսանք[ից] [դեպի Ն]ախուր [? DA].NA
և [? ÉŠE.GÍD նա անցավ մեկ օրում]:

(Վնասվածք)

(Վնասվածք)

II, 1'-2') Երկու(?) DA.NA (և) 12 + ? [ÉŠE.GÍD] նա անցավ
մեկ օրում:

II, 3'-7') Կուր[դայից] մինչև Ազ[ու]խինում, մեկ ու կես DA.NA
և երեք [ÉŠE].GÍD [նա անցավ] մեկ օրում:

(Վնասվածք)

18. ԱԶՈՒԽԻՆՈՒՄԻ ՃԱԿԱՏԱՍԱՐՏԸ ՍՈՒԲԱՐՏՈՒԻ ԴԵՄ

Նարամ-Սուենի արձանագրությունները վկայում են Սուբարտուի
հարավային Ազուխինում բնակավայրի մոտ տեղի ունեցած
ճակատամարտի մասին, ընդ որում, դա այնքան մեծ նշանակություն
ունեւ Նարամ-Սուենի համար, որ այդ իրադարձությամբ է
անվանակոչվում տվյալ տարին (RIM-SGP, էջ 86, 124-125):

Ազուխինումը տեղայնացվում է Խարուրի եռանկյունու արևելքում,
Ռաժ/զամից ոչ հեռու (Garelli, 1963, էջ 90-92; RIM-SGP, էջ 124-125՝
հղումներով հանդերձ):

Տարին, երբ Նարամ-Սուենը հաղթեց Սուբարտուին
Ազուխինումի մոտ և գերեց Թախիշ-աթիլին:

19. ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Արմանում երկրի դեմ ձեռնարկած պատերազմի մասին վկայող Նարամ-
Սուենի պատկերով և արձանագրությամբ կոթողը գտնվել է Դիարբեքի
մոտակա Փիր Հուսեին հնավայրից և տեղափոխվել Ստամբուլի Հին

Արևելքի թանգարան (Barton, 1929, էջ 140-141 (բնագրի առաջին
հրապարակումների հղումներով); կոթողի գտնվելու հանգամանքները և
բնութագրական մանրամասները տե՛ս Naab, Unger, 1934, էջ 5-48, աղ. I-

IV: Արձանագրությունն ունեցել է բազմաթիվ վերահրատարակումներ՝
Գավուրճեան, 1973, էջ 17; Մատթեոսեան, 1994, էջ 256; RIM-SGP, էջ
128-129 և այլն)¹:

I, 1-2) Նարամ-Սուենը, Հզորը ...

(Վնասվածք)

II, 1-6) Էնկի (Հայա, Էա) աստվածը [նրան չտ]վեց
մրցակից (աշխարհի) չորս կողմերում:

(Վնասվածք)

II, 1' - III, 4) Նա բնա[աջնջեց ...] և բարձրացրեց գերեզմա-
նակույտ:

III, 5-12) Ով այս արձանագրությունը ջնջնի, թո՛ղ Ինաննա
դիցուի ին [և ... ու ... աստվածները]

(Վնասվածք)

III, 1' - IV, 4) պատառոտի [նրա հիմքերը] և ոչնչանի նրա
սերունդը:

IV, 5-8) [Թո՛ղ նրանք չպարզ]ենն [նրան] ար[ու]
(Ժառանգ) կամ սերունդ:

IV, 9-11) [Թո՛ղ նա չքայլի իր (անձնական) աստծո առաջ]:

(Վնասվածք)

20. ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՓՐԱՏԻ ԵՎ ՏԻԳՐԻՍԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ ՀԱՄՆԵԼՈՒ ԵՎ ՇԵՆԱՍԻՆԴԱ ԵՐԿԻՐ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՍԱՍԻՆ

(RIM-SGP, էջ 86)

Տարին, երբ Նարամ-Սուենը հասավ ակունքները
Տիգրիսի ու Եփրատի և պատերազմում հաղթեց Շենամինդա
երկրին:

¹ RIM-SGP, էջ 128-129-ում կան որոշ հավելումներ և լրացումներ, որոնք
չենք նշում այստեղ:

21. ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ԱՍԱՐՆՈՒՄ (ԱԲԱՐՆՈՒՄ) ԵՐԿԻՐ

Աբարնումը (Ամարնում) հիշատակվում է Ուրի III հարստության ժամանակաշրջանում (Gelb, 1938, էջ 66-67, Kärki, 1986, էջ 130-131): Հետագայում վկայվում է Քանեշի բնագրերում և համապատասխանում է անտիկ հեղինակների Աբարնեին: Տեղադրվում է Մալաթիայի և Ամիդի միջև, ժամանակակից Ջերմուկի (թուրքերեն աղավաղմամբ՝ Չերմյուկ) տեղում (Gelb, 1938, էջ 66-67; Bilgiç, 1945-1951, էջ 32 և հղումները): Հիշատակվում է նաև Նարամ-Սուենի մեկ այլ արձանագրության մեջ (Հավելված, N 16): Արձանագրությունը՝ RIM-SGP, էջ 86:

Տարին, երբ արքան արշավեց դեպի Ամարնում :

22-24. ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԸ՝ «ՆՎԱՃՈՂՆ ԱՐՄԱՆՈՒՄԻ ԵՎ ԷԲԼԱՅԻ »

Արմանումի և Էբլայի նվաճման մասին Նարամ-Սուենի հակիրճ այս հաղորդումը պահպանվել է երեք տարբեր առարկաների վրա արձանագրված (RISA, էջ 138-141; Unger, 1934, էջ 43-46; IRSA, էջ 106; RIM-SGP, էջ 136; Մատթեոսեան, 1994, էջ 255):

Նարամ-Սուենը՝ հզորը, (աշխարհի) չորս կողմերի արքան, նվաճողը Արմանումի և Էբլայի:

25. ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԸ՝ «ՆՎԱՃՈՂՆ ԱՐՄԱՆՈՒՄԻ, ԷԲԼԱՅԻ ԵՎ ԷԼԱՄԻ»

Նիզգոմի (Դիալա գետի վերին հովտում) կառավարիչ Քարշումի երկու բնագրերում Նարամ-Սուենը ներկայանում է իբրև «նվաճողը Արմանումի, Էբլայի և Էլամի» (IRSA, էջ 111; RIM-SGP, էջ 166-167):

1-2) Իլարա աստծուն,

- 3-13) Նարամ-Սուենը՝ հզորը, (աշխարհի) չորս կողմերի արքան, նվաճողը Արմանունի, Էբլայի և Էլամի,
 14) նվիրեց (այս գալիստը):
 15-19) Քարշունը՝ սուրհանդակը, Նիգգունի կառավարիչը, նրա ծառան (է):

26. ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ՍԻՍՏՈՐՐՈՒՄ ԵՎ ԱՐԱՄԵ ԵՐԿՐՆԵՐ

Նարամ-Սուենը Տիգրիսի հովտով արշավանքներ է ձեռնարկել դեպի Մեծ և Փոքր Ջար գետերի միջնատարածքում գտնվող Սիմուրրում երկիրը: Այդ մասին վկայող արձանագրություններից մեկը պատմում է միայն դեպի Սիմուրրում երկիր արշավանքի մասին («Տարին, երբ Նարամ-Սուենն արշավեց Սիմուրրումի վրա» (RIM-SGP, էջ 87): Մեկ ուրիշը՝ Սիմուրրումի դեմ տարած հաղթանակի և Սիմուրրումի ու Արամե երկրի տիրակալներին գերեվարելու մասին, որը բերում ենք ստորև (RIM-SGP, էջ 87)

Տարին, երբ Նարամ-Սուենը Կիրաշենիվում հաղթեց Սիմուրրումին և գերեց Բաբային՝ Սիմուրրումի կառավարչին¹, (և) Դուրուլին՝ Արամեի կառավարչին:

27. ՆԱՐԱՄ-ՍՈՒԵՆԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ՏԻՔԱՐ ԼԵՌ

Նարամ-Սուենի դեպի հյուսիս՝ դեպի Տիքար լեռն ուղղված ռազմերթի մասին են պատմում նրա մի արձանագրության Նիպպուրից գտնված հինբաբելոնյան ժամանակաշրջանի երկու կրկնօրինակները (IRSA, էջ 108-109; RIM-SGP, էջ 126-127): Ժամանակին այս արձանագրությունն ընթերցվում էր այլ կերպ. ըստ հին ընթերցման՝ Նարամ-Սուենը պատերազմել է Aram և Am երկրների տիրակալ Խարշամատկիի դեմ, որի ընթացքում կործանել է Տիքար երկիրը (Thureau-Dangin, 1911, էջ 199-200; Gelb, 1952, էջ 110-112; Hirsch, 1963, էջ 21):

¹ Սիմուրրումի կառավարիչ Բաբան հիշատակվում է նաև մի խիստ վնասված արձանագրության մեջ (RIM-SGP, էջ 144-145):

- 1-4) [Նարամ]-Սուենը՝ [արք]ան (աշխարհի) չորս
[կողմեր]ի,
5-14) երբ նա հաղթեց Խարշամաթ¹ երկրին և Տիբա[ր]
լեռան վրա անձամբ վայրի ցուլ տապալեց,
15-19) նա իր պատկերը քանդակեց և նվիրեց Էնլիլ
աստծուն՝ իր հորը:
20-31) Ով որ ջնջի այս արձանագրությունը, թո՛ղ Էնլիլ և
Շամաշ աստվածները պատառոտեն նրա հիմքերը և
նչնչացնեն նրա սերունդը:

28. ՍՈՒԲՈՒՐ/ՍՈՒԲԱՐՏՈՒԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ ՀԻՇԱՏԱԿՈՂ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նարամ-Սուենի հյուսիսային արշավանքների մասին պատմող և
Սուբուր/Սուբարտուի բնակավայրերը հիշատակող ուշագրավ այս
արձանագրությունը մեզ է հասել հինքարեյոյան ժամանակաշրջանի
երկու քնագրերով: Չնայած խիստ վնասված լինելուն, այն կարևոր
վավերագիր է Հնագույն Հայաստանի աշխարհագրության
ուսումնասիրության համար (RIM-SGP, էջ 140-143):

- I, 1'-5) [Նարամ-Սուենը՝ հզորը, արքան] (աշխարհի)
չորս կող[մեր]ի,
I, 6'-7) նվաճողը UŠ.GI-ի,
I, 8'-11) ով ոչնչացրեց զենքը ողջ Սուբարտու երկրի,
I, 12'-14) ով *քանակի ճամբարի* հիմքերն ամրապնդեց...
(*Վնասվածք*)
II, 1'-4) ..., Աբ[ու-...] ապստամբեց և գնաց պատերազմի:
II, 5'-9) (Այն քանից) հետո, երբ Թուբու[22են] և [իր] տա-
րածքը ...
(*Վնասվածք*)

¹ HAR-ša-ma-at. առաջին նշանը գաղափարագիր է, չի բացառվում
տեղանվան այլ վերականգնում:

II', 1-8) ... և իր տարածքը, Խախունը <և իր տարածքը>
մինչև ...,

(*Վնասվածք*)

II', 1'-16) ... և իր [տարա]ծքը, ... և ... և իրենց տարածք-
ները, ?-իմ-...-ը, ?-ուխխուն, Խարանումը¹ և իր
տարածքը, Գալաշը, Խարբակը², Ալիվեն,
[Խ]աշու'անշեն, ?-ինշեն և իր տարածքը,

III', 1-11) և մինչև Զ/Կի-?-ենա[շ] երկիր, LAGABxTIL-ձե-ն և
իր տարածքը, Թուրուշեն և իր տարածքը, Ների-
[...] -ն և իր տարածքը, ...

(*Վնասվածք*)

III', 1'-6) և Գա- [...], SIPA- [...], Շու-?- [...], Շի-?-NI քա-
ղաքները, [...] գտնվում էին:

III', 7-9) ?-թիրշեն, Ջումխինումը և իր տարածքը,

III', 10'-13) Նինինսու'են, Մուլուխը, ABxU-sigge-ն, Սուխ- [...]

IV', 1-5) Զ/Կումթի-?- [...] և իր տարածքը, Շեվին- [...] -ը,
Շուն-?- [...] և իր տարածքը

IV', 6-7) Շու'ավեն և իր տարածքը,

IV', 8-9) Ագուխինումը և իր տարածքը:

IV', 10-14) (Այն բանից) հետո, երբ մա ջախջախեց դա, դրա
փրկվածները ..., տասնչորս ամրոցներ, ...,

(*Վնասվածք*)

IV', 1'-4) HAR-NE- [...] -ը, Զ/Կումրաթը, Իր'ինդան և իր
տարածքը,

IV', 5'-6) Ամմիրան և իր տարածքը,

V', 1'-4) ... և իր [տարա]ծքը, [...] -?-շեն, [...] -իննումը [

V', 5'-9) [և] իր [տար]ածքը, ... և իր [տա]րածքը, [...] -վեն
[և իր տար]ածքը,

V', 10'-11) [...] և իր տար]ածքը,

V', 12'-15) [...] -շեն, ...-ը, ...-ը,

¹ Առաջին նշանը գաղափարագիր է (HAR-anum), որի ընթերցումը
հստակ չէ և չի բացատրվում տեղանվան այլ վերականգնում:

² Այս տեղանվան դեպքում ևս առաջին գաղափարագիր նշանի
ընթերցումը հստակ չէ և հնարավոր է տեղանվան այլ վերականգնում:

(Վնասվածք)

V, 1) իր [տարածքը]:

V, 2'-6) [Մին]չև [...] քաղաքները [S]իզրիսի մյուս կողմում:

29. ԿՈՒՏՈՒ ԵՐԿԻՐԸ ԷԼԱՍԻ ԱՐՔԱ ԿՈՒՏԻԿ-ԻՆՇՈՒՇԻՆԱԿԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Նարամ-Սուենը Էլամի արքա Կուտիկ-Ինշուշինակի (աքադական աղբյուրներում՝ Պուզուր-Ինշուշինակ) հետ կնքեց հաշտության ու փոխօգնության պայմանագիր (տե՛ս Գ. զլխում), ստեղծելով հակակուտիական դաշինք: Էլամի արքայի մեզ հասած մի արձանագրության մեջ կուտիական երկիրը՝ «Կուտու» ձևով, հիշվում է նրա թշնամի երկրների ցանկում, որոնց դեմ պատերազմել է ինքը (RISA, էջ 158-159):

I, 1-18) Շուշինակ աստծուն՝ իր տիրոջը, Պուզուր-Ինշուշինակը՝ քուրմ-արքան Սուզայի, կառավարիչն Էլամ երկրի, որդին Շիմբի-Իշբուգի, երբ Կիմաշն ու Խուրտիմ երկիրը պատերազմեցին, նա գնաց և հնազանդեցրեց այս թշնամիներին. (թվարկվում են շուրջ յոթ տասնյակ երկրներ, որոնցից Գուտու երկիրը հիշվում է II սյունակի 12-րդ տողում):

30-31. ՇԱՐ-ԿԱԼԻ-ՇԱՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՈՒՏԻՈՒՄ Ի ԴԵՄ ՏԱՐԱՆ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԵՎ ՏԱՃԱՐԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գ/Կուտիում երկրի դեմ Շար-կալի-շարիի պատերազմ(ներ)ի մասին տեղեկացնում են նրա երկու տարեգրական բանաձև-արձանագրությունները, առաջինը՝ խիստ հակիրճ, երկրորդը՝ փոքր-ինչ ընդարձակ (RIM-SGP, էջ 183):

Տարին, երբ Գուտիումը պարտվեց:

Տարին, երբ Շար-կալի-շարին Աննունիթում դիցուհու տաճարի և Բաբելոնում Իլաբա աստծո տաճարի [հիմքերը] դրեց և հաղթեց Շարլակին՝ Գուտիումի արքային:

32. ԳՎՈՒՏԻՈՒՄԻ ԱՐՔԱ ԼԱ՝ԱՐԱԲԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

IRSA, էջ 129; RIM-SGP, էջ 228-229:

1-4) Լա-՝արաբը՝ հզո[րը, ար]քան [Գ]ուտիումի,
(*Վնասվածք*)

1՝-3) ... պատ[րաստեց] և նվիրեց (այս գայիստնը):

3՝-8) Ով ջնջի այս արձանագրությունը և գրի իր անունը,

9՝-20) Թո՛ղ Գուտիումի աստվածը, Իշտարը և Սուենը պա-
տառռտեն նրա հիմքերը և կործանեն նրա սերունդը:
Այդուհետ նրա արշավանքը թո՛ղ ձախողվի:

33. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳՎՈՒՏԻՈՒՄԻ ԱՐՔԱ ՅԱՐԼԱԳԱՆԻ ՕՐՈՔ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾ ՏԱՃԱՐԻ ՄԱՍԻՆ

IRSA, էջ 122; RIM-SGP, էջ 267:

1-2) Նինուրայի՝ Ումմայի մայր դիցուհու համար

3-5) Նամախնին՝ կառավարիչը Ումմայի,

6-7) կառուցեց նրա E-սև տաճարը

8) (և) վերականգնեց այն:

9-10) Այդ ժամանակ Յարլագանն էր Գուտիումի արքան:

34-35. Գ/ԿՈՒՏԻՈՒՄԻ ԱՐՔԱ ՍԻ՝ՈՒՄԻՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՂ ԲՆԱԳԻՐԵՐ

Սի՝ումը «Շումերական արքայացանկում» հիշատակվող նախավերջին գ/կուտիական արքան է, որն իշխել է 7 տարի: Նրանից արձանագրություն դեռևս չունենք: Նա հիշատակվում է իր երկու ենթակաների կողմից, առաջինը՝ Իլուլուի կնիքի գրության, երկրորդը՝ տաճարի շինարարության մասին կանգնեցված արձանագրության մեջ (RISA, էջ 300-303; IRSA, էջ 122; RIM-SGP, էջ 230, 268):

1-2) Իլուլու՝ Սի՝ա՝ումի ծառա:

1-3) Լուգալ-անա-թուման՝ կառավարիչն Ումմայի,

4-7) Ումմայի տարածքի բաժանումից 35 տարի անց,

8-9) կառուցեց Է-գիլլու տաճարը Ումմայում,

10-11) հողի մեջ խրեց հիմքի ցցերը,

12-13) (և) հետևում էր ամենին, ինչն անհրաժեշտ էր այնտեղ:

14-15) Այդ ժամանակ Սի՝ումն էր Գուտիումի արքան:

36. ՆԱՄԱԿ ԱՐԱԴՄՈՒԻՑ¹ ՇՈՒԼԳԻ ԱՐՔԱՅԻՆ

(Kramer, 1963, էջ 331-332; ETCSL, 3.1.0.1)

1-2) Իմ արքային ասացեք. այսպես է ասում քո ծառա Ա-րադմուն:

3-8) Դու հանձնարարել էիր ինձ, քանի որ ես ուղղություն էի վերցրել դեպի Սուբիր երկիր, ապահովել զավառային հարկերը, ճշգրիտ տեղեկացնել տարածքների վիճակի մասին և երաշխավորել դրանց հնազանդութ-

¹ «Արադմու» անունն ընթերցվել է նաև «Իրմու», «Արադնգու» և այլն:

յունը՝ խորհրդակցելով Ապիլլաշայի¹՝ «Ժողովի իմաստունի» հետ, որ նա կարողանա Սուբիրի ժողովրդին վերադարձնել իրենց ընդունված խոսելու ձևին (?)²:

- 9-11) Երբ ես մոտեցա պալատի դարպասին, ոչ ոք չհարցրեց ողջությամբ իմ տիրոջ: Նրանք, որ մատած էին, չկանգնեցին կամ չխոնարհվեցին:
- 12-18) Երբ ես մոտեցա (ես տեսա, որ) նա ուներ ... «արշավանքի տուն»³, ուր կանգնեցված էին ոսկով, արծաթով, կարնեղով ու լաջվարդով զարդարված քերոցներ(?) և նիզակներ, որը բռնում էր մեկ հեկտար տարածք: Ապիլլաշան ինքն իրեն զարդարել էր ոսկով, արծաթով, կարնեղով ու լաջվարդով, և նա բազմել էր բարձր դրված գահին՝ զարդարված ճոխ հագուստներով: Նա դրել էր ոտքը ոսկյա աթոռակի (ոտքի պատվանդանի) վրա (և) չչարժեց ոտքը իմ ներկայությունից:
- 19-21) Աջ և ձախ կողմերում նա ուներ ... զինվորները (?) տեղակայվել էին, ամեն կողմում հինգ հազար: Նա նրանց կերակուր էր հատկացրել 6 գիրացրած ցուլ և 60 (*տարբերակ*՝ 20) գիրացրած խոյ (*տարբերակ*՝ ոչ-խար): Նա ստանձնել էր սրբազործման ծեսեր կատարելու իմ տիրակալի իրավունքը:
- 22-25) Դարպասի մոտ խիստ հարցաքննելուց հետո ոչ ոք անգամ չիրավիրեց ինձ ներս մտնել: Երբ ես վերջապես մտա, ինչ-որ մեկը բերեց ինձ կարմիր ոսկուց ճարմանդներով զարդարված աթոռ և ասաց ինձ՝ «Նստիր»: Ես պատասխանեցի. «Ես այստեղ եմ՝ կա-

¹ Ս. Ն. Քրամերը «Ապիլլաշա»-ն չի ընկալում որպես հատուկանուն, թարգմանելով՝ «գարշելի (?) սերմ»:

² Ս. Ն. Քրամերը վերջին արտահայտությունը թարգմանում է՝ «դարձնել հնազանդ»:

³ Առաջարկվել է թարգմանել նաև «ճանապարհամերձ իջևան», ինչը քիչ հավանական է:

տարելու իմ արքայի հանձնարարությունները: Ուստի ես չեմ նստի»:

26-28) Նրանք բերեցին (?) ինձ 2 (*տարբերակ*՝ 1) գիրացրած ցուլ և 20 (*տարբերակ*՝ 6) գիրացրած խոյ իմ սեղանի մոտ: Այնժամ քանի որ առանց, իմ տիրակալի զինվորները շրջեցին իմ սեղանը, ես սարսափեցի և իմ մարմինը սարսռաց:

29-34) Էզեմ-Նիմագու ամսին, 15-րդ (*տարբերակ*՝ 5-րդ) օրվանից հետո իմ տիրակալն ինձ տվեց հանձնարարություններ: Ու-քիգու ամսվա առաջին օրը՝ ես ուղարկեցի քեզ² մի սուրհանդակ: Հիմա ամսվա կեսն է³: Թո՛ղ իմ տիրակալն իմանա:

37. ԼԱԳԱՇԻ ԻՇԽԱՆ ԻՐ-ՆԱՆՆԱՅԻ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

IRSA, էջ 163; Kärki, 1986, էջ 98-99:

Շու-Սուենին՝ Էնլիլի սիրեցյալին, թագավորին, որին Էնլիլը սիրում է, իր սրտում տեղ է տվել, հզոր թագավորին, Ուրի թագավորին, աշխարհի 4 կողմերի թագավորին, իր տիրոջը, Իր-Նանանան՝ սուրհանդակը, Լագաշի իշխանը, Էնկիի քուրմը, Ուծարգարշանայի կուսակալը, Բաշիմեի կուսակալը, Ջաբումի և Գուտեբում երկրի իշխանը, Դիմաթենլիլի կուսակալը, Ալշուսուենի իշխանը, Ուրբիլումի կուսակալը, Խամագիի իշխանը, Խամագիի և Կարախարի իշխանը, Նիխիի կուսակալը, Սու ժողովրդի և Բ/Կարդակ երկրի կուսակալը, իր ծառան, իր տունը կառուցեց Գիրսուում:

¹ Տարբերակ՝ «1 օր է անցել Ու-քիգու ամսից»:

² Տարբերակ՝ «ես ուղարկեցի իմ տիրակալին»:

³ Տարբերակներ՝ «հիմա օրվա կեսն է», «օրը չի ...»:

**38-40. ՇՈՒ-ՍՈՒԵՆ ԱՐՔԱՅԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԼԵՌՆԱՇԵԱՀԻ ՍԱՍԻՆ**

Ուրի III հարստության արքա Շու-Սուենի բնագրերում բազմիցս հիշատակվում է Սու երկիրն՝ իր ժողովրդով, որը նույն Սուրուր-Սուրարտուն է։ Բերում ենք նրա արձանագրություններից երեքը։

38) Kärki, 1986, էջ 106-109:

II, 1- 40) ... ունի նա... ոսկի (և) արծաթ ... ունի նա... պղինձ և անագ, բրոնզ և սպասք (դրանից), ունի նա բեռնված էշերին բարձած, Էնլիլի տունը, Նինլիլի տունը և մեծ աստվածների տունը/տները տևական իրենց է դարձրել։ Շու-Սուենը՝ Անից և Կիից անուն ստացած թագավորը, Էնլիլի կողմից մեծ ուժով շնորհված մինչև իր օրերի վերջը ... Բուլման, Սու ժողովրդի, ... դեն նետվա՞ծ, բնակչությունից, կուսակալը/կուսակալները և անվանի անձինք

III, 1-35) ... հավերժ ... ոչ ... կողմում ... Շու-Սուենը՝ թագավորը, սևագլուխների հովիվը ,, և Մարդամանին կոչ է արել ..., ոսկին (և) արծաթը պեղել և հանել տալ։ Այդ ժամանակ Շու-Սուենը՝ հզոր թագավորը, աշխարհի 4 կողմերի թագավորը, ոսկին, որ նա Սու ժողովրդի երկրներն էր բերել, իր պատվանդանը պատրաստել տվեց (և) Էնլիլին, իր տիրոջը, (նա) նրա բարօրության համար նվիրաբերեց։ Ով կջնջի

IV, 1-16) այս արձանագրությունը (և) իր (անունը) (իմ անվան փոխարեն) դրա վրա կգրի (կամ) իմ գործը (այլ ձևով) կփչացնի, նրան Էնլիլը՝ երկրների տերը, (և) Նինլիլը՝ աստվածների տիրուհին, թող նգովեն։ Նինուրտան, Էնլիլի մեծ հերոսը, հրամանատարն է այդ գործում։

IV, 17-18) Արձանագրություն (կոթողի) հիմքի վրա։

... „, իր տիրոջը, Շու-Սուենը՝ հզոր թագավորը, Ուրի թագավորը, աշխարհի 4 կողմերի թագավորը, երբ նա Ջաբազի և Սու ժողովրդի երկրները ոչնչացրեց, մի մեծ նոխազի, որին նա որպես տուրք Անշանից էր բերել, արտանկարը ստեղծեց (և) իր բարօրության համար նվիրաբերեց:

... չի փոխվում: Տեր Նունամիրը անկատար չի թողնում իր տիկնոջ ոչ մի ցանկություն. Նինլիլ՝ իշխանուհին, բոլոր երկրներում մեծագույնը, Շու-Սուենի սիրեցյալ տիրուհին, նրան տվել է կյանքի օրեր, մի երկար կյանք, (արքայական) գլխարկն ու թագ երկար օրերի համար, ամուր հիմքով թագավորական գահ, զենք՝ սարսափելի փայլով, որը (թշնամիներին) զետին է տապալում Aankara (զենքը) թևին, որի սարսափելի փայլը երկինք է հասնում, այն սպանում է, թշնամու երկիրը, գրավում ...

... Նինլիլ ... Շու-Սուեն ... Նինլիլ ... ցանկացավ, Նինլիլ, Էնլիլի սիրեցյալ տիկինը, թագավորին, որին Էնլիլը իր սրտում տեղ է տվել, նրան՝ հզոր թագավորին, Ուրի թագավորին, աշխարհի 4 կողմերի թագավորին, իր սիրելի ծառային (հովվություն երկրի վրա) և աշխարհի 4 կողմերում տվեց, այն ժամանակ Սու ժողովրդի (և) Ջաբազի և Անշան երկրներից

... Նինլիլին՝ իր տիրուհուն նա իր բարօրության համար նվիրաբերեց:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972
- Ալպոյաճեան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գափիթ, 1950
- Աճառյան Հր., Հայերեն արձատական բառարան, հ. I-IV, Ե., 1971, 1973, 1977, 1979
- Ավետիսյան Հ.Մ., Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IX դդ., Ե., 2002
- Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1860 (արևելահայերեն բարձրագույն դպրոցի, 1994)
- Բարսեղյան Լ., Հնագույն ցեղային միությունը Հայաստանում, «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1962, N 1
- Բարսեղյան Լ., Դիտողություններ ARMANI, ARME և URME երկրների մասին, ՊԲՀ, 1964, N 2
- Բորիսյան Ա., Հայաստանյան Տուգրիչ պետությունը Հին Արևելքում, «Գարուն», 1993, N 5-6
- Գարանձիլեան Հ.Գ., Նարամ-Սին եւ իր թշնամիներն ըստ հատնան բնագրի, ՀԱ, 1929, N 5
- Գավորճեան Մ., Արմեն եւ հայ անունների ծագումը եւ Ուրարտուն, Պեյրոս, 1973
- Գավորճեան Մ., Հայ ժողովրդի ծագումը, Մոմբրեալ, 1982
- Գավորճեան Մ., Արմենիա, Մուրադուր և Մուսեր: Հնդկական հայրենիքը եւ Հին Միջագետքը, Պեյրոս, 1988
- Գիլգամեշ. Հին Արևելքի դյուցազնավեպ (թարգմ. Ն. Մարտիրոսյանի), Ե., 1973
- Դիտողոս Ալիի-իյան, Պատմական գրադարան (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի), Ե., 1985
- Երենյան Ս. Տ., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963
- Ժամկոչյան Հ., Հայաստանը մախնադարյան համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում, Երևան, 1961
- Ինգլիզեան Վ., Հայաստան Սուրբ Գրքի մեջ, Վիեննա, 1947
- Իշխանյան Ռ., Հայ ժողովրդի ծագման և հնագույն պատմության հարցեր, Երևան, 1988
- Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. I, Ե., 1966
- ԼՀԳ - «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան
- ՀԱ - «Հանդես Ամսորեայ», Վիեննա
- ՀԱՊ - Հին Արևելքի պոեզիա, Ե., 1982
- Հերոդոտոս, Պատմություն իմը գրքից (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի), Ե., 1986
- ՀԺՊ - Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱ հրատ.), հ. I, Ե., 1971
- ՀԺՊԶ - Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիկա, հ. I, Ե., 1981
- ՀՀՇՏԲ - Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Քալեշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Ե., հ. 1, 1986; հ. 2, 1988; հ. 3, 1991; հ. 4, 1998; հ. 5, Ե., 2001
- Ղանաճաղյան Ա., Ավանդապատում, Ե., 1969
- Ղարիբյան Ա., Հայ ժողովրդի պատմության սկզբնավորման շրջանը, «Տեղեկագիր», 1946, թիվ 9
- Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Ե., 1944
- Ղուրան (թարգմ. արաբերենից Ա.Ամիրխանյանցի), Վառնա, 1909
- Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Դ, Ե., 1981
- Մատթեոսյան Վ., Սեպագիր աղբյուրներու Արման երկիրը, ՀԱ, 1994, N 1-12

Մատթեոսեան Վ.Ն., Սումերական աղբյուրներու Արատտա երկիրը և Հայկական լեռնաշխարհը, ՀԱ, 1995, N 1-12

Մատիկեան Ա. Հ., Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930

Մարտիրոսյան Հ., Արզղոնավորդների արշավանքը և Հայաստանը, «Հայոց պատմության և մշակույթի հարցեր» գիտական մատչյոջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Ե., 1997

Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց (աշխատութեամբ Մ. Արեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան), Տփլիս, 1913 (Նմանահանութիւն, լրացումները Ա.Բ.Սարգսեանի, Ե., 1991)

Մովսիսյան Ա., Շումերական էպոսի Արատտա երկրի տեղադրության հարցի շուրջ, ԼՀԳ, 1990, N 7

Մովսիսյան Ա., Հնագույն պետությունը Հայաստանում, Արատտա, Ե., 1992

Մովսիսեան Ա., Արմանի-Արմի երկիրն ըստ արադական և էրլայական աղբյուրների, «Հայկական հայագիտական հանդես», ԺԳ հատոր, Պէյրութ, 1993

Մովսիսյան Ա., Բարեկաշտ արքաների աշխարհակալությունը, Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, Ե. 1997

Մովսիսյան Ա., Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Ե., 2003(a)

Մովսիսյան Ա., Հայկական մեհենագրություն, Ե., 2003 (b)

Մովսիսյան Ա., Սորագան լեռնաշխարհը, Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգևոր ընկալումներում, Ե., 2004

Նալբանդյան Գ., Դարեհ Վնասպի Բիսերոյան արձանագրությունը, Ե., 1964

Շորեք Մ., Հայաստան, Քրդստան և Արևմտյան Պարսկաստան քաղաքական-առքեստան-նեայ սեպագրերու համաձայն (թրգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկեան), Վիեննա, 1904

Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. Ա., Ե., 1985 (արտատպված՝ Վենետիկ, 1785-ից)

ՊԲՀ - «Պատմա-քանասիրական հանդես», Երևան

Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգագրական խնդիրը, Ե., 1997

Պետրոսյան Լ. Ն., Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ, Ա. Հեոիտուն և գրաստային փոխադրամիջոցներ (Պատմա-ազգագրական ուսումնասիրություններ), «Հայ ազգագրություն և քանահյուսություն, Նյութեր և ուսումնասիրություններ», 6, Ե., 1974

Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987

Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պէյրութ, 1950

Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական աղբյուրների), Ե., 2004

Օհանյան Մ., Հայ ժողովրդի պատմության ցեղային շրջանի մասին, ՊԲՀ, 2002, N 1

AAASH - "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", Budapest

AD - The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago

AFO - "Archiv für Orientforschung", Graz

Albright W.F., A Babylonian Geographical Treatise on Sargon of Akkad's Empire, JAOS, vol. 45, 1925

ANET - Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed. by J.B.Pritchard), New Jersey, 1969

ARAB - Luckenbill D.D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. I-II, Chicago, 1926-1927

Astour M.C., The Date of the Destruction of Palace G at Ebla, "Bibliotheca Mesopotamica", vol. 25, Malibu, 1992

Attinger P., Remarques a propos de la "Malediction d'Accad", RA, 1984, vol. 78

BE - Il Bilinguismo a Ebla. Atti del convegno internazionale (Napoli, 19-22 aprile 1982), a cura di L. Gagni, Napoli, 1984

Berlin A., Enmerkar and Enshukešdanna, Philadelphia, 1979

Berlin A., Ethnopoetry and the Enmerkar epics, "Journal of the American Oriental Society" 1983, vol. 103, 1

- Biłgic E., Die Orsnamen der "kappadokischen" Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens, AfO, 1945-1951, Bd. 15
- Bottero J., "The First Semitic Empire", in: The Near East: The Early Civilizations, London, 1967
- Brinkman J.A., Mesopotamian Chronology of the Historical Period, hawbawb Oppenheim A.L., Ancient Mesopotamia, Chicago-London, 1964 qppm
- Cohen S., Enmerkar and the Lord of Aratta, Ann Arbor, 1973
- Deimel P.A., Šumerische Lexikon, Teil II, Bd. 3, Roma, 1932
- Diakonoff I.M., Hurrisch und Urartäisch, München, 1971
- van Dijk J., LUGAL UD ME-LAM-bi NIR-GAL: Le Recit epique et didactique des Travaux de Ninurta, du Deluge et de la Nouvelle Creation, 2 vols., Leiden, 1983 Edzard D.O., Neue Inschriften zur Geschichte von Ur III unter Šusuen, AfO, 1959-1960, Bd. 19
- EAC - The Encyclopedia of Ancient Civilizations, London, 1980
- ETCSL - The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature: Composite Text, Translation, Bibliography (Home page/in INTERNET. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford. www-etcs.orient.ex.ac.uk)
- Falkenstein A., Die Inschriften Gudeas von Lagaš, I, Roma, 1966
- Finkelstein J.J., Subartu and Šubarians in Old Babylonian Sources, JSC, 1955, vol. IX, 1
- Forrer E., Die Boghazköi-texte in Umschrift, II, Leipzig, 1926
- Foster B.R., The Siege of Armanum, "Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University", vol. 14, New York, 1982
- Foster B.R., Naram-Sin in Martu and Magan, "Annual Review of the Royal Inscriptions of Mesopotamia Project", 1990, vol. 8
- Gadd C.J., "The Dynasty of Agade and the Gutian invasion". The Cambridge Ancient History, vol. I, part 2A, Cambridge, 1980
- Garelli P., Les Assyriens en Cappadoce, Paris, 1963
- Gelb I.J., Inscriptions from Alishar and Vicinity, Chicago, 1935
- Gelb I.J., Studies in the Topography of Western Asia, "American Journal of Semitic Languages and Literatures", LX, Chicago, 1938
- Gelb I.J., Hurrians and Subarians, Chicago, 1944
- Gelb I.J., Materials for the Assyrian Dictionary, I, Chicago, 1952
- Gordon C.G., The Geographical Horizons of Ebla, "Bibliotheca Mesopotamica", vol. 25, Malibu, 1992
- Gordon E.J. The Meaning of the Ideogram KASKAL KUR- 'underground Water-course' and its Significance for Bronze Age Historical Geography- JCS, 1967, 21
- Grayson A.K., Assyrian Royal inscriptions, vol. 1-2, Wiesbaden, 1972-1976
- Gurney O.R., The Sultantepe Tablets: IV. The Cuthaean Legend of Naram - Sin, "Anatolian Studies", 1955, vol. V
- Güterbock H.G., Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200, "Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie", N.F., 1938, 10
- Güterbock H.G., A Votive Sword with Old Assyrian Inscription, Studies in honour of B. Landsberger in his 75th birthday, Assyriological Studies N. 16, Chicago, 1965
- Güterbock H.G., Haššum/Haššu(wa), RLA, Bd. III, Zweite/Dritte Lieferung, 1973
- Hall H. R., The Ancient History of the Near East, London, 1952
- Hall W.W., Gutium (Qutium), RLA, Bd. 3, Neue Lieferung, 1971
- Hansman J.F. The Question of Aratta- JNES, 1979, v. 37, N 4
- Hawkins J. D., Irrite, RLA, Bd. V, Dritte/Vierte Lieferung, 1977
- Hirsch H., Die Inschriften der Könige von Agade, AfO, 1963, Bd. 20
- Hommel F., Ethnologie und Geographie des Alten Orient, München, 1926
- Horowitz W., The Babylonian Map of the World, "Iraq", vol. L, 1988

- Hrouda B., Die Churriter als Problem archäologischer Forschungen, "Archaeologia Geographica", August, 1958
- Hrozny B., Naram-sin et ses ennemis d'après un texte Hittite, "Archiv Orientalni", 1929, vol. 1
- IRSA – Sollberger E., Kupper J.-R., Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Paris, 1971
- Ivanov V. Vs., Hurrian *ENDAN* §KING; and the origin of Hurrian -nd- (nasal + dental stop). История и языки Древнего Востока: Памяти И. М. Дьяконова, Санкт-Петербург, 2002, JAOS – "Journal of American Oriental Society", New Haven
- JSC – "Journal of Cuneiform Studies", New Haven and Cambridge
- JNES – "Journal of Near Eastern Studies", Chicago
- Kavoukjian M., Armenia, Subartu and Sumer. The Indo-European Homeland and Ancient Mesopotamia, Montreal, 1987
- Kärki I., Die Königsinschriften der Dritten Dynastie von Ur, Helsinki, 1986
- Kent R.G., Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon, Parts I-III, New Hawen, 1953
- King L. W., Chronicles Concerning Early Babylonian Kings, I-II, London, 1907
- Klengel H., Lullubum, "Mitteilungen der Institut für Orientforschung", 1966, Bd. XI
- Komoroczy G., Das mythische Goldland Harali im Alten Vorderasien, AAASH, Tomus XXVI (1), 1972
- Komoroczy G., Ummān-Manda, AAASH, 1977, Tomus XXV, Fasc. 1-4
- Kramer S.N., Gilgamesh and the Land of Living, JCS, I, 1947
- Kramer S.N., Gilgamesh and Agga, "American Journal of Archaeology", LIII, 1949
- Kramer S.N., Enmerkar and the Lord of Aratta, Philadelphia, 1952
- Kramer S.N., Ur-Nammu Law Code, "Orientalia" (N.S.), 1954, vol. 23
- Kramer S.N., From the Tablets of Sumer, Indian Hills, Falcon, 1956
- Kramer S.N., History Begins at Sumer. New York, 1959
- Kramer S. N., Sumerian Mythology, New York, 1961
- Kramer S.N., The Sumerians, Chicago, 1963
- Labat R., Manuel d'épigraphie akkadienne (Signes, Syllabaire, Idéogrammes), Paris, 1988
- Lambert M. et Tournay J. R., La statue B de Gudea, RA, 1951, XLV
- Lambert M. et Tournay J. R., La statue B de Gudea, RA, 1952, XLVI
- LE – La Lingua di Ebla. Atti del convegno internazionale (Napoli, 21-23 aprile 1980), a cura di L. Gagni, Napoli, 1981
- Lehmann-Haupt C.F., Die älteste Kunde über Armenien, ZU, 1927, N 11-12
- Lewy J., Tabor, Tibar, Atabyros, "Hebrew Union College Annual", 1950-1951, 23, 1
- Lipinski E., El's abode: Mythological Traditions Related to Mount Hermon and to the Mountains of Armenia, "Orientalia Lovaniensia Periodica", 1971, N 2
- Lipinski E., The Aramaeans. Their Ancient History, Culture, Religion, Leuven-Paris, 2000
- Majidzadeh J. The Land of Aratta, JNES, 1976, v. 36, n. 2
- Matthiae P., Ebla. Un Impero Ritrovato, Torino, 1977
- Matthiae P., Ebla. An Empire Rediscovered, London-Sydney-Auckland-Toronto, 1980
- MM - Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others (A new translation by St. Dalley), London, 1989
- Moscato S., Ancient Semitic Civilizations, London, 1957
- Naab J.P. und Unger E., Die Entdeckung der Stele des Naram-Sin in Pir Hüsein (pwnhugwāb ē bḫlnt pūwūhḡ I. Naab J.P., Die Entdeckung der Stele des Naram-Sin in Pir Hüsein; II. Unger E., Naram-Sin in Assyrien und Armenien), "Istanbul Asiatika Müzeleri Nersiyati", XII, Istanbul, 1934 (pwnhugwāb ē bḫlnt pūwūhḡ)
- O'Callaghan R.T., Aram Naharaim ("Analesta Orientalia", 26), Roma, 1948
- Pettinato G., Catalogo dei Testi Cuneiformi di Tell Mardikh, Materiali Epigrafici di Ebla – 1. Napoli, 1979
- Pettinato G., The Archives of Ebla. An Empire Inscribed in Clay, New York, 1981
- RA – "Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale", Paris

- Rigg H.A., A Note on the Armānum and Urartu, JAOS, vol. 57, 1937
- RIM-SGP – Frayne D. R., The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, Vol. 2, Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC), Toronto-Buffalo-London, 1993
- RISA – Barton G.A., The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Haven, 1929
- RLA – "Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie", Berlin - New York
- Röllig W., Jarmuti, Jarimuta, RLA, Bd. V, Dritte/Vierte Lieferung, 1977 (a)
- Röllig W., Kakmum, RLA, Bd. V, Dritte/Vierte Lieferung, 1977 (b)
- Römer W. H. Ph., Aus den Gesetzen des Königs Urnammu von Ur, "Texte aus der Umwelt des Alten Testaments", Bd. 1, Lieferung 1, Rechtsbücher, Gütersloh, 1982
- SAKI – Thureau-Dangin F., Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften, Leipzig, 1907
- Sauren H., Der Feldzug Utuhengals von Uruk gegen Tirikan und das Siedlungsgebiet der Gutäer, RA, 1967, LXI, 1
- Schnabel P., Berosos und die babylonisch-hellenistische Literatur, Leipzig-Berlin, 1923
- SKL – Jakobsen Th., The Sumerian King List, "Assyriological Studies", N. 11, Chicago 1939
- Smith S., Notes on the Gutian Period, "Journal of Royal Asiatic Society", London, 1932
- Szabo G., Haššu(m), RLA, Bd. III, Zweite/Dritte Lieferung, 1973
- Thureau-Dangin F., Une inscription de Naram-Sin, RA, 1911, 8, 4
- UET, 1 – Ur Excavations. Texts, I, Royal Inscriptions (by C. J. Gadd and L. Legrain), London, 1928
- Ungnad A., Subartu, Berlin-Leipzig, 1936
- Weidner E. F., Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien, "Boghazkoi Studien", 6, 1922
- Weidner E., Das Reich Sargons von Akkad, AfO, 1952-1953, Bd. 16
- Weidner E., Astrologische Geographie im Alten Orient, AfO, 1963, Bd. 20
- Wilcke C., Das Lugalbandaepos, Wiesbaden, 1969
- Wilhelm G., Grundzüge der Geschichte und Kultur der Hurriter, Darmstadt, 1982
- Wilhelm G., The Hurrians, Warminster, 1989
- Wilhelm G., Die Inschrift des Tišatal von Urkeš, "Bibliotheca Mesopotamica", 26, 1998
- АВНИУ – Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, N 2-4
- Алиев И., История Мидии, 1, Баку, 1960
- Аркти А., Заметки о географическом кругозоре текстов Эблы III тысячелетия до н.э., ДЭ, М., 1985
- Арриан, Индия, ВДИ, 1940, N 2
- Артхашастра или Наука политики (Пер. с санскрита. Издание подготовил В. И. Кальянов), М.-Л., 1959
- Афанасьева В. К., Законы Ур-Намму, ВДИ, 1960, N 1
- Афанасьева В. К., Первые земледельцы Нижней Месопотамии и Элама, ИДВ, ч. 1, М., 1983
- Афанасьева В. К., Дагон, МНМ, т. 1, М., 1991
- Афанасьева В. К., Нергал, МНМ, т. 2, М., 1992 (a)
- Афанасьева В. К., Оаннес, МНМ, т. 2, М., 1992 (b)
- Бикерман Э., Хронология древнего мира, М., 1976
- ВДИ – "Вестник древней истории", Москва
- Винклер Г., Западная Азия в древние времена (История человечества, т. III), Пет., 1903
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1-2, Тб., 1981
- Гарелли П., Замечания по топонимике из архивов Эблы, ДЭ, М., 1985
- Дандамаев М.А., Клинописные данные об армянах, "Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей", Е., 1990
- ДЭ – Древняя Эбла (Составление и введение П. Маттиэ), М., 1985
- Дьяконов И. М., История Мидии, М.-Л., 1956

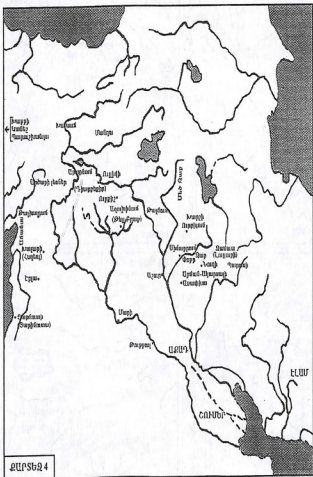
- Дьяконов И.М., Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер, М., 1959
- Дьяконов И.М., Языки древней Передней Азии, М., 1967
- Иванов Вяч. Вс., Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агу, 1983, *ФРА*, N 4
- ИДВ – История Древнего Востока, ч. I, Месопотомия, М., 1983
- Капеля И. Т., Шумерский героический эпос как исторический источник, ВДИ, 1964, N 3-4
- Капанян Гр., Историко-лингвистические работы (К начальной истории армян. Древняя Малая Азия), Е., 1956
- Кишини А., Географические воззрения древних шумеров при Патеси Гудеа, "Палестинский сборник", вып. 13(76), Ленинград, 1965
- Комороши Г., Гимн о торговле Тильмуна (Интерполяция в тексте шумерского мифологического эпоса "Энки и Нинхурсаг"), "Древний Восток", 2, Е., 1976
- Крамер С. Н., История начинается в Шумере, М., 1965
- ЛУН – Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии (пер. и коммент. Вяч. Вс. Иванова), М., 1977
- Масперо Г., Древняя история народов Востока, М., 1911
- Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.-Л., 1964
- Махабхарата, Книга о Карне (Карнапарва), пер. с санскрита, предисловие и комментариев Я. В. Василькова и С. Л. Невелевой, М., 1990
- Меликишивили А., Напри-Урарту. Тб., 1954
- МНМ – Мифы народов мира, Энциклопедия, т. 1-2, М., 1991-1992
- Пиотровский Б. Б., Ванское царство, М., 1959
- ПВДВ - Поэзия и проза Древнего Востока, М., 1973
- Псевдоарриан, Плавание вокруг Эритрейского моря, ВДИ, 1940, N 2
- Рол Д. Генезис цивилизации. Откуда мы произошли, М., 2003 (пер. с англ.)
- Сараниди В. Д., Бактрия сквозь мглу веков, М., 1984
- Сейранян В. Б., Армянские самоцветы, Е., 1987
- Струве В. В., Государство Лагаш, Борба за расширение гражданского права в Лагаше XXV-XXIV вв. до нашей эры, М., 1961
- ТУ – Арупонян Н.В., Топонимика Урарту, Е., 1985
- Тураев Б.А., Классический Восток, т. I, Л., 1924
- Тюменев А. И., Государственное хозяйство древнего Шумера, М.-Л., 1956
- Шнейко В. К., Вотивные надписи шумерийских правителей, Пг., 1915
- Шильов Ю. А., Древнейшее в мире государство – Аратта, М., 1999 (http://reult.by.ru/docs/shilov/shil_07.htm)
- Ширников О.С., Место армянского языка среди индоевропейских и проблема армянской прародины, *ЛЭФ*, 1980, N 5
- Ферсман А. Е., Очерки по истории камня, т. 1, М., 1954
- Халатаян Г. А., Очерк истории Армении, М., 1910
- Хачатрян В.Н., Восточные провинции Хеттской империи, Е., 1971
- Хинц В., Государство Элам, М., 1977
- Юсифов Ю. Б., Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами, ВДИ, 1987, N 1
- Якобсон В.А., Куда Гильгамеш ходил за кедром ?, "Кавказско-ближневосточный сборник", VIII, Тбилиси, 1988
- Янковская Н.Б., Клинописные тексты из Кюль-тепе в сборниках СССР, М., 1968

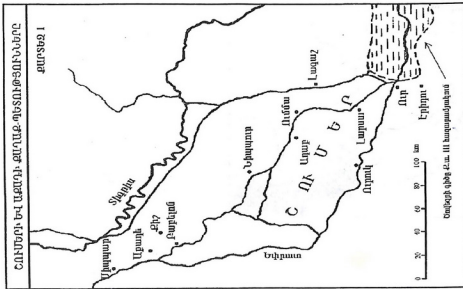
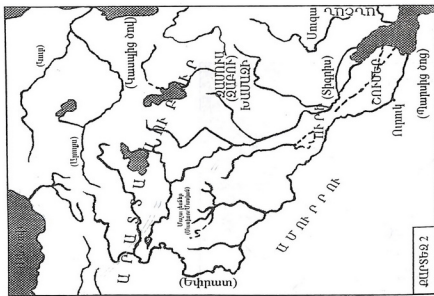
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
<i>Գլուխ Ա</i>	
ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ	
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ	5
<i>Գլուխ Բ</i>	
ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ	16
1. ԱՐԱՏՏԱ ԵՐԿՐԻ ՏԵՂՈՐՈՇՈՒՄԸ	16
2. ՍՈՒԲՈՒՐ-ՍՈՒԲԱՐՏՈՒ ԵՐԿՐԻ ՏԵՂՈՐՈՇՈՒՄԱՆ ՀԱՐՑԸ ...	31
3. ԱՐՄԱՆ(Ի/ՈՒՄ), ԱՐՄԻԵՐԿՐԱՆՈՒՆԵՐԻ	
ՏԵՂՈՐՈՇՈՒՄՆ ԸՍՏ ԱՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ	
ԷՔԼԱՅԱԿԱՆ ԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԻ	32
4. Կ/ԳՈՒՏԻԱԿԱՆ ԵՐԿՐԻ ՏԵՂՈՐՈՇՈՒՄԸ	43
5. ՄԻԵՎՆՈՒՅՆ ԵՐԿՐԻՐԸ՝ ՏԱՐԲԵՐ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐՈՎ	48
<i>Գլուխ Գ</i>	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ Զ.Ա. ՈՒ ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿԻ	
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ	56
1. ՎԱՂԴԻՆԱՍՏԻԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ	
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ	56
2. ԷՔԼԱՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ	
ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԸ	63
3. ԱՔԱԴԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ	
ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԸ	64
4. Կ/ԳՈՒՏԻԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ	77
5. ՈւՐԻ ՈՒ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ	
ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԸ	87
6. ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԽՈՒՌԻԵՐԵՆ	
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐԸ	89
<i>Գլուխ Դ</i>	
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ	
ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ Զ.Ա. ՈՒ	
ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ	92
<i>Գլուխ Ե</i>	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ	
ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՈՂ	99
ՎԵՐՋԱՔԱՆ	103

ՀԱՎԵԼ ՎԱԾ (քննադրեր)

1.	Շումեռական արքայացանկ	104
2.	Գիլգամեշն ու Անմահների երկիրը	115
3.	Լուգալզիգեսի արքայի արձանագրությունից (Հատված)	127
4.	Սարգոնի առասպելը	128
5.	Սարգոն Արադացու արշավանքը Եփրատի ավազանով մինչև Մայրիների անտառ և Արծաթի լեռներ	129
6.	Սարգոն Արադացու Եփրատի ավազանով կատարած նույն արշավանքի մասին հաշվետվությամբ այլ արձանագրություն	130
7.	Պատերազմի արքան	131
8.	Սարգոնյան ժամանակագրություն (Հատված)	136
9.	Սարգոն Արադացու տերության աշխարհագրությունը	138
10.	Աշխարհի բաբելոնյան քարտեզը	141
11.	Նարամ-Սուենի արշավանքը դեպի Լուլլուրի	145
12.	Խեթական Նարամ-Սուենի մասին (Հատված)	146
13.	Անուրանիների արձանագրությունը	149
14.	Արմանումի և Էրլայի նվաճման մասին Նարամ-Սուենի մեծ արձանագրությունը	151
15.	Նարամ-Սուենի արձանագրությունը դեպի Թալխադում արշավելու և Էլամից մինչև Մայրիների լեռները նվաճելու և հարկատու դարձնելու մասին	153
16.	Նարամ-Սուենի նվաճումների մասին հանրագումարային վնասված մի արձանագրություն	154
17.	Նարամ-Սուենի արշավանքը Խաբուրի հովիտ և Ագուխինում հասնելը	154
18.	Ագուխինումի ճակատամարտը Սուրարտուի դեմ	155
19.	Նարամ-Սուենի արձանագրությունը Դիարբեքիի շրջանում	155
20.	Նարամ-Սուենի արձանագրությունը դեպի Տիգրիսի ու Եփրատի ակունքներ և Շենամինդա երկիր արշավելու մասին	156
21.	Նարամ-Սուենի արշավանքը դեպի Ամարնում (Արարնում)	157
22-24.	Նարամ-Սուենը՝ «նվաճողն Արմանումի և Էրլայի»	157
25.	Նարամ-Սուենը՝ «նվաճողն Արմանումի, Էրլայի և Էլամի»	157
26.	Նարամ-Սուենի արշավանքը դեպի Սիմուրրում և Արամե երկրներ	158
27.	Նարամ-Սուենի արշավանքը դեպի Տիգր և Էփր	158

28. Սուրուր/Սուրբարտուի բնակավայրերը հիշատակող արձանագրությունը	159
29. Կուտու երկիրը Կուտիկ-Ինշուշինակի բնագրում	161
30-31. Շար-կալի-շարիի արձանագրությունները Գ/Կուտիումի դեմ տարած հաղթանակի և տաճարաշինության մասին	161
32. Կուտիումի արքա Լա-՝արաբի արձանագրությունը	162
33. Արձանագրություն Գ/Կուտիումի արքա Յարլագանի օրոք կառուցված տաճարի մասին	162
34-35. Գ/Կուտիումի արքա Սի՝ումին հիշատակող բնագրեր	163
36. Նամակ Արադնուից Շուլգի արքային	163
37. Լագաշի իշխան Իր-Նանանայի արձանագրությունը	165
38-40. Շու-Մուեն արքայի արձանագրություններից	166
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	168

ԱՐՏԱԿ ՍՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՔՐԻՍՏՈՍԻՑ ԱՌԱՋ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿՈՒՄ (ԸՍՏ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ)

Խմբագիր՝ Ե. Վ. Դանիելյան

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
Երևան, Ալ. Մանուկյան 1:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220090604

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆԻ
մենագրությունները

Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա, Ե., 1992

Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը.
Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, Ե. 1997

Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ)
մեհենագրությունը, Ե., 1998

Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի
հնագույն հոգևոր ընկալումներում, Երևան, 2000

Aratta: Kutsal yasalar ulkesi, Istanbul, 2001
(թուրքերեն՝ Արատտա. Սուրբ օրինաց երկիր, Ստամբուլ, 2001)

Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը,
Երևան, 2003

Հայկական մեհենագրություն, Երևան, 2003

Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի
հնագույն հոգևոր ընկալումներում
(երկրորդ, լրացված հրատարակություն), Երևան, 2000

The Sacred Highlands: Armenia in the Spiritual Geography of the Ancient
Near East, Yerevan University Publishers, Yerevan, 2004